

IRODALOMTÖRTÉNET

Csillag István, Csörsz Rumen István, Hegyi Ádám,
Kecskeméti Gábor, Küllős Imola, Orlovszky Géza,
Szilágyi Márton, Szilágyi Zsófia, Tóth Réka,
Veres András, Voigt Vilmos

2004/3.

IRODALOMTÖRTÉNET

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság
és a tudományegyetemek irodalomtörténeti intézeteinek folyóirata
Megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával

2004. LXXXV. évf., 3. sz.

Új folyam XXXV. évf., 3. sz.

Főszerkesztő: SCHEIN GÁBOR

Szerkesztőség és kiadóhivatal
Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület, 323. szoba
Telefon/fax: 266-4903

Szerkesztőbizottság

BÉCSY TAMÁS, FERENCZI LÁSZLÓ, FRIED ISTVÁN, GÖRÖMBEI ANDRÁS,
IMRE LÁSZLÓ, KABDEBÓ LÓRÁNT, KENYERES ZOLTÁN, KERÉNYI FERENC,
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, KULCSÁR PÉTER, KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, LENGYEL BALÁZS,
MADOCSEI LÁSZLÓ, NÉMETH G. BÉLA, NÉMETH S. KATALIN, POSZLER GYÖRGY,
PRAZNOVSZKY MIHÁLY, ROHONYI ZOLTÁN, SZIGETI LAJOS SÁNDOR,
SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, TAMÁS ATTILA, TARIJÁN TAMÁS, TVERDOTA GYÖRGY, WÉBER ANTAL

Technikai szerkesztő: RUTTKAY HELGA
A *Szemle*-rovat szerkesztője: ORLOVSZKY GÉZA

Felelős kiadó: PRAZNOVSZKY MIHÁLY

Recenziós példányok és kritikák a szerkesztőségbe küldendők.
Kéziratokat nem őrünk meg és nem küldünk vissza.

Tartalom

2004/3. szám

KECSKEMÉTI GÁBOR	
A textológiai munka egyes problémáiról	
– az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor –	317
Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához	328
ORLOVSZKY GÉZA	
A régi magyar textológia helyzetéről	331
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN–KÜLLŐS IMOLA	
A XVIII. századi közköltészet textológiai problémái	345
VOIGT VILMOS	
A magyar folklór textológia helyzete és új távlatai	356
SZILÁGYI MÁRTON	
Nytott kérdések az Arany-filológiában	367
TÓTH RÉKA	
Pilinszky János: <i>Kérdés</i>	
Szöveggenetikai elemzés	380
VERES ANDRÁS	
Az <i>Édes Anna</i> kritikai kiadásáról	394
SZILÁGYI ZSÓFIA	
Az „irodalom rendőrei” és a „befejezett tény”	
(Az <i>Aranysárkány</i> -kézirát vizsgálatának tanulságai)	402
<i>Szemle</i>	
ORLOVSZKY GÉZA	
Gyöngyösi István művei	421
CSILLAG ISTVÁN	
Zrínyi Miklós <i>Prózai munkái</i>	425
HEGYI ÁDÁM	
Arany János: <i>Őszikék</i>	
MEK virtuális kiállítás	427

A textológiai munka egyes problémáiról – az új textológiai alapelvek közrebocsátásakor –

1. Az elmúlt évtizedekben világszerte jelentős új kihívások érték a textológiát, amelyekhez Magyarországon még további különleges tényezők is társultak, s ezek együttesen meglehetősen sajátságos helyzetet teremtettek. Azokról a szakmai megfontolásokról, amelyek legnagyobb mértékben a genetikus textológia hatásával és az elektronikus szövegvilág kialakulásával és formálódásával kapcsolatosak, a hazai olvasó is tudomást szerezhetett, leginkább tematikus folyóiratszámokból – lásd a *Helikon* című folyóirat számait: *A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata* (1989/3–4.), *Textológia vagy textológiák?* (1998/4.), *(Új) filológia* (2000/4.) –, de még az egyetemi oktatás számára készült filológia-tanönyv újabb, átdolgozott kiadásaiból is. Jóval kevésbé ismert a hazai helyzet radikális átalakulása, és azok a részben társadalmi, részben szakmai változások, amelyek ezt előidézték. Ezek a változások főként a hazai textológiai munka szakmai irányítását végző Textológiai Munkabizottsággal kapcsolatosak.

Az MTA I. Osztályának 1960-ban felállított Textológiai Munkabizottsága eredendően egy központosított szerkezet szülötte volt: az Akadémia szakmai szervezeteként engedélyezte a kritikaikiadás-sorozatok megindítását, és folyamatosan figyelemmel kísérte készítésüket egészen a kötetek megjelenetéséig, amire az Akadémiai Kiadónál került sor, jobbra az erre a célra szolgáló központi kutatási főirány finanszírozásával. Az 1990-es években ez a szerkezet széthullott. Az új kiadói vállalkozások új sorozatokat indítottak, s elvitték a régiakat is az Akadémiai Kiadótól, a finanszírozás sokcsatornássá vált, s mindezzel összefüggésben, az engedélyezettetés intézményének spontán elhalásával párhuzamosan a Munkabizottság szerepe bizonytalanra vált a folyamatokban. Mindez azt is jelentette, hogy a finanszírozás decentralizáltsága a pénzek elaprózódásához vezetett, nehezebb lett a kötetek megjelenetésének anyagi feltételeit biztosítani, a kis példányszámú, ugyanakkor nagy munkaráfordítást igénylő kritikai kiadások folyamatosan nem a saját súlycsoportjukba tartozó versenytársakkal mérköztek a pályázatokon. A könyvpiaci versenyben megszaporodtak a dilettantizmus jelenségei, ami sajnálatos módon valamelyest elérte a textológiai szakmát is.

A hazai irodalomtudományi kutatások episztemológiai tere is alapvetően megváltozott. A posztmodern irányzatok térnyerésével a szakmai közbe-

széd meghatározó vonásává vált a befogadó jelentéstulajdonító szerepét kiemelő, a szöveget relativizáló, annak mindenkor pluralitását hangsúlyozó beszédmód, amelynek egyáltalán nem nyilvánvaló a közös érdekeltisége a szövegtudományi stúdiumok humanista filológusok által rögzített, majd textológus nemzedékek által továbbfejlesztett alapelveivel.

A két leírt változás azonban nemcsak hátrányokat hozott magával, hanem bizonyos előnyöket is rejthet. Az institutionális decentralizációval nyilvánvalóan szélesebb lehetőségek nyíltak a kritikai sorozatok alapítására (vagy egyes kötetek kiadására), választani lehetett a kiadók között, többféle finanszírozási forrás állott rendelkezésre, hogy csak a legfőbbeket említsük. Az újfajta episztemológiai sodrás szintén görget olyan megfontolásokat is, amelyeknek reflektált belátása hozzájárulhat a textológia szemléletmódjának a megújulásához.

A Textológiai Munkabizottságnak ebben az ellentmondásos környezetben kellett újradefiniálnia saját arculatát és feladatait. Ennek a munkának a 2001 januárjában felálló új vezetéssel, Debreczeni Attila elnöki és Kecskeméti Gábor társelnöki irányításával vágott neki a testület.

Első és közvetlen feladatként a textológiai szakma helyzetének áttekintése adódott. Meg kellett vizsgálni, hogy a Munkabizottság által számon tartott sorozatok hogyan haladnak, milyen új kiadások jelentek meg a könyvpiacra, milyen szerzői jogi és finanszírozási gondok adódtak az elmúlt időszakban, s mely pontokon szorul újragondolásra a textológiai szabályzat. Az e feladatokra – nemcsak állandó bizottsági tagokból, hanem külső konzulenseket is bevonva – létrehozott munkacsoportok elkészítették jelentéseiket, amelyek bizottsági megtárgyalása során kialakult a követendő stratégia. Ennek alapvetését az a belátás jelentette, hogy a Munkabizottságnak el kell szakadnia a központosított szerkezet által ráruházott funkcióktól, s a szakmai koordinációt új alapokra kell helyeznie. Hivatalból nem tudja felügyelni a textológiai szakmát, s erre ebben a formában nincs is szükség. Arra viszont szükség van, hogy legyen egy szakmai testület, amely a nyilvánosság előtt képviseli a tudományos szövegkiadás általa irányadónak tekintett követelményeit, s koordináló-felügyelő szerepet is vállal a szigorúan az önkéntesség elve alapján hozzátartozó műhelyek között. Amelyhez tehát nem a kötelezés kényszere kapcsolja a szövegkiadó műhelyeket, hanem a szakmai konzultációnak és a szakmai érdekek érvényesítésének lehetősége.

E funkciók betöltését az akkreditáció intézményének megteremtésével és egy minőségi tanúsítvány bevezetésével láttuk megvalósíthatónak, olyan módon, hogy mindkét jogintézmény a tudományos szövegkiadások alapelveinek újrafogalmazott kritériumaira támaszkodik.

A Textológiai Munkabizottság által eddig felügyelt, valamint az újonnan alapított kritikai sorozatok szövegkiadó műhelyei önkéntesen eldönthették (s eldönthetik a továbbiakban is), hogy kívánják-e a Munkabizottsággal va-

ló együttműködést, elfogadják-e annak szakmai kontrollját, s kívánják-e az általa kiadott minőségi tanúsítványt. Amennyiben igen, sor kerül az *akkreditációra*, amelynek során a Munkabizottság megvitatja a benyújtott szakmai tervezetet, a megvalósítás feltételrendszerét, s kedvező megítélés esetén a sorozatot nyilvántartásba veszi. Ilyen akkreditációért sorozaton kívüli, egyedi kötetek készítői, illetve kiadói is folyamodhatnak. Az akkreditált sorozatok kötetei és az akkreditált egyedi kiadások viselhetik azt a minőségi tanúsítványt, amelynek adományozására az MTA I. Osztálya felhatalmazást adott a Textológiai Munkabizottságnak.

E *minőségi tanúsítvány* nem az egyes kiadványok tudományos színvonalára vonatkozik: csakis azt hivatott jelezni, hogy az adott munka teljesíti a szakmai minimumkövetelményeket (a tudományos kvalitások, eredmények megítélése a szakmai nyilvánosságra tartozik). A minőségi tanúsítványnak kettős feladata van. Egyrészt alkalmas a nyilvánosság orientálására, a könyvet vásárló, illetve elektronikus szöveget olvasó közönség tájékoztatására, így egyfajta védjegyként piaci értéket is megtestesíthet. Másrészt megszerzése egy sajátos, megteremtés előtt álló pályázati formában való részvétel feltétele. A kritikai kiadásoknak jelenleg a pályázatokon egyenlőtlen versenyben kell helytállniuk, ezért feltétlenül indokoltnak látszik, hogy a nemzeti kulturális örökség fontos részét jelentő klasszikus irodalmi hagyomány feltárását és megőrzését feladatának tekintő kiadványtípus önálló, kiemelt finanszírozási formára leljen, a Textológiai Munkabizottság pedig – egy előminősítési rendszer keretében – a minőségi tanúsítvány kiadásával garantálja, hogy csak a szakmai alapkövetelményeket teljesítő, s valóban nyomdász kéziratok vesznek részt e pályázaton.

A minőségi tanúsítvány odaitélésének elbírálási folyamata szükségessé tette a Textológiai Munkabizottság által elengedhetetlennek tartott *szakmai alapkövetelmények* újragondolását és világos rögzítését. Az MTA I. Osztálynak első kritikai kiadási szabályzata 1950-ben készült el, majd 1954-ben jelent meg ennek javított és bővített változata. A Textológiai Munkabizottság felállítását követően ennek a testületnek lett a feladata, hogy felügyelje a kritikai kiadások szabályzatát, amely normaként funkcionált a hazai kiadási gyakorlatban. Eddig két ilyen, a Munkabizottság részvételével készült, az irodalmi szövegekre kiterjedő szabályozás létezett, ezekhez csatlakozik még ma is *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata* (1974). *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* Horváth Károly szerkesztésében készült (1961), majd azt a Péter László által szerkesztett *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata* váltotta fel (1987). Mindkettőt megtárgyalta és jóváhagyta az Irodalomtudományi Bizottság és az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya is. A szakmai alapkövetelmények újbóli megfogalmazása mellett ennek az eddig érvényben volt szabályzatnak a jogi státusát is rendezni kellett.

A Textológiai Munkabizottság és külső konzulensei munkájával az elmúlt években kidolgozott szakmai alapkövetelményeket az *Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához* című dokumentum rögzíti, amelyet ez év tavaszán előbb az Irodalomtudományi Bizottság, majd a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály is megvitatott és jóváhagyott, legitimációja tehát meg egyezik az elődjével, és jogi helyzetét tekintve fel is váltja azt. A széles közönség számára a jelen folyóiratszámában válik először elérhetővé.

A korábbi textológiai szabályozás uniformizáló előírásrendszere helyett ez a dokumentum *alapelvekre* koncentrált, afféle *minimumkövetelményt* megfogalmazva, amely nem az egyes textológiai irányzatok, hanem a szakszerű tudományosság és a dilettantizmus közé húz határvonalat. Nem a tartalom és a módszerek szabályozására törekszik, hanem egyfajta viszonyítási pont kíván lenni, amelyhez képest minden kiadás a maga egyedi problémái szerint határozhatja meg magát. Minden kiadás egyedi, s követhet egyedi módszereket, csak tudja magát hitelesen megvédeni a tudományos nyilvánosságban. Különösen fontos ez az új textológiai irányzatok és eljárások esetében, hiszen ezeknél még kevés a számba vehető és rögzíthető tapasztalat. Rendkívül fontos emlékeztetni rá, hogy ez az első olyan hivatalos magyarországi textológiai dokumentum, amely meghatározza a genetikus kiadás és az elektronikus kiadás minimumkövetelményeit, s amelyben egységes szerkezetben tekinthetők át a kritikai kiadásra és a forráskiadásra vonatkozó alapelvek. Kiegészítő záradékában az ún. népszerű kiadás, vagyis a gondozott szövegű, lektorált, tudományos kritériumokhoz igazodó, de szélesebb körű közönségnek szánt kiadás követelményei is megtalálhatók, s többek között ez teszi érthetővé, hogy a dokumentum címe sem csak a kritikai kiadásokat említi, hanem a tudományos kiadásokról beszél.

Fontos azonban tisztázni azt is, hogy a jelen szabályozás a korábbi, Péter László szerkesztette szabályzatot csak jogi helyzetének tekintetében váltja fel maradéktalanul. A manapság is általánosan használt és elismert korábbi szabályzat – megváltozott jogkörben: ajánlásként – továbbra is a Munkabizottság hivatalos dokumentuma maradt, a közeljövőben legfeljebb kisebb átdolgozása várható. Ajánlásként való szereplése lényegében csak eddigi tényleges használati módjának elismerését jelenti. Tervezzük kidolgozni mellé a genetikus és az elektronikus kiadásokra vonatkozó ajánlásokat is. A kötelező *Alapelvek* és a konzultatív funkciójú ajánlások együttesen valósíthatják meg a Textológiai Munkabizottságnak mint módszertani tanácsadó központnak a sokrétű feladatait. Az *Alapelvek* minden pontjának szigorú betartása feltétele annak, hogy egy kiadás viselhesse a Munkabizottság minőségi tanúsítványát, a kiadás elkészítésének technológiai részleteihez azonban – az életmű, a műfaj, a korszak jellegzetességeinek megfelelően – idővel akár többféle ajánlás is rendelkezésre állhat, s az akkreditáció konzultációi során a Munkabizottság szakértői és a kiadást készítő kutatók közösen kereshetik a legalkalmasabbnak látszó megoldásokat.

2. Minthogy a kritikai és a forráskiadás kritériumai aligha okoznak majd drámai meglepetést az olvasónak, és minthogy a genetikus textológia egyes problémáival e folyóiratszámában önálló írás foglalkozik, számomra az maradt még hátra, hogy az elektronikus kiadást értelmező részhez fűzzek néhány megjegyzést.

Az utóbbi években mind az interneten, mind CD-ROM-on igen sok kétes eredetű, megbízhatatlan állapotú magyar irodalmi szöveget tettek közzé részint lelkes amatőrök, részint nyereségérdekelt, a munka színvonalával nem, csak széles körű eladhatóságával törődő vállalkozások. Ezeknek a szövegeknek a terjesztését hatósági intézkedéssel korlátozni aligha lehet. Inkább az látszik lehetséges irányvonalnak, hogy az elektronikus szövegek egy csoportjának magas minőségi szintjét ösztönözzük, illetve elismerjük. Amiként a papíron megjelenő kiadások világában egymás mellett élnek igénytelen és igényes, a szövegeket a szükséges textológiai-filológiai vértetéssel gondozó és kétes, hibás, hiányos edíciók, az elektronikus szövegek között is hosszú ideig ezzel a kettősséggel számolhatunk. Meg kellett azonban teremteni annak a lehetőségét, hogy az igényes textológiai-szövegkritikai munkát végző kutatók és műhelyek, amint a papírkiadások világában, úgy az elektronikus szövegek világában is a Textológiai Munkabizottságnál regisztráltathassák magukat, munkájukhoz szakmai irányelveket kapjanak és munkájuk végeredményét a Munkabizottság tanúsítványával terjeszthessék. Textológiai szempontból értékes elektronikus kiadás készítését vállalni a szövegkiadás foglalkozó kutató vagy műhely önkéntes döntése, amely természetesen annak elismerését is jelenti, hogy az ezzel az igénnyel készülő kiadások fölött a Textológiai Munkabizottság szakmai felügyeletet gyakorol.

A Textológiai Munkabizottság most közrebocsátott alapelvei csak az elektronikus kritikai kiadásra vonatkozólag határoznak meg kötelező kritériumokat. Épp csak említésre kerül, hogy a hagyományos, papíralapú kritikai kiadásokból is létrehozható digitalizált változat, és hogy a két kiadás csoportot nem szabad összetéveszteni egymással. A digitalizált kiadásokkal kapcsolatban a Munkabizottság legfeljebb ajánlásokat fog majd létrehozni. Az e kiadás csoportra vonatkozó ajánlások viszont minden bizonnyal sok közös vonást mutatnak majd az elektronikus szövegtárolás néhány általánosan helyes elvével. Az alábbi 3. pontban az elektronikus kritikai kiadásról, a 4. pontban a digitalizált kritikai kiadásokról, az 5. pontban pedig bármiféle elektronikus szöveg könyvtári tárolásának néhány alapelvéről lesz szó. Végül helyesnek látszik kitérni arra is – a 6. pontban –, hogy az elektronikus feldolgozási mód hogyan érinti a hagyományos, papíralapúnak szánt kritikai kiadások kutatási szakaszát is.

3. Abban a szoros értelemben, ahogyan az *Alapelvek* című dokumentum meghatározza az elektronikus kritikai kiadás fogalmát, a világon jelenleg legfel-

jebb néhány ilyen létezik. Az elektronikus kritikai kiadás már létrehozásának első pillanatától fogva, koncepcionálisan az elektronikus médium számára készül, igénybe véve és messzemenően kiaknázva annak valamennyi lehetőségét. Egy elektronikus kritikai kiadásnak el sem képzelhető papírváltozata: létmódja, filozófiája, szövegkezelő elve kizárólag elektronikus környezet számára megalkotott, és a főszöveg és jegyzetapparátusa tanulmányozásánál jóval összetettebb, az elektronikus médium által biztosított speciális szövegkezelési lehetőségeket teremt. Csak idő- és munkaigényes textológiai-filológiai és egyedi programozói munkával készíthető el. Készítésének folyamata kutatási és publikációs szakaszt is magában foglal. Papíron megjelent kritikai kiadás alapján is csak jelentős további munkaráfördítással állítható elő. Következik a fentiekből, hogy irodalomtörténész kutató bevonása nélkül, kizárólag könyvtárosok munkájával nem készülhet. Kilátástalannak ítéljük, hogy ez a munka nyereségérdekelt módon elvégezhető volna.

Az elektronikus szöveg meghatározó jegyeként mindeddig főként azok a lehetőségek kerültek szóba a magyarországi irodalomtudományi kutatásban, amelyek a szöveg nem-lineáris bejárásával, így a recipiens fokozott jelenlétével, a recepció során interaktívva váló műélvezettel kapcsolatosak. Ezeknek a lehetőségeknek a hyperlink áll a háttérben, a dinamikus szövegfelület, amely ugrópontokat és hozzájuk fűzött ugrási célpontokat tartalmaz. Jóval kevesebb figyelmet ébresztett még körünkben a jól megszervezett elektronikus szöveg struktúra-jellege, márpedig a posztmodern olvasási módnak oly kedves lehetőségek technológiai háttere ez esetben a legortodoxabb strukturalizmushoz hasonlítható. Ez a rendszeres strukturáltság hozza létre a posztmodern befogadás mellett a statikus olvasás és a tetszőleges szempont szerint lekérdező és rendező kutatás lehetőségfeltételeit is. Ez a strukturáltság jelölőnyelvi rendszerekkel teremthető meg. A Textológiai Munkabizottság a jelölőnyelvi strukturáltságot kötelező kritériumként írja elő az elektronikus kritikai kiadások számára.

Viszont az *Alapelvek* egyébként szigorúan fogalmazott szövege nem véletlenül megengedő, amikor „egy alkalmas jelölőnyelv szerinti struktúra-kódolás”-ról beszél, nem nevesítve sem a jelölőnyelvet, sem az azon belüli strukturálási rendet. A technológiai változások ugyanis rendkívül gyorsan zajlanak ezen a területen, s míg öt-hat évvel ezelőtt az SGML látszott a legnagyobb jövőjű jelölőnyelvnek, a XXI. század első éveinek gyakorlatában a rugalmasabb XML tört előre. Elég ismert az a törekvés, amely a korábban, a kilencvenes évek elejének technológiai színvonalán HTML struktúrákban megteremtett on-line szövegek jóval differenciáltabb és dinamikus működési lehetőségeit is az XML felé lépő konverzió segítségével kívánja biztosítani. Ez igen extenzív konverzió: az esetek többségében nem végezhető mechanikusan, hanem igen sok hozzáadott szellemi értéket feltételez, lényegében a lineáris szöveg strukturált szakértői adatbázissá való mélyítését je-

lenti. Nem hisszük azonban, hogy feladata volna a Textológiai Munkabizottságnak a struktúrát és így magát a struktúrákból összetevődő dokumentumot leíró, szabványosított dokumentumtípus-definíciókat (DTD) állandósítani bármely jelölőnyelv alkalmazásához. A kritikai kiadások munkálatai ugyanis mind kutatási, mind publikációs fázisukban a legkülönbözőbb cél-érdekeltségek köre szerveződnek. Nemcsak a szerző, a kor, a műfaj, a forráscsoport adottságai határozzák meg a feldolgozás rendszerét, hanem azok a szempontok is, amelyek a kutatói közösséget az adott munkálat elvégzése közben vezetik. Van, amikor a lehető legteljesebb paleográfiai reprezentáció számít, máskor a szövegrétegek elkülönítése a cél, ismét más esetben a nyelvallapot, az ortográfia, a biográfiai tényekkel való összefüggés vagy más referenciális mező élvez elsőbbséget, elképzelhetők tematikus vagy kronológikus strukturáló szempontok és így tovább. Egyes kutatásokat a szövegforrások, másokat a belőlük – még ha hipotetikus is – teremtett szövegek dominálnak. Az alkalmazott jelölőnyelvi szerkezet mindenekelőtt ezeket a szemléleti alapelveket és kutatási célokat fogja struktúráképző elemekké leképezni. Nem készíthetők univerzális, mindenki által elfogadott, minden célt egyaránt kiszolgálni képes DTD-k, sokkal valószínűbb, hogy minden igazán átgondolt vállalkozásnak magának kell ilyen bevezetnie. Adaptálásra, továbbfejlesztésre alkalmas, szabványos bővítés esetén kompatibilisként megőrizhető rendszerek, például a Text Encoding Initiative (TEI) nyilvános, korábban SGML, ma XML DTD-i rendelkezésre állnak ehhez, több magyartásuk is készült már. A kutatói érdekeltségek széles skáláját átfogni kívánó szakmai bizottság ezeknek az ajánlásában csak nagyon differenciáltan járhat el, kötelezővé tételükkel pedig, úgy hiszem, meg sem próbálkozhat. Tudományterületünkön – még nemzetközi szinten sem – nincsenek és nagy számban a közeljövőben sem várhatók szoroson azonos szempontok szerint létrehozott, egymásba a szemléleti összeegyeztetlenség veszélye nélkül integrálható, tartalmas és nagyméretű adatbázisok, mint a természet- vagy a műszaki tudományokban. Azok a műhelyek, amelyek tevékenységüket szorosabb integrációban képzelik el, bármikor meg tudják és meg fogják teremteni technológiai összehangolódásuk elemi feltételeit. Csak példaképpen említem: publikációs projekteknél nem szokásos mód az önálló bibliográfiai annotáció helyett a mindenre egyaránt és (ezért) semmire sem igazán alkalmas közgyűjteményi könyvtárkatalogusok dinamikus lekérdezését biztosítani, de ha ilyen igény merül fel, a felek kölcsönösen néhány hét alatt a dolog végére járhatnak, és üzembe helyezhetik relációs rendszerüket anélkül, hogy a DTD-k különfélesége komolyabban feltartóztathatná őket. A dolgok jelen állása szerint az egyedi programozói munka nem takarítható meg még a kiterjedtebb szövegbevitel elősegítése érdekében sem, nemhogy a strukturált korpusz különféle, lineáris és nem-lineáris, horizontális és vertikális megjelenítési és egyéb használati módjai kezelésére.

4. Ma már a hagyományos, papíralapú kritikai kiadások is egytől egyig elektronikus technológiai folyamatban nyерik el végső formájukat. Attól azonban, hogy egy kritikai szövegkiadás elektronikus tördelőfájlja rendelkezésünkre áll, vagy akár attól, hogy ebből a csak a tördelőprogram számára értelmezhető fájlból export- és konverziós műveletek bonyolult egymásutánjával egy átlagos szövegszerkesztő vagy világháló-böngésző alkalmazás számára megjeleníthető karaktersort állítunk elő, még a legkevésbé sem juttunk elektronikus kritikai kiadás birtokába. Amit ilyen módon létrehozhatunk, az egy papírkiadás szövegének – jó esetben – tökéletes hűségű digitalizált reprezentációja.

E digitalizált szövegeket ugyan nem tekintjük a szó szűkebb értelmében vett elektronikus kritikai kiadásnak, mégis kívánatosnak tartjuk, hogy a papírkiadásban elkészülő kritikai kiadások szövegéből – a szerzői jogi feltételek tisztázását követően – minél több esetben digitalizált változat is megjelenjék. Ezeknek a digitalizált szövegeknek fontos szerepük lehet abban, hogy a kétes eredetű és állapotú szövegeket legalább a nyilvános elektronikus könyvtárakban háttérbe szorítsák, másrészt a szövegkeresési lehetőségek radikális feljavítása révén a kutatásban is megvan a maguk fontossága. Kritikai kiadások digitalizálására – minthogy kutatói többletfeladatot nem kívánnak meg, legfeljebb szoros korrektúrázást – nagy elektronikus könyvtári gyűjteményeknek is érdemes vállalkozniuk, digitalizált kritikai kiadások archiválására és szolgáltatására pedig ezek a legalkalmasabbak. Egy efféle könyvtári gyűjtemény – főképpen, ha kiegészítik népszerű papírkiadások digitalizált szövegeivel is – nemcsak támogatásból, hanem akár nyereségérdekelten is működtethető.

5. Könyvtári archiválás és szolgáltatás szempontjából a kritikai és a népszerű kiadásból készült digitalizált szöveg sok hasonlóságot mutat. A Textológiai Munkabizottság csak a magyar klasszikusok tudományos kiadásaival foglalkozik, a magyar kultúra interneten olvasható összes szövegével vagy egyáltalában a digitalizált szövegvilággal kapcsolatban nem határozhat meg kötelező kritériumokat, szabványokat, kódtáblákat stb. Ehhez a tevékenységhez a felhatalmazás is, a kompetencia is hiányzik: a magyar kultúra történetének ábrázolásához szükséges karakterek szabványos nemzetközi kódtáblákba való befoglalásának kivívása például *magyar nemzeti* feladat, a karakterek és a tipográfiai jelek kötelezően megkivánt kódszámainak szabványosítása és a magyar helyesírás szabályainak e követelményekkel való kiegészítése pedig *országos szintű, általános jogkörű* szervek dolga. Ezek a legkevésbé sem irodalomtudományi feladatok, az Akadémia részéről leginkább a Műszaki Tudományok Osztálya alá sorolt Informatikai Bizottság volna hivatott a képviselőtükre, amely a IV. és a VIII. akadémiai osztály kivételével valamennyi osztály közös bizottsága. Azt azonban lehetségesnek tart-

juk, hogy a digitalizált irodalmi szövegekkel kapcsolatban a Textológiai Munkabizottság ajánlásokat fogalmazzon meg. A legnagyobb hazai nyilvános elektronikus gyűjtemények áttekintése alapján érdemes néhány ajánlható megfontolást máris közzétenni.

– Irodalmi szöveg szöveggondozó személy nélkül nem létezik, minden irodalmi szövegnek – a még élő szerzők műveinek kivételével – nemcsak szerzője, hanem szöveggondozója is van. Ajánlott a szerző és a szöveggondozó megjelölése minden egyes szövegforrás azonosításához.

– Minden tárolt szöveget metaadatokkal célszerű kiegészíteni, amelyek a felhasznált szövegforrást egyértelműen azonosítják.

– Abban az esetben, ha a felhasznált szövegforrás egy papírkiadás, ajánlott annak teljes címleírását, a szöveget gondozó valamennyi közreműködő nevét és szöveggondozó műveleteinek természetét feltüntetni, a papírkiadás címnegyedében és kolofonjában található adatokkal megegyezően. Az eredeti papírkiadás adatai nem veszhetnek el az esetleges közvetett felhasználás esetében sem: ha az állomány gyarapítása nem közvetlen digitalizálás, hanem egy digitalizált kiadás átvétele alapján történik, a digitalizálótól ajánlatos megkövetelni a pontos dokumentációt a digitalizált szövegforrásról. Amennyiben a digitalizált szövegforrás nem azonosítható, a digitalizálás több szövegforrás kontaminációja útján jött létre vagy a digitalizáló a dokumentálást megtagadja, az elektronikus gyűjtemény helyesen jár el, ha a digitalizált szöveget nem veszi fel az állományába. Az elektronikus gyűjtemény könyvtáros munkatársainak nem tehető feladatává, hogy kétes, bizonytalan eredetű szövegek szövegforrása után nyomozzanak.

– Abban az esetben is, ha a felhasznált szövegforrás papírkiadásban (még) nem létező, kéziratként felfogható szövegkiadói elgondolás, a szöveget gondozó és azért felelősséget vállaló személyek nevét és szöveggondozó műveleteik jellegét ajánlatos feltüntetni.

– Digitalizált formában közzétenni általában egy szövegforrás egészét célszerű. Ezért például a csak egy-egy verset vagy néhány versből álló alkalmi versválogatást közzétevő egységek helyett a kötetnyi terjedelmű szövegek reprodukálását ajánlatos preferálni.

– A szövegforrások megválasztásánál szakszerű eljárás szükséges. XIX–XX. századi szerzők esetében kritikai kiadások főszövege is lehet a szolgáltatott szöveg alapja, mert ennek nyelvi és helyesírási állapota nem archaikus, nem kíván az olvasótól különleges kompetenciát. Régebbi szövegek esetében a betűhű kritikai kiadások a szélesebb közönség használatára alkalmatlanok lehetnek, ezért ajánlatosabb jó minőségű népszerű kiadásokat alapul választani. A szövegforrások megválasztásánál célszerű kikérni szakértők, például a Textológiai Munkabizottság állásfoglalását, esetleg – nagyobb elektronikus könyvtár esetén – erre a célra állandó konzultációs fórumot felállítani.

– A könyvtár állományában található digitalizált szöveg lehetőleg a szövegforrás teljes hűségű másolata legyen. A teljes szövegszerű azonosság megteremtésének módja a korrektúrázás. Amennyiben a szövegazonosság fennáll, a szövegért a szöveggondozó tartozik felelősséggel, nem a szöveget szolgáltató könyvtár és munkatársai. Ezért a szövegforrás hibáinak kijavítása sem feladata a könyvtárnak: általános esetben a szövegforrás sajtóhibáival és hiányosságaival együtt reprodukálendő. Indokolt esetben, feltűnő, durva hibák vagy az olvasást különösen megnehezítő sajátosságok kijavítására sor kerülhet, azonban ennek dokumentálására egy általános feljegyzés a hibák kijavításának tényéről a metaadatok között nem elégséges. Ajánlatos minden olyan változtatásról, amelyben a szolgáltatott szöveg a szövegforrástól eltér, számot adni. Amennyiben a változtatások tipologizálhatók, a változtatástípusok együttesen regisztrálhatók (például ha a szövegforrás valamennyi, régies írásmódot követő aposztrófját a szolgáltatott szövegből egyenkénti jelzés nélkül elhagyták). A szövegforrás kiegészítése még kevésbé a könyvtár feladata: magától értetődő például, hogy amíg egy költői életműnek nem készül el tudományos (kritikai) kiadása, addig az életmű teljes körű hozzáférhetősége sem garantált.

– Az autentikus szöveghez nemcsak a pusztá karaktorsor, hanem bizonyos formázások is hozzátartozhatnak a szerző elgondolása szerint. Ezért a plain text szövegformátum helyett a jövőben olyan formátumok szolgáltatását kívánatos támogatni, amelyek a szövegek formai jellemzőinek megőrzésére is alkalmasak.

6. Az előzőekben a szoros értelemben vett elektronikus kritikai kiadások követelményeiről, kész papírkiadások digitalizált publikálásáról, valamint a kritikai és a népszerű kiadások elektronikus gyűjteményekben való tárolásához és szolgáltatásához ajánlott elvekről volt szó. Van viszont még egy olyan, az elektronikus szövegkezeléssel ugyancsak összefüggő terület, amely igen széles kutatói kört érint, lényegében mindenkit, aki textológiai munkát folytat. Arról van szó nevezetesen, hogy a XXI. században az elsőrendűen papírkiadásban megjelentetni szándékozott kritikai kiadás kutatási szakasza is elektronikusan magasrendűen megszervezett kell hogy legyen. Az átgondolt, hosszú távra tervező, sorozatokban gondolkodó, munkatársak szélesebb körét mozgató vállalkozásokban már nem szabadna előfordulnia, hogy a kutatók irodai célra szánt, általános célú szövegszerkesztő programokba viszik be jól-rosszul a szövegeket, s ott is többé-kevésbé egyedi jelölési rendszereket és rögzítési módokat alakítanak ki a szövegvizsgáló és a tárgyi jegyzetapparátus hozzáfűzésére. Úgy vélem, megalapozott szövegvizsgáló kiadási vállalkozás már nem létezhet vagy egyedi, vagy legalábbis nagyon erősen testre szabott szövegbeviteli célprogram üzembe helyezése, tehát egyedi programozói munka megvásárlása nélkül, beleértve a munkatársak egységes technológiai

döntéseit lehetővé tevő betanítást és konzultációt is. Egy ilyen szövegbeviteli alkalmazás a szövegek metaadatainak nyilvántartására szolgáló adatbázis-kezelő célprogramba integrálható. Optimális esetben pedig a korpusz, készüljön bár elszigetelt gépeken, legalább havi rendszerességgel központi szerverszámítógépre kerül, és minden, a projektben részes kutatónak folyamatosan rendelkezésére áll. Mindez már a kutatási szakaszban érdemi segítséget nyújthat az áttekintéshez, a publikációs fázisban pedig lehetővé teszi, hogy ugyanabból az alapanyagból lényegében automatikusan a legkülönbélebb kimenetek álljanak elő, a nyomtatott könyvtől akár az indexelt elektronikus adatbázisig.

Elismerem, hogy egy ilyen szorososan szervezett kritikai kiadásban való részvétel jóval nagyobb technológiai fegyelmet és kompetenciát kíván meg a munkatársaktól, mint a hazai irodalomtudományi kutatásban idehaza manapság megszokott mérték. Ugyanazt gondolom azonban, mint amit a közelmúltban mondott ki egy fiatal, az informatikai rendszerszervezésben jártas és a XIX. századi kritikai irodalom kutatásának elkötelezett pécsi kutató: „Az informatikai »analfabetizmust« éppolyan alkalmatlansági tényezőnek kell tekintenünk, mint amilyen a »valódi« írástudatlanság lenne a bölcsészettudományi kutatásban.”

Alapelvek az irodalmi szövegek tudományos kiadásához

A jelen alapelvek azokat a kritériumokat rögzítik, amelyek teljesítésével az MTA I. Osztálya Textológiai Munkabizottságának minőségi tanúsítványát valamely szövegkiadás megszerezheti. A tudományos kiadások típusait a szövegfelfogás és szövegkezelés alapján különítjük el. Az alapelvek kiadás-típusonként mások, s csak a legszükségesebbekre szorítkoznak, hogy elkerüljék a túlzott normativitást, amelynek a gyakorlat úgysem felelhetne meg. Az alapelvek mellett részletes ajánlások találhatók minden kiadástípushoz, amelyek segítenek a leginkább megfelelő módszerek kiválasztásában. A jelen alapelveknek a kiadvány egyedi igényeihez való alkalmazásáról a sajtó alá rendező-szerkesztő részletes indoklással adjon számot. Minden kiadástípusra vonatkozó közös követelmény az is, hogy a szöveggondozásnak név szerint felelőse legyen, s a munkát szaklektor ellenőrizze.

1. Kritikai kiadás

Meghatározás

Egy mű, életmű, műfaj összes szövegforrását feltáró, jegyzetelt kiadás, amely a textológiai legjobbnak ítélt forráson alapul.

Szöveggözlés

1832 előtti szövegek esetében a betűhűség javasolt, a szükséges módosítás, emendálás következetes és részleteiben nyomon követhető legyen. Az 1832 és 1904 közötti szövegekben az írásjegyek az azonos hangértéket jelölő mai formában közölhetők. 1905 utáni szövegekre a mai helyesírási szabályzat vonatkozik. Az egyéni írássajátosságokat, verstani jellegzetességeket minden korszakban fokozottan figyelembe kell venni. Korszakhatárokon áthúzódó életművek esetében egységesen a jellemzőbb írásmód mellett kell dönteni. Kerülendő a szövegváltozatok kontaminációja.

Kötelező részek

– Magyarázó jegyzetek, amelyek megadják a szövegforrások lelőhelyeit, bibliográfiai adatait, megokolják az alapszöveg kiválasztását, ismertetik a közlés elveit, a keletkezés idejét és körülményeit (formailag ez lehet elő-, utószó, a jegyzetek bevezetője, része).

– Szövegkritikai apparátus, amely a közölt szöveg és az egyes szövegforrások közötti eltéréseket tárja fel, valamint regisztrálja az emendálásokat.

2. Forráskiadás

Meghatározás

Egy bizonyos szövegforrást vagy forráscsoportot feltáró és közreadó kiadás.

Szövegközlés

Következetes, a lehetséges mértékig betűhű közlés jellemzi.

Kötelező részek

– Magyarázó jegyzetek, amelyek megadják a szövegforrások lelőhelyeit, bibliográfiai adatait, megokolják az alapszöveg kiválasztását, ismertetik a közlés elveit, a keletkezés idejét és körülményeit (formailag ez lehet elő-, utószó, a jegyzetek bevezetője, része).

3. Genetikus kiadás

Meghatározás

Egy mű fellelhető szövegállapotainak lehetőleg teljes körű közlése, amely lehetőséget teremt arra, hogy a szöveg keletkezésének folyamata követhetővé és tudományos szempontból tanulmányozhatóvá váljék.

Szövegközlés

Betűhű és teljes; emendálásra értelemszerűen nincs lehetőség. A szövegkritikai apparátus beépül a szövegbe.

Kötelező részek

– Kísérő tanulmány, amely megadja a szövegforrások lelőhelyeit, bibliográfiai adatait, ismerteti a közlés elveit, az átírás kódját és az egyéb jelöléseket, a keletkezés körülményeit és folyamatát a lehetséges részletességgel.

4. Elektronikus kiadás

Meghatározás

Egy mű vagy egy életmű összes szövegforrását feltáró és teljességében rögzítő kiadás, amely lehetőséget teremt a változatok együttes olvasására, a közöttük való szabad átjárásra. (Ennek megfelelően nem tekintjük önálló kiadástípusnak a digitalizált kiadásokat: ezek a papírkidadásoktól csak a számítógépes adathordozóban különböznek, nem pedig szövegfelfogásukban.)

Szövegközlés

A szövegváltozatok betűhűek (lehetőleg hasonmásban is szerepelnek), ezek mellett olvasószöveget is közölni kell, amely már tartalmazhat emendálásokat. A szövegeket a Unicode kódtábla szerinti karakter- és egy alkalmas jelölőnyelv szerinti struktúra-kódolásban kell rögzíteni, vagy lehetővé kell tenni, hogy ilyenné konvertálva legyenek kinyerhetők.

Kötelező részek

– Kísérő tanulmány, amely megadja a szövegforrások lelőhelyeit, bibliográfiai adatait, keletkezésük körülményeit és folyamatát, ismerteti a közlés elveit, a kiadás felépítését, jelölőnyelvi struktúráját és linkrendszerét a lehetőség részletességgel.

– Szövegkritika, amely a szövegforrások egymás közötti kapcsolatrendszerét tárja fel. Megvalósítható a szövegekben elhelyezett jelölőnyelvi struktúrák, illetve utalások (ún. linkek) formájában is.

– A szövegek kezelését lehetővé tevő felhasználói program. A mű vagy életmű jellegzetességeinek megfelelően a várható felhasználói igények tipizált kiszolgálását kell megkönnyítenie. Elvárható szolgáltatásai: a szövegforrások egymásnak megfeleltethető helyeinek együttes olvasása, szabad szöveges keresés szövegforrásonként vagy valamennyi szövegben, a jelölőnyelvi struktúrák szerinti összetett keresés, a találatok tárolása, a szövegek kinyerése (exportálása) stb.

(Megjegyzés: A technikai lehetőségek gyors és ugrásszerű bővülése változtatásokat tehet szükségessé az elektronikus kiadások alapelveinek terén, szükséges tehát ezek rendszeres felülvizsgálata.)

Kiegészítés: az ún. népszerű kiadás

Meghatározás

Egy mű, életmű vagy tetszőleges szövegcsoport kiadása, lehetőleg valamely tudományos kiadás, ennek hiányában a kritikai kiadás elvei szerint kiválasztott szövegforrás alapján.

Szövegközlés

Mai helyesírás szerint, a modernizálás azonban nem érintheti a versritmust, a rímeket, a nyelvtani szerkezeteket, a hangtani és az egyéni írássajátosságokat.

Kötelező részek

– Kísérő tanulmány, amely megadja a szövegközlés forrását, ismerteti az átírás elveit.

– Magyarázatok, amelyek lábjegyzetben vagy szótárszerűen megadják a szöveg megértéséhez legszükségesebbnek ítélt nyelvi tudnivalókat.

A régi magyar textológia helyzetéről*

A hazai filológiát nemrégiben az a vád érte a hermeneutika részéről, hogy lassan egy évszázada nem tett számottevő kísérletet a saját „mibenlétének szisztematikus föltárására”.¹ Ami ennél is súlyosabb: tisztázatlanok az elképzelései saját tárgyáról, a szöveggel történő foglalatosságait az „egzaktság és ténytisztelet, hatás- és forráskutatás, valamint az önkényes konstrukcióktól való tartózkodás amorf ismérvei” alapján végzi, a szövegről alkotott fogalmát pedig egy olyan problémátlan „vidám pozitívizmus” jellemzi, amely nem hajlandó tudomást venni az utóbbi fél évszázad elméleti iskoláinak vitáiról és eredményeiről. A kora újkori magyar irodalom kutatóinak óhatatlanul találva kell magukat érezniük ezeket olvasván, hiszen e tudományszakot közismerten szoros, mondhatni meghitt viszony fűzi a klasszikus filológia hagyományához, munkájuk során kiemelt szerepet kapnak a filológiai jellegű eljárások és a filológiához kötődő szak- és segédtudományok.

Védekezhetne valaki rögtön a fenti vádak ellen annak hangoztatásával, hogy a magyar irodalomtudományban a filológia szerepe definíció szerint eleve korlátozott. Tolnai Vilmos 1922-es meghatározása szerint „a philologia az irodalomtudománynak az az előkészítő, alapvető foka, melynek tárgya a szöveg, célja és feladata a szövegnek mindenoldali megállapítása, s elhárítása minden akadálynak, mely a szöveg teljes és tárgyilagos megértésének útjában áll. Foglalkozik tehát a szöveg hitelességével, hűségével, keletkezésével, nyelvi magyarázatával, értelmezésével és forrásaival.”² Eszerint tehát a filológia – szemben a német hagyomány sokkal komplexebb szerepfelfogásával – nagyrészt azonos a szövegfilológiával, vagyis a klasszikus textológia tudományával. De vajon létezhet-e a megértés általános műveletét megelőző „objektív” szövegvizsgálat? Létezhet-e olyan textológia, amelynek a szövegről magáról, annak létmódjáról nincs semmiféle elképzelése? Hát akkor nézzük meg, milyen elméleti alapvetések nyomán dolgozik a régi magyar irodalom kutatója.

Ha átlapozom a magyar irodalomtörténet bibliográfiai kézikönyvének első kötetét (mely a kezdetektől 1972-ig minden fontos publikációt regisztrál), megdöbbentő módon egyetlen önálló textológiaelméleti munkát sem talál

* A tanulmány egy készülő nagyobb dolgozat részét képezi.

lok. Hacsak nem tekintem ilyennek az Akadémia 1962-ben kiadott, a kritikai szövegkiadásokra vonatkozó szabályzatát. Különös jelenség, hogy miközben az 1950-es évekkel kezdődő három évtized minden bizonnyal a régi magyar szövegfilológia virágkorának tekinthető, amikor az anyagfeltárás és nagy szövegkiadási sorozatok keretében folyó munka a tágabb irodalomtörténeti tevékenységgel szoros kölcsönhatásban folyt, a textológia alapjait vizsgáló elméleti vitákra, publikációkra nem került sor. Az egyetlen ilyen témájú munka, Stoll Béla filológiai esszéfűzér formájában megírt kézikönyve is csak megírása után tizenkét évvel, 1987-ben látott először napvilágot.³ Ha megpróbálunk elméleti definíciókat keresni ebben a kis könyvben – mely bizvást az „aranykori” textológia foglalatának tekinthető –, azt találjuk, hogy a szerzőt egy olyan pragmatikus szemlélet jellemzi, amely tudatában van a filológiai munka történeti „megelőzöttségének”: „A szövegkritika az irodalomtudomány egyik segédtudománya, de sikeres műveléséhez sokkal nagyobb mértékben van szükség az irodalomtudomány elvi kérdéseiben való jártasságra, mint más segédtudományokban. (Egy vízjel-repertórium összeállításához elég a szorgalom.) Kissé paradox módon a stilsztika vagy az irodalomtörténet a gyakorlatban a szövegkritika segédtudománya lesz.” Vagyis – az én olvasatomban – a szövegmegértés folyamatának nincs elkülönített filológiai és hermeneutikai szakasza, a jó textológus erőfeszítése minden esetben a megértésre irányul. Tisztában van a szöveg „eredeti” integritása helyreállításának korlátaival is; a textológus – bár igyekszik tartózkodni az önkényes lépésektől – óhatatlanul konstruál: a források olvasatai helyébe a saját olvasatát helyezi. A textológiai munka végeredményén ekképp nemcsak a szöveg gondozó személyisége hagyja rajta a nyomát, de az is, hogy milyen elméleti és ideológiai meggyőződések hatása alatt állt.

Az irodalmi korpuszt hordozó források feltárása és közzététele nem valami önmagába záródó „filológiai térben” történik, hanem szoros kölcsönhatásban az irodalomtudományi diszciplína egészével. A XVII. századi irodalmi kánonnak a nyolcvanas évek közepétől tapasztalható látványos elmozdulását szövegkiadások és filológiai jellegű alapkutatások készítették elő. A régi magyar irodalomtörténetben a textológia hagyományosan olyan „húzóágazatként” működik, amely folyamatosan szállítja az anyagot a korszak megértésére irányuló munkálatokhoz. A hazai reneszánszkutatás egyik reprezentatív szeletéről, a Balassi és Rimay poétikai hagyományról szóló diskurzus elsősorban a szövegfilológia szférájában zajlott. Az itt képződött eredmények valósággal forradalmasították a témáról alkotott irodalomtörténeti képet. Varjas Béla *Balassa-kódex*-kiadása megtisztította az életművet a rá rakódott ideológiai olvasatok terhétől. A Eckhardt–Waldapfel-féle kritikai kiadás sikerrel különítette el Balassi életművét a korszak közköltészetétől és a Thaly-szabású vitézi-kuruckodó életérzést hordozó heterogén szöveganyagtól. Klaniczay Tibor, Varjas Béla, Bóta László, Gerézy Rabán és mások

termékeny vitát folytattak egy ideális kötetkompozíció rekonstruálhatóságáról. Gerézdi sejtése alapján Horváth Iván újvidéki kiadása megteremtette a verses anyagot megkomponált verseskönyvként felfogó szemlélet alapját. A következő két évtizedet a számmisztikai koncepció alapján felépülő ciklusokat rekonstruálni próbáló kiadások jellemezték. Ezek tükrében Balassi Bálint középkorias, trubadúr típusú poéta képét mutatja. Horváth Iván és tanítványai hálózati kritikai kiadása ezzel szemben a *Balassa-kódexet* immár a szerzőhöz igen közel álló forrásnak tekinti, és az életművet kompromisszumok által formált, megvalósulatlan szerkezetként látta. Ez az újabb, a fragmentált, többször módosuló kompozíciót hátrahagyó Balassi viszont inkább Petrarcára hajaz. Ahol korábban egy számmisztikailag tervezett, zárt struktúrájú opuszba beépülő lírai ént láttunk, most egy reneszánszosra formált személyiség, és egy rögtönzések nyomán alakuló, nyitott szerkezetű, folyamatosan formálódó kompozíció áll.

Az utóbbi másfél évtizedben, bár a nyilvános elméleti írások ma sem nagyszámúak, a figyelmes szemlélő igenis látja a szövegfilológiában a megújulás biztató jeleit. A tudományos szövegkiadásban egyre több kísérletező, elméleti megfontolások talajáról kinövő újításokat bevezető munkával találkozhatunk. Talán nem túlzás azt állítani, hogy ma már jól felismerhetően több irányzatos textológiai iskola jelenléte is felismerhető a hazai mezőnyben, számuk a közeljövőben várhatóan szaporodni fog.

A következőkben olyan textológiai problémáról szeretnék beszélni – nevezetesen a betűhűség kérdéséről –, ahol jól látható a gyakorlat és az elmélet közötti szoros kölcsönhatás. Példámat az általam leginkább ismert korszakból, a kora újkori szövegfilológiából veszem. Végezetül röviden azokat a kihívásokat és lehetőségeket próbálom áttekinteni, amelyeket a digitális technológia jelent a textológus számára.

A betűhűség

Sokak szemében a szövegkiadás tudományos voltának legfontosabb kritériuma. Az akadémiai szabályzatok kategorikusan előírják. De vajon mit őriz meg a betűhű közlés és milyen hasznunk van belőle? A betűhűség elve olyan elméleti felfogásból ered, amely az irodalmi szöveget a múlt lenyomatának, tárgyyszerű léttel bíró rekvizitumnak tekinti. E szemlélet szerint a textológia feladata az archiválás és a konzerválás. Fő törekvése, hogy az idő romboló munkájának felfüggesztésével időtlen, ideális dimenzióba helyezze a szöveget. A betűhű kiadás rendkívüli jelentőséget tulajdonít a szöveget hordozó kódrendszer sajátosságainak, ezzel a figyelmet mintegy a hordozó médiumra irányítja. Ez az eljárás a szöveg aktualizálhatatlanságának ideáját sugallja. A betűhű szöveg kibetűzése mintegy azt követeli az olvasótól, hogy rekonstruálja azt az egykori konvenciórendszert – beleértve a befogadói kódokat is –, melyek a szöveg keletkezésekor hatottak.

A források eredeti lejegyzési sajátosságait megőrző szövegkiadások mellett több érvet is fel lehet hozni. Nézzük meg ezek közül a legnyomósabbakat!

1. A betűhűség objektív, vagyis valami ténylegesen, anyagszerűen adott reprodukciója. Az átírt szöveg ezzel szemben ki van szolgáltatva a textológus előítéleteinek, tudatlanságának és emberi gyarlóságának. De ha a textológus tökéletes munkát végez is, még mindig ott van a szöveg-előállítás technológiájából fakadó szövegromlás lehetősége. Eszerint az ideális közlési mód az eredetit mechanikusan leképző másolat, a faksimile lenne.

2. A szöveg régies írásmódja a jelenkori befogadónak esztétikai többletét nyújt. Egyrészt mivel a régiség már önmagában is hordoz értéket: egy teljességgel hétköznapi tárgyat az idő antikvitássá, aukciók és múzeumok féltett kincsévé avat. Így a régi szöveg tárgyszerűen akkor képes a képzetlen befogadó számára önnön régiségét felmutatni, ha az avíttág minél több elemét hordozza – ebből persze az is következhetnék, hogy a régi irodalmat csakis megsárgult papíron, régies karakterekkel szabadna nyomtatnunk. A kifinomultabb befogadó is érezhet persze valamilyen lényegi többletet a régies ortográfiában. Az időbeli távolság észlelésével létrejövő idegenségtapasztalat igenis hozzásegíthet egy olyan értelmezői viszony kialakításához, ahol a dekódolás műveletébe fektetett többletenergia a megértés új dimenzióit képes mozgósítani. Az ortográfiának igen erős korfestő ereje lehet – az más kérdés, hogy csupán az olvasók egy igen szűk, gyakorlott hányada képes a „régieség” terepében belül pontosabban pozicionálni egy szöveget a helyesírása alapján.

3. A régi ortográfia, amellett, hogy alapjában véve kevesebb információt hordozott, néha mégis alkalmazott olyan kódolási eljárásokat, amelyek többletet hordoznak a modern ortográfiához képest. Például a határozott névelő z-je helyén álló aposztróf a XIX. század elejének helyesírásában köztudomásúan a névelő nyomatékát vagy hosszúságát jelezte, vagyis azt, hogy az időmértékes verselésben két mora értékű. A modern szövegközlésekben az aposztróf elhagyása elhomályosítja ezt a verstani konvenciót, és megnehezíti a skandáló felolvasást.

S. Sárdi Margit vette észre, hogy egyes XVII–XVIII. századi kéziratokban a diftongusos kiejtésre a két magánhangzó fölé írt háztető alakú kis jellel figyelmeztettek.⁴ A „mîért” tehát azt jelenti, hogy a szót egy szótagként, az i-t és az é-t összevonva kell kiejteni. A jelecske azon túl, hogy eligazítja a felolvasót, azt is megmutatja, hogy a Gyöngyösi-típusú vers uralomra jutásakor a lejegyzők nagy fontosságot tulajdonítottak a szabályos szótagszámlálás érvényre jutásának.

Nehezen megmondható, hogy a XVIII. századi tipográfiára jellemző ritkításoknak, aláhúzásoknak és egyéb kiemeléseknek pusztán logikai funkciójuk volt vagy volt valamiféle hangzásban is megjelenő következményük is. A magánhangzó-ékezés vagy a mássalhangzó-kettőzések talán olyan ejtés-

beli sajátosságokat jeleztek, amelyeknek fontos prozódiai szerepe lehet. Például az időtartam nyújtását, nyomatékokat írnak elő vagy valamilyen hangletételeket utasítást adnak. Ezeket a jelenleg még homályban maradó funkciókat egy jövőbeli helyesírás-történeti kutatás számára meg kell őrizni.

4. Az ortográfia járulékos elemei önálló jelentést hordozhatnak. Itt nem valamilyen megőrzött információ visszaadásáról van szó, hanem a nyomtatás vagy éppen a kéziratosság médiumából eredő többletről. Ez különösen fontos érv lehet azok kezében, akik amellet szeretnének érvelni, hogy az irodalmi mű szövege nem vezethető minden esetben vissza valamilyen akusztikai élményre. A nagybetű, a megváltozó betűfokozat nemcsak értelmileg tagolja a szöveget, de a kompozíció finomabb belső szerkezeti egységeit is jelezheti. A szavak nagybetűs kezdése, a központozás a régiség gyakorlatában többnyire véletlenszerűnek tűnik, egy későbbi vizsgálat azonban kideríthet valamilyen szabályszerűséget a használatukban.⁵ A kiemelt versfők akrosztichont jelezhetnek, a folyószövegben elhelyezett verzálisok kronosztichonra, anagrammára vagy valamilyen más betűrejtvényre figyelmeztethetnek.

Az *Adriai tengernék Syrenaia* kötet bonyolult nyomdai megoldások egész sorával él az egyes szövegegységek elválasztásakor. Ezek talán csak esetlegességek, de az is lehet, hogy valamilyen rejtett szerzői szándékot juttatnak érvényre. A modern kiadások általában nem őrzik meg ezt a tipográfiai sokszínűséget, és ezzel talán a kötet szerkezetét feltáró fontos információk vesznek el.

A kézirat források akcidentális elemei azonban tökéletesen sosem menthetők át egy nyomtatott szövegkiadásba. A kézirat énekeskönyvek kisebb-nagyobb, díszített iniciáléi, színes tintás részei, rajzai, ornamentikus díszei, indázó vonalai minden bizonnyal hozzájárulnak a befogadás komplex élményéhez. A kritikai kiadás viszont csak ezek egyszerű regisztrációjára képes. A papír anyagának elváltozásait, a karcolásokat, benyomódásokat, törléseket pedig még az igen jó minőségű fényképmásolatok sem képesek tökéletesen átmenteni.

5. A helyesírás modernizálásával egy termékeny sokszínűséget egyneműsítünk. A régi magyar helyesírás legfontosabb jellemvonása a modern korral összehasonlítva, hogy sokkal kevésbé determinált rendszer. Bár a középkortól a XIX. század felé haladva folyamatosan erősödik a kódolás differenciáltsági foka, azt kell mondanunk, hogy a napjainkban annyira előtérben álló kiejtés szerinti jellegét csak a XX. század közepén érte el a magyar nyelv. A XVI. századi lejegyzési rendszer megelégedett a magánhangzók minőségi különbségének jelölésével. Tehát az ö és ó hangok jelölésére egyetlen karaktert használt, nyomtatásban többnyire – német hatásra – egy o fölé szedett kis e-t, írásban pedig az o fölé húzott legkülönfélébb mellékjeleket. A mellékjeles megoldás mellett ekkor még elevenen él a középkori kancelláriai helyesírás hatására a betűkapcsolattal, többnyire ew karakterekkel jelölt ö hang is. Gyakran találunk rá példát, hogy egy forrás helyesírásában semmi nem kü-

lönbölteti meg az o-t és az ö-t. Hasonló az ü-ű esete. Azonban a magánhangzók minőségi megkülönböztetése sem következetes! A latin nyelvű szövegen alfabétumot tanuló írástudók nehezen tudnak különbséget tenni az a~á és e~é hangok között, illetve nehézséget okoz – vagy egyszerűen nincs rá igény – a hangkülönbség mellékjellel való rögzítése. A lejegyzési rendszer eme sajátosságából eredhet egy különös verstani képződmény, a vizuális rím. Zrínyi verselésében igen gyakran találkozunk ezzel a jelenséggel. Rímhelyzetben az a és á, csakúgy, mint az e és é, felcserélhetők egymással: „Nem mienk az lélek hanem az Istené / Te fogsze keduedre sáfárkodni uéle.”⁶ Mintha a rímet nem a füllel, hanem a szemünkkel kellene érzékelnünk!

A kevésbé determinált szöveg nagyobb szabadsági fokot biztosít az olvasónak, aki adott esetben választhat a kínálgató lehetséges aktualizálások között. Ez a „szabad” olvasás közel áll a kora újkori felfogáshoz, amely a leírt szöveget nem tekintette véglegesen rögzített, minden elemében invariáns képződménynek. A felolvasó vagy a másoló a szöveget a saját dialektusa szerint adta vissza, beleértve még azt a szabadságot is, hogy esetenként a számára szokatlan szavakat, szintaktikai elemeket ismerősökkel helyettesítse. Ez a tendencia annyira erős, hogy az eredeti hangzás gyakran még rímhelyzetben sem őrződött meg. Ismét Zrínyitől véve a példát: a költő szóhasználatára jellemző „körösztyén” alakot a bécsi kiadás szedői saját nyelvhasználatuknak megfelelően írják át „keresztény, keresztyén, körösztyén” alakokba.

Tekintsük át röviden a módszer bírálóinak érveit is!

1. A betűhű közlés elsősorban dokumentum közlésére alkalmas, arra már sokkal kevésbé, hogy egy sok szövegforrásban adott művet rekonstruáljon. Ha ugyanis egy betűhűen közölt alapszöveget más szövegforrások alapján emendálunk, vagy azt az eljárást kell követnünk, hogy megpróbálunk az alapszöveg lejegyzési rendszere szerint javítani, vagy bele kell nyugodnunk, hogy a főszöveg kontaminált ortográfiájú lesz. Abban az esetben, ha nem rendelkezünk autográfákkal vagy szerző által ellenőrzött másolattal (vagy erről készült közeli másolattal) és a főszöveg megállapítása több forrás alapján történik, a helyes eljárás a modern helyesírású közlés. A régi magyar anyagban szinte alig találunk szerzőhöz közel álló, autoritív forrást. A sajtó alá rendező másolatok másolataival dolgozik, felesleges túl nagy energiát pocskolni az esetlegességek konzerválására.⁷

2. A régi ortográfia a szöveget múzeumi rekvizitummá⁸ teszi, mely csak a kevés számú, speciálisan képzett szakember számára megközelíthető.

3. Miközben a sajtó alá rendező látszólag tudományos objektivitással dolgozik, valójában rengeteg szubjektív döntés eredményeképpen alkotja meg a főszöveget. Helyesebb volna tehát, ha egyértelművé tenné, hogy a kritikai szöveg is csak egy az olvasatok sorában.

4. A textológus nem háríthatja el a források értelmezésének a feladatát – beleértve a hangzásra vonatkozó döntéseket is –, hiszen az adott pillanatban va-

lőszínűleg ő ismeri legjobban a szöveget létrehozó lejegyzési rendszert. A modernizált, hangzshú átírat a leírórendszer következetlenségeibe befagyasztott szöveget visszavezeti a betűket megelőző élő nyelvi közeghez, vagyis a beszédhez. A kora újkori irodalom még sok szállal kötődik az oralitás rendszeréhez. A XVI. században még bizonyosan élt a középkori hangos olvasás szokásának valamilyen elhalványodó, lassan elavuló gyakorlata. A verses szövegek még az olvasmányként funkcionáló nyomtatott változatokban is ellátják az olvasót az az információval, hogy miként énekelhetik el a szöveget. Akár úgy, hogy kottát mellékelnek hozzá, akár úgy, hogy megadják a nótajelzést. Bár a kotta ritkább, az ad notam azonban szinte sohasem marad el. Ebből arra kell következtetnünk, hogy a história virágkorában legalábbis egyszerre számít magánolvasmányoknak és olyan „szövegkönyvnek”, amelyet az előadó közösségi szituációban szólaltat meg önállóan énekelve vagy esetleg hangszeres kísérettel. Ezek a szövegek így legalább két mediális közeg hagyományrendszerében mozogtak, és e két hagyomány egyesítését, vagy legalább együttes érzékelését az egykorú ortográfiától elrugaszkodó kiadás jobban képes biztosítani.

5. A betűhú kiadások ellen felhozható leg súlyosabb érv éppen az lehet, hogy ezek a kiadások valójában nem betűhűek. Az igazi, diplomatikai hűség csupán a középkori kódexkiadás gyakorlatában használatos. A kora újkori kritikai kiadások általában figyelmen kívül hagyják az eredeti központozást és a kis- és nagybetűk használatát. A mai tipográfiai gyakorlatban nem szereplő, régi karaktereket szabályosan átírják modern betűkre. Tehát az f-ből s, az ß-ből sz, a ʒ-ből z, az ŵ-, ű-, ű-, ü-, ű-ből ü lesz és így tovább. (Az RMKT valamiért egyedülként az ę megőrzéséhez ragaszkodik.) Ezt az eljárást az 1988-as akadémiai szabályzat is szentesíti.⁹ A létrejövő „korlátozottan betűhű” olvasat tehát csak egy újabb kódrendszert hoz létre, amelyből az eredeti dokumentum már semmiképpen sem rekonstruálható vissza teljes egészében. „A közlésünkben szereplő ö, ü és ű betűk ezért minden esetben csak az eredeti szöveg helyesírásának áttételei, sohasem a hang mennyiségét jelző jelek” – figyelmeztet a sajtó alá rendező.¹⁰

Látható, hogy mindkét szövegkiadási eljárás rendelkezik erényekkel és hiányosságokkal. A kettő közötti választást az anyag természetéből fakadó megfontolásokon túl elméleti meggyőződések is motiválhatják. A döntés sokszor feloldhatatlannak tűnő dilemmáit egy olyan szemlélet haladhatja meg, amely elválasztja egymástól a kritikai kiadás műfajában hagyományosan együtt jelen lévő két funkciót: az archiválást és a szövegprezentációt. Egy ideális szövegkiadás rendelkezésre bocsátaná egyrészt egy mű valamennyi szövegforrásának jó minőségű faksimiléjét, ezek szigorúan betűhű átíratát, és ezek mellett egy (vagy akár több!) szükség szerint rekonstruált, hangzshú átíratot. A papírkönyv korában egy ilyen perfekcionista vállalkozás megvalósítására nem volt lehetőség. A ma textológusának azonban rendelkezésére áll egy új, nagy kapacitású médium.

A digitális technika

Érdeemes az alapfogalmak tisztázásával kezdeni. Kéziratai előállításához ma már igen kevés irodalomtörténész használ írógépet. A digitális technológia mindannyiunk életébe betört, a számítógép billentyűit nyomogatva készítjük szövegeinket, kinyomtatás előtt képernyőn olvasgatjuk, javítgatjuk tanulmányainkat. Hamar megszoktuk a szövegszerkesztő programok kényelmi szolgáltatásait, a kereshetőséget, a helyesírás-ellenőrzőt, a gyors átszerkesztést lehetővé tevő kivágás-bemásolás funkciót. A szövegszerkesztővel létrehozott kézirat kinyomtatás után lényegében nagyon kevésbé különbözik a gépelt kézirattól. A többlet a digitális formában tárolt verzió, a fájl, amelyet immár közvetlenül, a gépíró és a szedő kiiktatásával juttathatunk el a sokszorosítás folyamatába. Az átlagos felhasználók részére készített szövegszerkesztő programokon kívül a világban sokféle használatosak speciálisan bölcsészek, sőt textológusok számára készített szoftverek, mint például az osztrák fejlesztésű Classical Text Editor¹¹ vagy az angol Critical Edition Typesetter.¹² Ezek a meglehetősen borsos árú programok képesek kezelni a kritikai kiadások bonyolult apparátusát, képesek előállítani speciális karaktereket, ha kell, különböző írásrendszerekkel dolgoznak egy időben, tudnak sorokhoz jegyzetet rendelni, egy lapon akár tíz különböző típusút is. A szöveg előállításának minden fázisa egyetlen digitális szerkesztővel történik, a végtermék viszont hagyományos könyv. A szöveg megjeleníthető az interneten, az eredeti könyvlappal teljesen megegyező formában képernyőn is, például az igen elterjedt Adobe pdf-formátumban. Ugyanígy egy korábban megjelent könyvet beszkenelhetünk, és ezt akár kép, akár szöveges fájl formájában közzétehetjük a hálózaton. Az ilyen digitalizált dokumentumok – bár hozzáférésük elektronikus – valójában csak a hagyományos könyv másolatainak tekinthetők, a kereshetőségen kívül nem rendelkeznek semmilyen többletfunkcióval.

A hálózati tartalomszolgáltatás terjedőben lévő formája, amikor gyűjtemények az állományukba tartozó régi és ritka anyagot jó minőségű digitális kép formájában teszik hozzáférhetővé. A francia nemzeti könyvtár nagyszerű, hónapról hónapra gazdagodó Gallica című gyűjteményében több ezer fontos kézirat és nyomtatvány tanulmányozható az interneten keresztül.¹³ A könyvtárak az ilyen digitális archívumok megindításával óriási szolgálatot tennének a tudománynak és az oktatásnak – emellett pedig a védett állományt (és a személyzetet) is tehermentesítenék. Egy Shakespeare-kutató számára felbecsülhetetlen segítséget nyújthat a British Library honlapjáról elérhető Shakespeare Quarto project. Itt drámák szerint rendezve megtaláljuk az 1642 előtti összes negyedret Shakespeare-kiadás digitalizált fakszimiléjét. Sőt megnézhetjük az angol könyvtárakban őrzött összes példányt – összesen kilencvenháromat –, minden bejegyzéssel, szennylevéllal, kötéssel együtt, és a képernyőn össze is hasonlíthatjuk bármelyik másik példánnyal.¹⁴

Valódi digitális tartalom – mondjuk szövegkiadás – akkor jön létre, ha annak az elkészítése a hálózati publikáció logikája szerint, hipertextes formában történik. A hipertext a kifejezés kitalálójának definíciója szerint kapcsolódási pontokkal összekötött nemszekvencionális szövegdarabokból álló dokumentumok gyűjteménye.¹⁵ A világháló, az internet ennek a logikának az alapján épül fel, hiszen éltető eleme a dokumentumok közötti hivatkozás és ugrás. Elvileg bármely, a világhálón hozzáférhető dokumentum – legyen az szöveg, hang vagy vizuális fájl – linkek révén összekapcsolható bármely más dokumentummal. Az egyes fájlok akár egymásba is ágyazhatók. A hipertext lényege tehát az utalás és az asszociációs kapcsolatok kidolgozása. Mindez egyáltalán nem idegen a tudományos munka logikájától, hiszen egy monográfia vagy egy kritikai kiadás – szemben az irodalmi művek többségével – nem folyamatosan olvasandó, hanem számos kapcsolódási pontot: idézetet, jegyzetet, hivatkozást ajánl fel használójának. A már sokak által, sokszor elhasznált metafora szerint egy jól feltöltött hipertextes dokumentumgyűjtemény olyan, mint egy ideális könyvtár, ahol a lábjegyzetekben hivatkozott szövegekért csak ki kell nyújtanunk a kezünket. Nagyon kézenfekvőnek tűnik, hogy a tudományos szövegkiadások a jövőben ennek az ideális közegnek a lehetőségeit kihasználva készüljenek. A digitális adathordozók, az internet végtelen nagy befogadásúak, a publikálandó dokumentumok útjában nem áll semmiféle terjedelmi korlát. Szövegen kívül lehetőség van fakszimilék, sőt hangálományok elhelyezésére is. A kritikai apparátus és a tárgyi jegyzetek elhelyezésére is sokkal több tér jut annál, mint egy könyvlepton lehetséges: megjeleníthetők osztott ablakban, felnyíló szövegdobozban vagy „buborékban”.

A közzététel terén megnyíló lehetőségeken túl a digitalizált szöveg alkalmassá tehető arra is, hogy a továbbiakban nagy hatékonyságú programok segítségével sokoldalú automatizált feldolgozás nyersanyagává váljanak. A források részletes összevetésének, a kollacionálásnak a folyamatát automatizálják az olyan szoftverek, mint a kilencvenes évek végén kifejlesztett Collate,¹⁶ amely képes egyszerre akár kétszáz dokumentum részletes összevetésére. A biológiai leszármazástanból meghonosított kladisztikus analízis¹⁷ segítségével a számítógép különösen nagyszámú forrás genetikus viszonyát képes megállapítani és diagramon szemléltetni.¹⁸

A hálózati logika alapján épülő tudományos kiadások egyik válfaját Jerome McGann dolgozta ki. Elméleti tanulmányaiban McGann már a nyolcvanas évek elején – tehát a „digitális forradalmat” megelőzően – komoly bírálatot fogalmazott meg a hagyományos kritikai kiadások módszertanával kapcsolatban. Különösen két vonatkozásban érezte nyugtalanítónak a papírkönyv korlátait. A nyomtatott kiadás súlyos hiányossága, hogy nem képes átmenteni a forrásszöveg vizuális információit. (A fakszimileközlések viszont nem rendelkeznek a tudományos közlésektől elvárható analitikus rendezettséggel.) A hagyományos eljárás technológiájából fakad az is, hogy túlzottan kö-

zép-pontba állítja a főszöveget, ezt az elvont elméleti képződményt, miközben a források jelentésteli egyedisége elvész az olvasó szeme elől. A szövegkiadók törekvése – figyelmeztet –, hogy egy valamikori „végső szerzői szándék” minél jobban megfelelő állapotot rekonstruáljanak, hiábavaló. A végtermékként előálló „definitív” szöveg olyan hipotetikus konstrukció, amelynek létrejöttét a könyvnyomtatás médiumának sajátosságai implikálják. A saját textológusi eszményeinek leginkább megfelelő kiadási formát Dante Gabriel Rossetti műveinek hálózati kiadása során valósította meg.¹⁹ A Rossetti-project – mint a szerkesztő is hangsúlyozza – nem annyira kiadás, mint inkább egymásba ágyazott dokumentumok folyamatosan növekvő, fejlődő, rendezett hipermédia-archívuma.²⁰ A gyűjtemény két legfontosabb tulajdonsága, hogy analitikus és középpont nélküli. Analitikus, mivel minden egyes dokumentumközléshez rendkívül aprólékos leírás, jegyzetanyag és bibliográfia tartozik. (Érdekes módon kéziratfakszimilét nem mellékelnek.) Középpont nélküli („decentered”), mivel nem tartalmaz hagyományosan vett főszöveget, tehát az olvasó tetszése szerint fókuszálhat az őt érdeklő szempontokra és választhat az archívumba beemelt autoritív szövegforrások közül. A középpont-nélküliség azonban nem jelent strukturálatlanságot: a dokumentumokat műfaj szerint csoportosítva, alfabetikus és időrendi logika alapján lehet áttekinteni. A kritikai kiadás „decentralizálása” McGann szerint a szöveget visszahelyezi a keletkezése idejének eredeti textuális és társadalmi kontextusába, abba az egyetlen kontextusba, amelyben az jelentéssel bír.²¹

A hálózati kritikai kiadások egy másik típusát képviseli a Horváth Iván és tanítványai által készített *Balassi Bálint összes verse*.²² A jelenleg a 2.0 (2002) verziónál tartó vállalkozás nemzetközi összehasonlításban is úttörőnek számít. A „hagyományos” kritikai kiadáshoz közelebb áll, hiszen nem mond le a kritikailag „helyreállított”, modernizált helyesírású főszövegről,²³ ez a főszöveg azonban nem áll tolakodóan a középpontban, ugyanis a felhasználó két szemben álló, „szinoptikus” panelen a versek bármelyik szövegforrását (fakszimilében vagy betűhű átiratban) bármelyik másikkal összehasonlíthatja. Összesen tizenhét szövegforrás érhető el teljes egészében. A főszöveg kritikai apparátusa így nemcsak regisztrálja a *varia lecti*ókat, hanem egy kattintás után teljes szövegkörnyezetükben is bemutatja. „Az újfajta szövegnyilvántartás és kritikai kiadás – írja Horváth Iván – már a szövegek hatástörténetének minden szövegállomását egyenrangúként tárja az olvasó elé, hiszen minden textológiai esemény (minden másolás vagy kiadás) olvasási esemény, és minden olvasási esemény szöveg és olvasó találkozása, sőt (másolóról, szeddőről, kiadóról lévén szó) a szó legszorosabb értelmében vett kölcsönhatása, látkörük olyan átmetszése, amely tárgyi nyomot hagyott.”²⁴ Az in-invariáns szöveg ideáját szélsőséges formában megvalósítva a Balassi hálózati kiadás következő verziójában megvalósulhat a variánsok véletlenszerű permutációja: „Azokban a – nem ritka – esetekben, amikor a filológus nem tudta eldön-

teni, melyik szövegleszármazási ágak, melyik változatcsoportnak nyújtsa a pálmát, a programozott kritikai kiadásban véletlengenerátor – bonyolultabb esetekben esetleg súlyozott véletlengenerátor – lép működésbe. Ezzel sikerült ellentmondásmentesen eleget tenni annak a követelménynek is, hogy a kritikai kiadás a legmegbízhatóbb szöveget adja, azt, amit a sajtó alá rendező szakemberek tudásuk legjavával nyújtani képesek, de egyúttal annak az újabb keletű követelménynek is, hogy a szöveget a maga történeti alakulásában, olvasnivaló és olvasó kölcsönhatásaként, hagyományként mutassa be.”²⁵

A variánsok eme fölértékelése rokonítható a francia „Nouvelle textologie” szemléletével. Az irányzat fő elméletirója, Bernard Cerquolini úgy véli, hogy indokolatlan a szöveghagyományban kitüntetett szerepet tulajdonítani a szerzői eredetinek. Az új filológia logikája szerint éppen a szöveg időbeliségét érzékeltető rongálódás válik érdekessé. Nem lát lényegi különbséget a szerző és a másoló/kompiláló között, tudva, hogy a szerző amúgy is csak a modernitás korában megalkotott funkció. Belátva, hogy a régiségben nem létezik szövegállandóság, az irodalmi művet a variánsai összességében adott, lényegéből fakadóan nem állandó képződménynek tekinti.²⁶

Bár az új filológia igazából középkori közegben működik, van létjogosultsága, hogy a kora újkori magyar szövegekre is alkalmazták. A hazai írásbeliség ugyanis ebben az időszakban meglehetősen fejletlen, jobbára még a kéziratosság (vagy a másodlagos kéziratosság) szintjén működik, és így sok középkorias vonást mutat.

Ha ilyen sok előnnyel bírnak a hálózati kritikai kiadások, akkor vajon miért nem terjedt még el jobban ez a műfaj? A hipertext bírálói szerint a középpont nélküli szöveg demokratizmusa látszólagos. A létrehozható kapcsolatok száma még egy igen gazdag gyűjtemény esetében is véges. Míg egy valódi könyvtárban valóban tetszés szerint válogathatók a polcon lévő könyvek közül, itt csupán azt kapom, amit a kiadó fontosnak ítélt a kezem ügyébe helyezni, és valójában csak a rendszerbe beprogramozott útvonalakat járhatom be. J. Hillis Miller szerint a szöveg folyamatosságából kivilágító, linkeket tartalmazó szavak megzavarják a szöveg és az olvasó találkozásának meghittségét. A befogadás művelete igényelné a figyelem összpontosítását és egy bizonyos alázatot, a nemszekvencionális tartalom ezzel szemben felületességhez vezet, a klikkelés csábítása az elmét olyan labirintusba csalja, ahonnan egy idő után már nem láthatók a magasabb szintű szerkezetek.²⁷ A lineáris szöveg és a hiperszöveg viszonya olyan, mint a mozivetítés és a távkapcsolós televíziózásé. Susan Hockey arra figyelmeztet, hogy a túl sok szöveget prezentáló elektronikus kiadások egy idő után mintegy leképezik a valóságos archívumok bonyolultságát, és a valóságot megkettőzve végleg kaotikusakká és áttekinthetetlenekké válnak.²⁸

Nem elhanyagolható szempont, hogy a tudományos szövegkiadás a nyugati világban komoly haszonnal járó üzleti vállalkozás. A nagy kiadók jelen-

tós anyagi ráfordítással készítik el ezeket, és ezért nem szívesen bocsátják ingyen az internet felhasználói rendelkezésére. A szép kivitelű, keményfedeles kiadások mellett legfeljebb a CD-n történő forgalmazás ígér kereskedelmi hasznot, a hipertextes kiadásokat ezért inkább lemez mellékletként vagy önálló sugárlemez publikáció formájában bocsátják ki. A magyarországi viszonyok között azonban éppen az anyagi megfontolások egyengethetik a hálózati kiadások útját. A hazai gyakorlatban ugyanis jelenleg nem létezik olyan kiadó, amelyik képes lenne tudományos kutatások finanszírozására. A pályázatokból összeszedett pénzek nagyobbik részét pedig a kiadói infrastruktúra és a papírköltség emészti fel. A tudományos kiadásokból ma már igen ritka esetben nyomtatnak többet 800 példánynál, ez pedig akkor sem teszi a vállalkozást nyereséggé, ha ezt az utolsó kötetig sikerül eladni. Ehhez képest a hálózati kiadás alig igényel tárgyi költséget. További előnye, hogy a sajtó alá rendező a szöveg előállításának minden fázisát maga ellenőrizheti – a kiadótól amúgy sem kapna szakszerű segítséget –, nem kényszeríti senki technikai jellegű kompromisszumokra. A szöveggel való foglalatosság mintegy visszavezet a kézisajtó korának meghitt, kézműves közvetlenségéhez.

A hálózati tartalomszolgáltatás terén a mai helyzetet a szakma nagyfokú bizonytalansága jellemzi. Nem világos, hogy a tudományosság mely műhelyei hivatottak arra, hogy a kulturális örökséget digitális formátumba írják át. Mivel itt nem elhanyagolható anyagi erőforrások felhasználásáról van szó, igen sok intézmény igyekszik felhatalmazást, esetleg monopóliumot szerezni a döntéshozóktól. A kizárólagosságnak természetesen az első áldozata maga a nemzeti hagyomány lenne. Véleményem szerint olyan munkamegosztás lenne egészséges, ahol mindenki azt csinálná, amihez a legjobban ért. A forrásokat őrző gyűjtemények feladata lehetne az állomány megőrző és feltáró digitalizálása, illetve a digitális állomány hálózati szolgáltatása. Az egyetemeken és a kutatóintézetekben dolgozó szakmai műhelyeket pedig hozzá kellene segíteni ahhoz az infrastrukturális háttérhez, amelynek birtokában a kutatás és az oktatás igényeit egyaránt kiszolgálni képes, hosszú távú textológiai projektumokat tudnának fenntartani.²⁹

1 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönítése: filológia és hermeneutika*, *Literatura*, 2002/4, 379–394.

2 TOLNAI Vilmos, *Riedl Frigyes emlékezete*, *Egyetemes Philológiai Közöny*, 1922, 9.

3 STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987.

4 *Régi Magyar Költők Tára*. XVII. század, 16., kiad. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi, 2000, 605.

5 A helyesírás-történet megállapítása szerint a XVII. századig él az a szokás, hogy az 'Isten' jelentésű Úr szót megkülönböztetett, szakrális helyesírással írták, „Wr” alakban.

6 *Szigeti veszedelem*, V, 95. A zágrábi *Syrena*-kódex alapján.

7 Ilyen logika szerint közölte Stoll Béla modern helyesírással az *Árgirus* széphistóriát.

8 A szót Szentmártoni Szabó Gézától kölcsönöztem.

9 *Irodalmi szövegek kritikai kindásának szabályzata*, összeállította PÉTER László = *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1997, 79.

10 *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század*, kiad. BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1959, 495.

11 <http://www.oeaw.ac.at/kvk/cte/>

12 <http://karas.ch/cet/> Bernt Karasch

13 *Gallica, la bibliothèque numérique*, 2003 = <http://gallica.bnf.fr>

14 *Treasures in Full. Shakespeare in Quarto*, 2003 = http://www.bl.uk/treasures/shakespeare/home_page.html. A honlap egyébként a faksimiléken túl alapos tanulmányokat, érdeklődőknek szóló háttéranyagokat is tartalmaz.

15 A téma szakirodalma megegyezik abban, hogy a kifejezést Thodor Holmes Nelson alkotta meg az 1960-as évek közepén. Kéziratban és a világhálón keringő írásaiban több, nagyon hasonló meghatározását adta e fogalomnak. A témával kapcsolatban leggyakrabban hivatkozott műve: Ted NELSON, *Literary Machines*, Sausalito CA, 1990. A fogalom néhány további definíciókísérlete: <http://www.comp.nus.edu.sg/~yangzixi/hypertext/introduction/definition/def1.htm>. Magyarul lásd *Hyper text + multimédia*, szerk. SUGAR János, Bp., Artpool, 1990. Alapos összefoglaló: JÓZSA L. László, *Irodalom a digitális közegben*, 2003 = <http://www.hipertext.info/>

16 <http://www.cta.dmu.ac.uk/projects/col-late/index.html>

17 Rózsa Lajos biológiai kézikönyvének meghatározása szerint „a kladsztika olyan taxonómiai eljárás, melynek kizárólagos célja a leszármazási viszonyok tükrözése. Alapegysége a klád, vagyis egy leszármazási ág annak minden leszármazottjával együtt. A vizsgálat eredménye egy kladogram, azaz egy törzsfá, amely egyrészt a csoport leszármazását tükrözi, másrészt a csoport képviselőinek rendszerét is egyértelműen meghatározza. [...] Egy-

egy kládot a képviselői által közösen mutatott, és az adott kládra nézve ősi tulajdonságokkal jellemezhetünk. Ezek a szűnapomorf (közös és ősi) tulajdonságok. A kladogram egy pontjából elágazó ikerágakat mindig egyenrangú taxonoknak tekintjük.” (<http://www.vein.hu/zoo/anat/fejlett.htm>)

18 A *Canterbury Tales* 58 szövegforrásának kladsztikus elemzésén alapul a szöveg új kritikai kiadása: *Geoffrey Chaucer's The Wife of Bath's Prologue* (CD-ROM), ed. Peter M. W. ROBINSON, Cambridge University Press, 1996.

19 *The Complete Writing and Pictures of Dante Gabriel Rossetti. A Hypermedia Research Archive*, ed. Jerome McGANN, 1993–2004 = <http://www.iath.virginia.edu/rossetti/>

20 A projekt felépítésének alapelveiről lásd Jerome McGANN, *The Rationale of Hypertext = Electronic Text. Investigations in Method and Theory*, ed. Kathryn SUTHERLAND, Oxford, Clarendon Press, 1997, 19–46. Az interneten: <http://jefferson.village.virginia.edu/public/jjm2f/rationale.html>

21 Aaron POTTER, *Centripetal Textuality*, *Victorian Studies*, 41 (1998), 594 = <http://iup-journals.org/victorian/vic41-4pot.html>. Példa az egykorú dokumentumok tömegével összekapcsolt oktatási célú hálózati gyűjteményre: a Jane Austin életművének szentelt *Republic of Pemberley* project = <http://www.pemberley.com/>

22 *Balassi Bálint Összes verse. Hálózati kritikai kiadás*, szerk. HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde, Gépeskönyv, 1993–1998.

23 A 2.0 változat igen gazdag anyagot kínál, „tartalmazza Balassi Bálint teljes költői életművét, a megállapított kritikai szöveget, annak átírását, a forrásszövegek betűhű átírásait és fényképhasonmásait, a költemények részben újonnan megállapított sorrendjét, a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne* kivonatait, a szövegkritikai jegyzeteket és a szövegmagyarázatokat.” Uo., *Névgy.*

24 HORVÁTH Iván, *Egy műfaj halála* = <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/cikkek/hi.htm> (2004).

25 Uo.

26 Horváth Iván szellemes megfogalmazása szerint „minden szöveg többszámú”.

Az irányzat nézeteit bemutatta a *Helikon (Új) filológia* című tematikus száma (2000/4). Sajtó alatt van az ELTE Bölcsészeti informatikai programjának az „új filológia” képviselőivel közösen tartott, 2002-es konferenciájának kötete: *Pour une nouvelle philologie*, ed. Bernard CERQUIGLINI, Levente SELÁF, Paris, L’Harmattan, 2004.

27 J. Hillis MILLER, *The Ethics of Hypertext*, *Diacritics*, 1995/2, 27–40.

28 Susan M. HOCKEY, *Electronic Texts in the Humanities: Principles and Practice*, Oxford University Press, 2000. Lásd még: *Electronic Text. Investigations in Method and Theory*, ed. Kathryn SUTHERLAND, Oxford, Clarendon Press, 1997, 1–18.

29 Lásd ehhez az ELTE Bölcsészeti informatikai programja szervezésében 2004. március 4-én tartott *Digitális barbárság* című vitanap anyagát: <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/>

A XVIII. századi közköltészet textológiai problémái

E sorok írói a XVIII–XIX. századi magyar közköltészet feltárásával és kiadásával foglalkoznak. Talán mondanunk sem kell, milyen sok zsákutcába behajtottunk már az elmúlt években, s ez nyilván így lesz a jövőben is. A legnagyobb kihívást első, sok szempontból kísérleti kötetünk jelentette.¹ A megjelenése óta eltelt négy év során számos új szemponttal, tapasztalattal lettünk gazdagabbak, melyeket a sorozat további négy kötetében alkalmazni fogunk.

A XVIII. századi RMKT közköltészeti sorozatának célja a közszájon forgó dal- és versrepertoár korabeli életének bemutatása, a *szövegcsaládok* (reprezentatív *főszövegek* és jegyzetben felsorolt változataik) tematikus kapcsolatainak feltárása. Az autográf forrásokon alapuló kiadásokkal szemben e hatalmas versanyag variabilitása és népköltési kapcsolatai új eljárásokat követelnek tőlünk; egyszerűen kell érvényesítenünk irodalomtörténeti és folklorisztikai szempontokat.²

A *Mulattatók* című kötetben 155 szöveg(család) több mint 800 variánsát adtuk közre, tömörített, de a további kutatás számára kiindulási alapként használható formában. Azokat az alkotásokat közöltük főszöveggé, amelyek 1701 és 1801 között kerültek először lejegyzésre vagy kiadásra. A műfaji csoportokon belül a szövegcsaládok *időrendben* állnak. Változatokban gazdag és hosszú életű családoknál *többnyire három* főszöveget idézünk: a) *a legkorábbit*, b) *a legteljesebbet*, c) a fejlődés során *leginkább eltávolodó* variánst.³ E módszer vitatható, mert emiatt az általunk teljesnek érzett, talán szintetikus – több forrás tudatos beolvasztásával és továbbköltésével létrejött – versek alkotják a kötet gerincét a motivikailag szegényesebb, de tipikus változatok helyett. Előnye viszont, hogy így a nyelvileg leggazdagabb megoldásokat, a kor közköltészetének legjavát mutathattuk be.

Minden egyes lejegyzést (a különböző című ponyvákat és a ponyváról, illetve kéziratról készült másolatokat is) *külön változatnak* tekintettünk, hiszen minden egyes előfordulás az adott vers ismertségének bizonyítéka, s alig akad olyan másolat, amely betűről betűre megegyezne a mintájával.⁴

A kéziratok alkotóinak eltérő műveltségi szintje, valamint a korabeli helyesírás szabályozatlansága miatt a verseket *modern* átíratban adtuk közre. Megtartottunk azonban minden archaizmust, nyelvjárási sajátosságot.

A prozódia vagy a rímhelyzet okán, illetve ha egy vers a köznyelv és a nyelvjárárs között ingadozott, az uralkodó forma szerint egységesítettük a verset, kivéve az idegen nyelvű (cigány, szlovák, román, német) szövegeket. Ezeket, valamint a földrajzi és mitológiai neveket mindig a lejegyzésnek megfelelően adtuk ki (*Brándenburgia, Vitemberga, Márs, párs, szalus, philosphia*). Az írásmód jól tükrözi a lejegyzőnek az adott nyelvhez való viszonyát, s ezáltal is érzékelhető a különbség, ami a tudós irodalmat elválasztja a közszájon forgó mindennapi költészettől.

Az álcímeket (*Ének, Nóta, Más, Alia, Világi ének, Dall*) elhagytuk, illetve le választottuk a tényleges információt hordozó címről: *Más ének a leányokról, egyszersmind az házasságról* helyett *A leányokról, egyszersmind a házasságról*. A minősítő utalásokat tartalmazó címeket (*Szép világi ének, Cantio elegans*) megőriztük. A versek végén az adománykérő vagy egyéb záróformulákat a főszöveg részeként adtuk ki (*Amen, Dixi, Finis hujus operis / Ma nem ettem egyszer is...*), de a lejegyzésre utaló *Vége* és *Finis* kifejezéseket elhagytuk.

A forrásokat keletkezésük feltételezhető időrendjében római számokkal láttuk el. Az 1. kötetben a ponyvák címeit még modernizáltuk, a 2.-ban azonban vissza fogunk térni azok betűhív közléséhez. A versek helyét fólió- vagy oldalszámokkal adtuk meg, kivéve azokat a szerkesztett kéziratokat (*Felvidítő, Ötödfélszáz Énekek, Almási Sámuel: Magyar Dalnok*), amelyekben az énekek sorszámozása következetes. A források leírásakor + jelöli a főszöveggént kiadottakat, a többenél csak azt tüntettük fel, hogy hány szakaszból áll, melyek az egyedi sorai, versszakai, s az alkotás melyik változathoz áll a legközelebb. Az egykorú dallamokat G-finalisra transzponálva, modern átíratban közöltük. Időkeretük megegyezik a versekével; tartalmazza azonban a *Kiss Dénes-féle* kézirat (1844), valamint az *Arany-dalgyűjtemény* (1874) dallamait is. A nótajelzések feloldva, kottával együtt szerepelnek, a nálunk szereplő szöveghez alkalmazva.

A XVIII. századi közköltészet folklorizálódásának eredményeképp számos XIX–XX. századi népi változatot ismerünk. Ezeket csak néhány nagyobb népköltési gyűjteményre utalva, a teljesség igénye nélkül soroltuk fel. Különös figyelemmel fordultunk viszont az 1830–40-es évekből fennmaradt népköltési gyűjtemények (az ún. Erdélyi-hagyaték) felé, ezekből ugyanis számos ritka adattal gazdagíthattuk a dalok életrajzát, és megpróbáltuk kitölteni a XVIII. századi és mai folklórváltozatok közötti űrt.

*

Örömmel tapasztaltuk, hogy a *Mulattatók* című forrásantológia hatására mind az irodalmárok, mind a folkloristák körében nőtt a szakmai érdeklődés a közköltészet iránt. Az elismerő szavakon túl azonban néhány kifogás is felmerült.⁵ Egy részük a versek műfaji besorolását, eltérő stílusminőségét,

valamint az ismeretlen alkotók torz, olykor antiszociális világgképét marasztalta el. A közköltészet túl szűk vagy túl tág, bizonytalan értelmezési tartományát éppúgy vitatták, mint azt, hogy vajon jogosan nevezzük-e egyáltalán irodalomnak ezt a vegyes – remekműveket és alkalmi kínrímeket, trágárságokat is befogadó – versréteget. Megjegyzéseikre nem egy kritikai kiadásnak kell választ adnia, hanem azoknak a kutatóknak, akik a feltárt szöveganyagon tovább szeretnének (és tudnak) dolgozni, mivel a fentiek nem textológiai, hanem irodalomelméleti és esztétikai szempontok. Munkánk épp ezért sokkal inkább a régészettel és a folklorisztikával rokon, mint az értékelvű és definitív történettudománnyal.

Az első kulcskérdés: megállapíthatók-e egyáltalán a közköltészet határai? A közköltészet egyrészt egy *szuverén irodalmi réteg*, mely az oralitás és a tudatos irodalmi kánonok között húzódik, képszerűen fogalmazva: egy közlekedőedény U-alakú csövének kanyarulatánál. Másrészt – forrásai miatt – *irodalmi létmód* is, melyben a két szomszédos réteg, vagyis a szóbeli folklór és az autonóm irodalom is otthont talál. Ez leginkább egy rendező-pályaudvarra emlékeztet: a különböző irányból érkező szerelvények újakká kapcsolódnak össze, rakományukat pedig szétosztják más vonatok között.⁶

Az RMKT-ban állandóan fennáll annak a veszélye, hogy a kiadott szöveg csak a közös forrás által kapcsolódik a közköltészetéhez. A műköltői alkotásokat valamivel könnyebb kiszűrni. Kiadványainkban tehát az említett U-alakú cső középrészén kívül a (szórványadatokkal képviselt) bal oldali „edény” tartalmát, *az oralitásban és az írásos hordozókon együtt élő, folklorikus hagyományozódású, fél-értelmiségi és paraszti eredetű dalokat* adjuk közre. Így még mindig kisebb hibát követünk el, mintha ezeket egy nem ellenőrizhető eredethierarchiába préselnénk be.⁷

A tervezett kötetek műfaji (tematikus-funkcionális) beosztása a legnagyobb igyekezetünk ellenére is ambivalens. Egyes csoportokban letisztult műfajú szövegeket adhatunk közre (például csúfolók), más alkotásokat olykor csak azonos motívumaik kapcsolnak ide. A mulattató-mulató versek például csaknem mind a lakodalmi vagy a farsangi közönséghez szólnak, egyéb előadási alkalmairól viszont alig tudunk valamit (fonó, kollégiumi diákmulatságok, céhes összejövetelek). Az alkalmak integráló erejét mutatják a lakodalmi szokásrendbe beépülő, eredetileg teljesen más műfajú dalok, például az alábbi szerelmes vers, amelyet pohárköszöntőként örökített meg egy erdélyi diák:

Mikor versekkel akarod el köszönni az pohárt így köszö[nd]

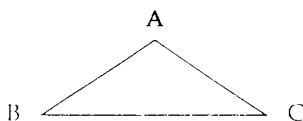
Élly ékes kertémnek szép piros rosája
Gyöngyökkel tündöklő arany koronája
Diána sergének szép ékes Nimfája
Keserves szívemnek meg vigasztaloja.⁸

A *hazugságversek*, melyeket folklór vándormotívumaik (felfordult világ, óriás állatok, képtelen hőstettek stb.) miatt együtt adtunk közre a *Mulattatók* II. 1. fejezetében, műfaji szempontból nem egységesek: részint lakodalmi, részint pedig a naptári ünnepekre (Húsvét, Pünkösd, Karácsony) szánt rigmusok voltak, tehát egy szigorú beosztás szerint nem az 1., hanem a 2. és az 5. kötetben lenne a helyük. Hasonló a helyzet a népballadák XVIII. századi ősváltozataival, amelyek szintén a szüzsé, nem pedig a műfaj sajátosságai szerint alkotnak csoportokat. A pohárköszöntő tusok közül is kiadtunk már egy vénasszonycsúfoló témájút az 1. kötetben,⁹ és még sorolhatnánk a példákat.

Ám minden esetlegességen túl itt vagy ott, mindenképp *minden szöveg(család) helyet kap az öt tematikus/funkcionális kötet valamelyikében*. Természetesen nem tekintjük örök érvényűnek ezt a műfaji rendet, népszerű antológiánkban¹⁰ például más elveket követtünk, így a témakörök határai is más-más hűzódtek.

A másik, talán feloldhatatlan ellentét az egykori *élő, dinamikus versendszer* és a ránk maradt *töredékes emlékek* viszonyában rejlik. Igaza van bírálóinknak abban, hogy még ez a teljességre törekvő antológia sem adhat objektív képet a variálódás összes jelenségéről. Az első kötetben közölt 155 szövegcsalád (249 főszöveg) mögött csaknem 800 variáns bújik meg. Hiába igyekeztünk táblázatokkal összevetni a több változatban megtalálható strófákat, s így a legtöbb szempontot egyesítő variánsokat közölni – valahol határvonalat kellett húznunk, ami szubjektív döntésekkel járt. Tisztában vagyunk azzal, hogy a szövegcsaládokat nem kínálhattuk tálcán a későbbi kutatók számára; mai formájukban ezek sokkal inkább a mirelit ételekhez hasonlítanak.

Ne feledjük, hogy egy-egy szövegcsalád a vizsgált időszakban csupán „virtuálisan” létezett, a kéziratok másolói pedig nem egy *rendszerrel* hanem csak *izolált szövegekkel* találkoztak, s pillanatfelvételnépp rögzítették azokat. A közköltészeti alkotások létmódjait – a színjátékokhoz hasonlóan – egy háromszög-ábrával érzékeltethetjük:

A) *Szövegmodell, ideálszöveg*: az összes szóba jöhető vándorstrófa és variációs elv együttese. Ilyen természetesen nem létezett, még az éneklők fejében sem, csupán az összes variáns „szövegbankjának” egyesítésével, utólag rekonstruálható. (Mi ennek nyomán határozzuk meg a szövegcsaládok tág kereteit.)

B) *Az elhangzási alkalom állapota*: a fenti repertoárból kiválasztott és aktivált részletek, erős szórással, alkalmi, megismételhetetlen megoldásokkal, kontaminációval, esetleg szövegrőlással.

C) *A lejegyzési alkalom állapota*: mindaz, ami ebből a kétarcú hagyományból az összeíró rendelkezésére állt, aki a rögzítés pillanatában „visszaliteralizálta”, mintegy szentesítette az alkalmi jelenségeket.¹¹

Jól látható, hogy míg a forrásokban a C állapotú szövegekkel találkozunk, az RMKT közköltészeti sorozata az A szintet feltételezi és közvetíti. A népköltési gyűjtőmunka ezzel szemben a B alakváltozatokhoz fér hozzá, esetleg több hasonló egybevetésével (vagy későbbi kontrollgyűjtéssel) konstruálhat az A-hoz közelítő formát. A folkloristák azonban ugyanúgy nem adhatják ki szövegcsaládjaikat ilyen telítettségben,¹² mint mi, hiszen az oralitásban alig akad olyan változat, mely a család tagjai *főlé* magasodna minden változást őrző lombkoronájával – a variánsok között inkább *mellérendelő* viszonyt figyelhetünk meg.¹³ Az ideálszövegek helyett tehát a *minél jellemzőbb* alkalmi változatokból választhatunk: a folkloristák az élő elhangzás, mi a lejegyzés ingadozásait követve, ők a szinkrón, mi pedig a diakrón összefüggéseket is vizsgálva.

További kérdés, hogy hol és miként húzhatjuk meg az *egyed szövegek határát*. A több szegmensre széttagolt dalokat a szövegcsalád ernyője alatt hamisítás nélkül lehet egyesíteni, természetesen külön római számmal.¹⁴ Az olyanokat viszont, melyeket önállóan és kontaminált láncban is feljegyeztek, *mindig külön* családokba rendezve adjuk ki. A tuszfüzerek például nem *egy* versként hangzottak el, hanem szakaszosan (poharanként), hol énekelve, hol szavalva, hol recitálva és így tovább. Ilyenkor mesterségesen, poétikai, metrikai és zenei szempontok alapján választjuk szét az alkalmilag összetapadt dalokat:

Jó bor gazda
jó szőlő hozta,
az Úr Isten áldja meg, a' ki ezt kapálta.

Avagy

Úr Zacheus, Úr Zacheus, ez ugyan derék ember,
nem iszik üres pohárból,
kortyom fittyem bográtskából
Úri vendégjeivel:
Tehát miként?
Tsak kortyonként
kortyon, kortyon, kortyon, kortyon, kortyon, kortyon, kortyonként.

Avagy

ez a' pohár bújdosik, éljen a' pajtáság!
kézről kézre adassék, éljen a' pajtáság!

éljen az, éljen az, éljen az,
 éljen a' pajtáság,
 éljen a' pajtáság!¹⁵

Hasonló a helyzet a nótajelzésekkel is, mivel a dallamot kölcsönző forrászöveg néha egyúttal *mintaként* is viselkedik, s könnyen összegabalyodnak a szájak az egykorú dalok között. A *Legyenek örvendetes napok* kezdetű diákdal nótájára szerzett lakodalmi köszöntők lépten-nyomon magukhoz húzzák és továbbköltik az „ősváltozat” szakaszait. Ilyenkor nincs más választásunk: *egyetlen meta-szövegcsaládban* adjuk ki őket.

A szórakoztató műfajok közreadásánál támpontot jelenthet a funkció időbelisége is. A XVII. századi RMKT 15. kötetének katolikus népénekei egy kántorkönyv módjára, az ünnepek rendjében sorakoznak, altípusonként viszont időrendben. Mi ezt a megoldást a 2. kötetben, a lakodalmi költészet kiadásánál alkalmazzuk. A versek és rigmusok itt a szokás „forgatókönyve” szerint követik egymást, a jegyespár kioktatásától kezdve az ünnepi tálalóverseken és a kásapénzszedésen át a menyasszonybúcsúig, azaz a lakodalom lezárásáig. Bizonyos forgatókönyvi elemek már az 1720-as évek szokásrendjében is megvoltak, mások azonban csak az 1790 körül nyomtatott vőfélyponyvák hatására terjedtek el. Az ideálszöveg fentebb említett mintájára tehát rekonstruálható *az alkalom A szintje* is – az időkorön (1701–1800) belüli, lakodalmi rítushoz kapcsolódó versek határpóznái között.¹⁶

A kalendáris ünnepekre készült köszöntők és a vőfélyrigmusok még bonyolultabb viszonyban vannak egymással, hiszen az adott alkalomra kihegyezett mondanivaló éppúgy toposzokon, közhelysorokon és -strófákon nyugszik, és szabadon variált mitologizáló, biblikus, adománykérő, csúfoló és hazugságstrófákkal egészül ki. Az ilyen szövegek tehát egyediségükben is a közköltési láncolat elemei.

A kéziratos források a XVIII. században még felülmúlták mennyiségben a nyomtatottakat, ám az utóbbiak éppúgy nem tekinthetők kanonizált változatnak, mint a kéziratosak, mivel a privát és a nyilvános használat szempontjai alig tértek el egymástól. Vannak persze egyértelműen ponyva-/kalendáriumszövegek is, melyek továbbmásolásakor megtartották a korábbi kiadások strófarendjét vagy címét, de ezek száma csekély. A nyomtatásban terjedő versek többségét a közismert dalok ástilizált, valamilyen koncepció szerint átdolgozott formájaként, travesztiájaként foghatjuk fel. A ponyván és kalendáriumban közölt versek a *piacképességet* szolgálták, s érzékenyen reagáltak a közönség ízlésváltozásaira. Néhány ponyvaszöveg egyébként olyan kontaminációs jegyeket visel, mintha kéziratból másolták volna. Barna Péter balladájának (XIX. század eleje)¹⁷ strófái csak lazán kapcsolódnak össze, s maga a balladai történet, a betyár fogságba esése és felakasztása csak ezek töredékes utalásaiból rajzolódik ki.

A nyomtatott versek kéziratos utóélete különösen érdekes, hiszen a másolók néha korrigálták a sajtóhibákat. A *Mi légyen a házasság* kezdetű, lakodalmi intő-oktató ének ponyvakiadásaiiban szinte mindig romlott alakban, így jelent meg az alábbi strófa:

Lapát, Dézsa, meszelő,
sajtár, turó-reszelő,
vas-rostély, kötsög,
Mellybe áll tej-gyúró edény
szükséges a' gazdának.¹⁸

Jankovich és Pálóczi – az élő hagyomány nyomán – helyesbített alakban idézi a szakaszt:

Lapát, dézsa, meszelő,
Sajtár, túróreszelő,
Vasrostély, korsó,
Azután tejgyúró
Szükséges a gazdának,
Ki asszont vett magának.¹⁹

A szemmatikus-genealogikus modellek tehát nem mindig érvényesek – még az autográf kéziratokkal dolgozó textológiában sem, nemhogy a közköltészetben, amelynek létfeltétele a variálódás. Az alkotások folklorisztikus hálóját csak ritkán tudtuk úgy közreadni, hogy teljes mélységben újraértelmezhető legyen, ezért legtöbbször csupán jegyzeteinkben adhattunk róla képet. Kerülni szerettük volna a főszöveg–mellékszöveg dichotómiát, így nem alkalmaztuk a XVII. századi sorozat lábjegyzetben közölt variantúráját. Tömörített, antológiaszerű sorozatunk azonban semmiképp sem helyettesítheti a vizsgált versek minél hamarabbi, teljes körű közlését.

A XVI–XVII. század közköltészetének jellemző vonása, hogy az alkotások zöme nem egykorú, hanem 100–200 évvel későbbi forrásokban maradt ránk. A XVIII. századiakról szerencsére sokkal többet tudunk, mivel a források száma megnő, s így az egykorú variánsokból is gyakran tíznél-húsznál többet vethetünk össze. Minél bővebb halmazon dolgozhatunk, annál nyilvánvalóbb, hogy mind az „első/alap-” szöveg, amihez a későbbi variánsokat viszonyítjuk, mind az utódok *ugyanazon folyamat egyenrangú, nem-szemmatikus tényezői*. A kritikai kiadás fogalma tehát szükségképp ambivalens. Az egyes változatok *belső* épségét az abszolút(nak tűnő) külső elváráshoz rendelt emendálásokkal javíthatjuk, ám a szövegcsalád kiadása – épp mezőösszefüggései miatt – sosem lehet *kritikai*, csupán a kölcsönhatások (100%-ot sosem elérő) egyensúlyát, állandóan bővülő repertoárú, *kontrasztív rendszerét* tükröz-

heti. Több azonos minőségű szöveg *mozgásterét* kell tehát meghatároznunk, egyben a legtágabb kiépülési és variálódási tartomány határait meghúzni.²⁰

Nem ritka, hogy műfajváltó vándorstrófák vagy -motívumok miatt két szövegcsalád határa elmosódik és versszakokat kölcsönöznek egymástól. Akárcsak a kémiában, itt is megkülönböztethetünk kötő és nem-kötő részecskéket, vagyis olyan strófákat, melyek szabadon illeszthetők az azonos metrumú dalok bármelyikébe, s olyanokat, melyek mindig egy konkrét szövegtest fix elemeiként szerepelnek, emiatt sosem hagyják el a biztonságos koherencia-félszket. Azt hihetnénk, hogy az egyik korábbi a másiknál, de tévúton járunk. A Janus-arcú XVIII. században *párhuzamosan élt* a kétféle vers- és strófafelfogás. Az idő azonban a műfaji rend bomlásának, a kötetlen mozgású strófáknak kedvezett a lírai dalok körében, az értelmező közösségre jobban építő, zárt szövegek pedig fokozatosan eltűntek, mivel nem voltak elég alkalmasak arra, hogy részt vegyenek a fenti oldó folyamatokban.

A vándorstrófák precíz vizsgálatához valamiféle hálózati „félkarú rabló” kellene, melynek legördülő szövegeiben egymás mellé rendezőnének a szabadon elkeveredett vándorversszakok, jelezve a közvetlen és a tágabb kontextust. Mivel ez papíralapú kiadásban elég nehezen képzelhető el, inkább arra látunk közeli esélyt, hogy az 5. kötet függelékében, a Csokonai-kiadás-hoz hasonlóan közreadjunk egy összefoglaló kezdősor- és vándorstrófa-mutatót. Ennek előzménye munkánk fontos segédletében, egy háromkötetes, folyton bővített adattárban már rendelkezésre áll.

A vándorstrófák keringése a műfaji beosztásra is hatással van. Az adott változatban előforduló szakaszok műfaji főiránya szerint elkülöníthettünk ugyan néhány szövegtípust, de bőven akadnak átmenetiek is. A *Bárcsak esne, bárcsak fújna*,²¹ az *Eladnám a leányomat*,²² a *Bánom, hogy megházasodtam*²³ és az *Amely leány sokat szeret*²⁴ kezdetű szövegcsaládok némely tagja egy másik kötetben is szerepel a „töltött” vándorstrófák jelenléte miatt. Hasonlóképp járunk el a *Cigánytemetés* címmel fennmaradt, liturgikus énekparódiákból összeállított, változó hosszúságú füzér szegmentálásakor.²⁵

A fenti szempontok az elemzés *vertikális* módszereit követik. Ha azonban a vertikális szövegcsalád nem több elméleti konstrukciónál, lehet-e egyáltalán támpontunk a közköltészet (vagy bármilyen folklór jellegű alkotások) kiadásában? A kulcs mindenképp a *szöveg és a forrás viszonyában* áll. Az egyes versek a legritkább esetben szerepelnek önmagukban, legfeljebb a hosszú, egész füzetet megtöltő eposzparódiák a debreceni diák énekeskönyvekben. A források éppoly zárt, önszabályozó rendszerként viselkedtek, mint az évszázadokon át csiszolódó verstípusok. A *horizontális* elemzés tehát úgy tekint a szövegre, mint a forrás lapjain megadott helyen (és okból) szereplő, önálló dokumentumra, melynek saját helyi értéke van.

A források szerkesztési szabályai rengeteg érdekes szempontot rejtenek, hiszen nemcsak az összeíró vagy kiadó ízlését, hanem a versek egymásra

gyakorolt hatását is tükrözik. Némi egyszerűsítéssel: a forrást (a daloskönyvet) nemcsak másolják és szerkesztik, hanem önmaga is szerkesztődik az egymást hívó szövegek, a funkció, valamint a modellkéziratok vagy nyomtatványok hatására.²⁶

Szerencsénkre a kibővített Stoll-bibliográfia megkönnyíti a verskéziratok közti eligazodást. A ponyvák és kalendáriumok kutatásához is hasonló segédkönyv vagy adatbázis kellene, ám ez ma még hiányzik. Mivel napjainkra háttérbe szorultak a XIX–XX. század fordulójának filológiai törekvései, melynek nyomán számos kézirat teljes anyaga megjelent nyomtatásban, jegyzetekkel, sokat kell még tennünk azért, hogy a legfontosabb újkori versgyűjtemények – saját, zárt rendszerüket feltárva – hozzáférhetővé váljanak a kutatók számára. Fontos segédlet lesz ehhez a munkához az a terveink közt szereplő *hálózati kézíraskataszter*, amelyben egységes mintavétel nyomán lehet majd összevetni a különböző források írásrendszerét.

A forráskiadás „linearitása” és a szövegcsalád-vizsgálat vertikális módszerében valójában nem szükségszerűen üti egymást. Az internetes közlésforma talán új lehetőségekhez juttatja a textológiát. Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban már sokan kísérleteznek régi források digitalizálásával. Hazánkban is komoly kutatások zajlanak, főként az ELTE Bölcsész Informatika Programjában, Horváth Iván és Tóth Tünde vezetésével. Az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztályán Hegedűs Bélával és Bretz Annamáriával két éve munkálkodunk egy XML-alapú szövegfeldolgozó módszeren, mely főként a TEI nemzetközi kutatásaira épül. 2003-ban mutattuk be az elkészült DTD-fájlt (sarkítva „interaktív űrlap”-nak nevezhetnénk), mely a forrás és a benne fészkelő szövegek részletes struktúráját rögzíti. Segítségével korszaktól és nyelvtől függetlenül bármilyen kézíratos vagy nyomtatott dokumentum feldolgozható – tehát kódolható és más forrásokkal összevethető. Nagy előnye, hogy az átírás első szinten gyakorlatilag nincs hatással a szövegre, más szinteken azonban a kritikai kiadások módszereit alkalmazhatjuk, ezáltal különböző szempontból vizsgálhatjuk ugyanazt a forrást.

Egy XML-dokumentum három rétege:

A) *A forrás betűhú, digitalizált tükre*, melyben megőrizzük még a sajtóhibákat és az elírásokat is. A dokumentum eredeti felépítését az egykori oldaltörések TAG-jei, a címrendszer esetleges következetlenségeit pedig formázóparancsok őrzik. Célul tűztük ki a régi nyomdai karakterek minél pontosabb megjelenítését.

B) *A forrás betűhú, de emendált, kritikai igényű átírata*, a közreadó jegyzeteivel és javításaival.

C) *A forrás modern, kritikai igényű átírata* a teljes szöveg- és jegyzetanyag megőrzésével, a B) szinten már ismertetett javítások felhasználásával.

Módszerünk mind a forrásközpontú, mind a szövegcsaládokra összpontosító elemzést lehetővé teszi. Kissé utópisztikusan hangzik, de nem elérhetet-

len, hogy egy szép napon a *Mulattatók* jegyzeteiben idézett szövegcsaládok összes tagja együtt lesz az interneten, különböző (teljes anyagukban feldolgozott) források XML-jeiben. Egyikük egy kéziratnak az elején, a másik egy ponyva végén, harmadik egy magánlevél alján és így tovább. Ekkor a kutató a keresőprogramok segítségével újraalkothatja vagy ellenőrizheti azt a szövegcsalád-modellt, melyet az RMKT jegyzeteiben rögzítettünk. Ha szerencséje van, újabb adatokat is találhat. Az így létrejövő, digitális kritikai kiadás – melyből mindent kiolvashatunk, ami a szöveg *belső* struktúrájával függ össze (a jegyzetek révén pedig a szómagyarázatokat, keletkezéstörténetet és bármi mást) – önálló fájlra rendezhető vagy rögtön, nyomdakész állapotban kinyomtatható lesz. Ugyanílyan készíthet az olvasó magáról a forrásról is.

A másik alapvető szempont a hasonló források összevethetősége. Különösen fontos ez olyan dokumentumok esetében, melyek törvénycikkelyeket, paragrafusokat, alpontokat tartalmaznak, vagy egy mű több kiadásának vizsgálatakor: mi maradt ki a másodikból, bővült-e a bekezdés valamivel, javították-e a sajtóhibát stb. A DTD minden írásos dokumentum rögzítésére alkalmas lesz, s jó lehetőséget adhat levéltári állományok, régi lexikonok, enciklopédiák, szótárak, teológiai művek, tankönyvek és egyébek digitalizálására. Az A) szintről leágazva képformátumban közölhetnénk a forrás megfelelő oldalait, hogy a szemlélő egybevetesse átiratunkkal, vagy csak lapozgathasson benne. Szándékunk, hogy a végleges DTD-t nyilvános felhasználásra átengedjük minden érdeklődőnek. A jövő mindenképp a többszempontú kutatásé, s ehhez a mostanában készülő kiadványok komoly háttérrel jelenthetnek.

Az RMKT-hoz visszatérve: közköltészeti sorozatunk a kompromisszumok ellenére sem reménytelen vállalkozás. Miután mind az öt köteten következően végigvittük a versek struktúrába rendezett, szelektív közlésszempontjait, a lehető leggyorsabban (illetve már párhuzamosan) alkalmat, módszert és lehetőséget kell teremtenünk a forrásközpontú, kétirányú kiadásokhoz is – nagy valószínűséggel hálózati formában, a fenti DTD segítségével. Addig pedig tovább munkálkodunk azon, hogy az újkori magyar közköltészet ne csak a kevesek mulatsága legyen, hiszen széles olvasói és kutatói réteg érdeklődésére egyaránt érdemes.

1 *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század 4. Közköltészet I., Mulattatók*, sajtó alá rend. KÜLLŐS Imola, munkatárs CSÖRSZ Rumen István, Bp., 2000.

2 Ezeket részletesen az RMKT előszavában közöltük (37–42.), újabban pedig a *Folklorisztikai Olvasmányok* III. kötetében (*Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései*, szerk. BARNA

Gábor, Szeged, 2003, 21–30. és 67–72.), mely e mostani beszámoló vázlatának tekinthető.

3 Ha a szövegcsaládot egy-két feljegyzés képviselte, vagy a variálódás kismértékű volt, csak egyetlen alkotást közöltünk.

4 Még Jankovich Miklósnál is találunk apró (elsősorban fonéma-) eltéréseket a *Dávidné Soltári* (1790–1791) vagy a *Horváth János-énekeskönyv* (1790) szövegeitől.

5 A két legfontosabb recenzió KECSKÉS András (It, 2001/4., 624–631.) és HÁSZ-FEHÉR Katalin (BUKSZ 2002. nyár, 146–155.) tollából származik.

6 Az RMKT bevezetőjén túl a kérdésről lásd még: *Bándi Péter énekeskönyve 1837*, DOMOKOS Pál Péter hagyatékából sajtó alá rend. CSÖRSZ Rumen István, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 2000, 12–13.

7 A régi műköltészet recepciójának vizsgálatához szintén fontos a közköltészeti létmód, így a legutóbb megjelent Amadekötetben (RMKT XVIII/7., sajtó alá rend. SCHILLER Erzsébet és AJKAY Alinka, Bp., Balassi, 2004) is joggal szerepelnek az anonim kéziratok.

8 *Bölöni Kozma István-énekeskönyv* (1765–1768), STOLL 1076, 44a.

9 RMKT XVIII/4. 43/VII. és IX. sz.

10 *Világi énekek és versek 1720–1846*, vál. és a szövegeket gond. CSÖRSZ Rumen István, a műfaji bevezetőket és az utószót írta KÜLLŐS Imola (*A magyar költészet kincsestára* 97.), Bp., Unikornis, 2001; a továbbiakban VÉV.

11 Az egymásról másolt kéziratokat is a C) állapothoz sorolhatjuk, hozzátéve, hogy a másoló néha éppúgy kiegészíthette elődje szövegét saját ötleteivel, mint az élő előadásban...

12 A kérdésről lásd RUDASNÉ BAJCSAY Márta és OLSVAI Imre beszámolóit a *Folklorisztikai olvasmányok* III. kötetében (51–60. és 83–84.).

13 A régi irodalomfelfogás nem tekintette relikviának az alkalmi szövegkapcsolatokat. Erdélyi János – a beküldött versfüzetek repertoárjából – még gond nélkül kiválogatta és összekapcsolta a neki tetsző strófákat, s ebben a formában bocsátotta őket a nagyközön-

ség elé, akik néha az általa kiadott rendben folklorizálták tovább...

14 Kivétel is akad, például a *Szádeczky-Miscellania* két, egymást követő töredéke valójában egy szövegnek számít a variánsok tükrében, csak talán nem jutott egyszerre az összeíró eszébe (*Mely nagy öröm, vigasság...;* RMKT XVIII/4. 21/I. sz.).

15 *A' szántó vétő-embernek igen-igen szép hármás éneki* (é. n.) OSZK PNY 2.955. Az „Egy-néhány szép mesék...” kezdetű, prózai részben.

16 Terveink szerint a közköltészeti sorozat 5. kötete (*Alkalmi költészet*) ugyanilyen elvek szerint készül majd.

17 VÉV, 22. sz.

18 *Őt igen-igen szép világi dallos, avagy nótás énekek* (é. n.) OSZK 819.068. 1. sz.; 19. versszak, eredetileg sortörés nélkül.

19 *Jankovich Miklós: Nemzeti Dalok Gyűjteménye* (XIX. század eleje) STOLL 531. III. 180a–182a; 19. versszak.

20 Ez a széles horizontú elemzés a régi magyar irodalomban Stoll Béla nevéhez fűződik, aki a XVII. századi szerelmi és bujdosó-énekek folklorizációját detektívregénybe illő részletességgel tárta föl az RMKT XVII/3. és 14. kötetében, magásra téve a mércét minden hasonló kutatás számára.

21 Egyik kiadott változata: VÉV, 293. sz.

22 RMKT XVIII/4. 7. sz.

23 RMKT XVIII/4. 60. sz.

24 RMKT XVIII/4. 33. sz.

25 A néha több helyre beosztott szövegeket lásd RMKT XVIII/4. 83–90. sz.

26 A kérdésről Csörsz Rumen István önálló kismonográfiát készít a további kutatások ösztönzésére.

A magyar folklór textológia helyzete és új távlatai

Voltaképpen a folklór textológiája, elsősorban a népköltési szövegek gyűjtése, archiválása, gondozása, megjelentetése ugyanolyan idős, mint maga a folklorisztika. Persze, még így is sok-sok évszázaddal későbbi találmány, mint irodalmi (vagy éppen szent) szövegek textológiája, szöveggondozása.

1634-ben jelent meg Nápolyban egy tízíves kötet: *Lo Cunto de li Cunti ovvero Lo Trattenemiento de' Peccerile. Di Gian Alesio Abbattutis*. A hozzáértők tudják, hogy ez a nápolyi nyelvű nyomtatvány voltaképpen az anagrammában elrejtett Giovanni Battista Basile nevezetes műve, a legelső európai kiadott népmesegyűjtemény, vagyis ma ismert nevén a *Pentamerone* (ezen a címen már 1636-ban, amely 1679-ig négy további nápolyi és egy római kiadásban is napvilágot látott). Minthogy mindmáig többféle „olasz” fordítása is megjelent, valóságos textológiai csemege. Egyik „kritikai” kiadását például Benedetto Croce készítette.

Ma már mi is tudjuk azt, amit a Grimm testvérek persze mindig tudtak, hogy az ő 1812-es *Kinder- und Hausmärchen* című kötetük is egy igen komplikált kéziratfejlődés egyik (ha nem is legvégső) állomása volt, megint csak akár bozótnak is nevezhető textológiai vadászterülettel. Ha valaki olvassa a nemrég Heinz Rölleke által megírt maró (ám indokolt) kritikát a Grimm-mesekutató szaktekintély, Hans-Jörg Uther definitívnek szánt kiadásáról a *Märchen der Weltliteratur* világhírű könyvsorozatában, észrevehető, hogy a legismertebb, immár századszor megjelenő folklór szövegkiadások még ma is tartalmaznak textológiai gyúanyagot. Szerencsére.

Amihez mi most azt is hozzátehetjük, hogy éppen mára felmerült az a kérdés, van-e hiteles magyar Grimm-mesefordításunk (lásd a textológiai fórumként eddig alig nyilvántartott *Népszabadság* 2003. december 24-i, karácsonyi mellékletének 12. lapját, ahol Márton László, az 1989-es „teljes” magyar Grimm-mesefordítás egyik műfordítója nyilatkozik, remélhetőleg egy most már csakugyan teljes, ismét megjelenő magyar nyelvű kötet kapcsán). Minthogy még itt sem tudjuk biztosan, milyen Grimm-meseszövegek kerültek melyik kiadványba, és ezek mely német szövegeket közöltek milyen pontosan – akár az 1861-ben Nagy István által kiadott első magyar nyelvű Grimm-mesekötet óta nálunk is lehetne e Grimm-mesék szövegének területén textológiai portyákat folytatni!¹

A nemzetközi folklorisztika már a XIX. század végén elkezdte a komoly textológiai felkészültségű kiadványok létrehozását, amelyekben nemcsak a sok száz, olykor sok ezer, sőt sok százezer szöveget kellett elrendezni, kiválogatni, hanem utalni kellett a honi és nemzetközi párhuzamokra is. Grundtvig dán balladakiadványa, Child angol-amerikai balladakiadványa, Barons (és mások) lett népdalkötetei, az észt folklór első antológiái ilyenek.

Talán mindmáig a legnevezetesebb közülük a hagyományos finn epikus versek (és rokon műfajok) 34 folio-kötetes kiadványa (*Suomen Kansan Vanhat Runot*), 1908-tól, amelynek egyik páratlan erénye, hogy voltaképpen mára be is fejezték a tervezett kiadást. Ebben mintegy 30 000 szöveg mintegy 100 000 változatát vették figyelembe. (Persze, legalább kétszer ennyi hasonló szöveg vált mára ismertté, ám mindezt kiadni ma már senki sem akarja.)

Persze, minket inkább a magyar folklór textológia kell hogy érdekeljen, annál inkább, mivel a magyar folklór textológiájának – mind itthon, mind nemzetközi távlatokban – jó híre kellene hogy legyen.² (Nálunk például szakmányban nem sok folklór szöveget hamisítottak. Azért van ilyen is, mind a XIX., mind a XX. századból. Újabban mai (iskolás) adatokat is tesznek közvé folklor gyanánt.

Voltaképpen már másfél évszázada jelennek meg a kor mindenkori (általában vett) textológiai színvonalát megközelítő magyar folklór szövegkiadványok. Ez a folyamat máig folytatódik. Mintegy évszázada elindult a hitelesnek tekinthető folklór gyűjtés is nálunk. Ez is mindmáig folytatódik. Sebestyén Gyula már 1911-ben a Kriza-féle *Vadrózsák* általa „kritikai kiadás”-nak nevezett kétkötetes, kommentált, teljesnek tekintett szövegét tette közzé (a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* XI–XII. kötetében).³ Ugyan csak később (és nemzetközi távlatban igencsak későn) jelentek meg nálunk az első folklór archívumok, ám mára népzene-, zenés gyermekjáték-, bizonyos mértékig néptánc-archívumaink mostani megoldásait jónak tarthatjuk. Sajnos, éppen szövegfolklorunk esetében ennek az ellenkezője igaz. Sokáig tartana, ha felsorolnám, milyen népköltési műfajoknak nincs megbízható, általános magyar archívuma: népdal, ballada, mese, monda, kis-műfajok – egyszóval minden. Nem jobb a helyzet a néphit és népszokások esetében sem. (Néhány kivétellel: például boszorkányperek szövegeit régebben is, a közelmúltban is, ma is sokan gyűjtötték össze.)⁴ Megoldatlan nálunk a népművészeti „adatok” archiválása. Még múzeumi leltárnak is alig tekinthető az a rendszer, ahogyan a fényképeket, újabban a videofelvételeket „archiválták”. Nem a közelmúltban megjelent magyar néprajzifilm-katalógus⁵ hibája az, hogy váratlanul kevés filmet tartalmaz, és ma sem tudjuk, hová lettek értékes, elkészült filmek, valamint hol vannak a néprajzi szempontból ugyanolyan fontos, megvágatlan, eredeti felvételek? Minthogy mindmáig sem sikerült nemzeti hangarchívumot létrehozni, ugyanezt mondhatjuk a hanglemez-felvételekről, ideértve a rádiófelvételeket is. Mindezekről még megbízható jegyzékünk sincs.

Nemzetközi viszonylatban kiemelkedően jónak tűnik az a tudatosság, ahogyan (immár évtizedek óta) nálunk a folklór textológiájával foglalkoztunk. Több éves előkészítés után könyv alakban megjelent a folklór „kritikai kiadásának” szabályzata.⁶ Ennek máig sincs párja, nemzetközi távlatban sem. Itt abból indultunk ki, hogy „kritikai szövegkiadást” akkor lehet elkészíteni, ha már ez előtt az archiválás, még ez előtt pedig a gyűjtés ilyen színvonalat lehetővé tesz. Ezt a szabályzatot azóta többen használták, a magyar irodalomtörténészek is hivatkoznak rá a maguk textológiai munkáiban.

Az 1978-as, mátrafüredi nemzetközi textológiai szimpóziumra áttekintés készült a magyar folklór textológia történetéről és forrásműveiről.⁷ Később több idetartozó témával külön is foglalkozhattam (mint például a mintegy negyed évszázada rohamosan terjedő folklorisztikai hasonmáskiadások problémáival⁸), a néprajzi hangrögzítés kezdeteivel, bemutathattam a nemzetközi folklorisztika ilyen szempontból is fontos tanulságait, és újabb áttekintést is közölhettem a mi textológiánkról.⁹ Újabban az „ezerévesnek” titulált „magyar folklór szövegek” elég határozott kritikáját is le mertem írni. Gyakran ugyan arra kell gondolnom, hogy ezeket a textológiai írásaimat a kutya sem olvasta, ám ez már nem az én hibám.¹⁰

Mint már említettem, a folklór textológiához hozzátartozik nemcsak a publikálás, hanem a gyűjtés és archiválás „textológiája” is. Itt nem is az a baj, hogy nincsenek ilyen útmutatók, hanem inkább az, hogy ezek nincsenek egymással egyeztetve, sőt voltaképpen jegyzéküket sem ismerjük. Több ízben is megkísérelték, hogy a több száz (!) ilyen magyar gyűjtési útmutatót, kérdőívet összegezzék, ám e téren csak részleteredményekről számolhatnánk be. Pedig célszerű lenne nemcsak mondjuk a múzeumi kérdőívekről, a népzene- és táncgyűjtési útmutatókról stb. jegyzéket közzétenni, hanem legalábbis a ma még megtalálható ilyen kiadványokat mind felsorolni. Számos esetben ezek ugyanis egy-egy cél érdekében készültek (például az ún. palócmonográfia volt ilyen), nem is kerültek könyvtári forgalomba, és az igen hasznos útmutatók száznál is kevesebb, sokszorosított példányszámban láttak napvilágot. Mára tehát szinte ismeretlenek. Legutóbb végre sikerült megjelentetni egy olyan rövid áttekintést, néhai Katona Imre tollából,¹¹ amely e „klasszikus” gyűjtési útmutatók korát tükrözi: vagyis azt, hogyan gondolták a gyűjtés és archiválás szempontjait érvényesíteni a XX. század harmadik negyedében.

A magyar folklór textológiának is egyik legnagyobb adóssága az, hogy több műfajból nem jelent meg antológia jellegű szöveggyűjtemény. Hála Istennek elég sok balladaantológiánk van. Még népdal-antológiák is készültek. (Ezek közül azonban legfeljebb egy nevezhető majdnem reprezentánsnak.) Egyetlen meseantológiát nevezhetnék meg, amely azonban negyvenéves, és a máig gyűjtött magyar népmesék kevesebb, mint feléből válogatott. A többi műfajból (ideértve a mondát, a proverbiumokat, a szóbeli rejtvényeket is!) szinte sosem készült nálunk folklór jellegű antológia. Most nem is

azért hangsúlyozzuk ezt a hiányt, mivel ily módon a közművelődésbe nem, vagy tévesen kerül csak be a magyar folklorisztika ismeretanyaga, hanem azért, mivel minden folklór műfajnak megvan a maga textológiája. És ha nem adunk ki proverbiumantológiát, néphitszöveg-antológiát, gyermekjáték-leíró antológiát – nem is fogjuk megtudni, pontosan hogyan is kell gondozni az ilyen szövegeket.

Még ennél is súlyosabb, egyszerűen hihetetlen hiány, hogy mindmáig soha sem jelent meg „a magyar folklór chresztomathiája” – vagyis egy olyan, reprezentatív kiadvány, amely a legfontosabb műfajokból válogatott „szövegeket” egymás mellett hozná. Egy ilyen kiadvány elkészítéséhez mindmáig hiányoztak nálunk még a textológiai előmunkálatok is! Minthogy jó néhány éve tervbe vettük egy ilyen áttekintő szöveggyűjtemény elkészítését, tudom, milyen nehézségekkel kell itt megküzdeni.¹²

Minthogy nincsenek előzmények, az első ilyen tervnek sokféle érdeket kellene egyesíteni. Most gyakorlatilag ott tartunk, hogy elkészült egy „első” kötet terve. Ez a „forrásműveket” veszi sorra, Erdélyi és Kriza publikációitól a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* és a *Magyar Népzene Tára* köteteiig. E hihetetlenül gazdag forrásanyag persze csak úgy adandó ki újra, ha nemcsak magukat a szövegeket, hanem az ezekhez akkor fűzött tudományos kommentárokat is újraközöljük, utalunk a csoportosítás és az értelmezés akkori megoldásaira. Nem írjuk újra sem a régen közölt szövegeket, sem a régen ezekhez adott magyarázatokat. Azonban hozzáférhetővé tesszük ezeket, mégpedig egy „chresztomathia” szempontjait követve.¹³ Ezután következhet egy „második” kötet, amely már műfaji antológiákat adna – mégpedig praktikus okokból olyan módon, hogy az eddig még antológiába nem szedett műfajokat helyezi előtérbe. Itt is a már megjelent szövegeket vennénk figyelembe. Hogy pontosan milyen textológiai elveket kell itt érvényesíteni – azt máris tudjuk. Azt, hogy mindezt hogyan? – majd a gyakorlat mutatja be.

Persze, a „magyar folklór chresztomathia” még e két kötettel sem lesz kész. A további feladatokról azonban célszerűbb akkor beszélni, amikor az első két kötet már kézbe vehető.

Noha többször is említettem e témakört, most mégsem tudok részletesen kitérni a technikailag új közlési (és archiválási) lehetőségekre. Mára a CD-ROM és más elektronikus adattárolási technikák egészen új textológiát tesznek lehetővé. A szövegek visszakereshetők, szöveg és dallam, meg vizuális információk együtt kezelhetők. Már Magyarországon is jelentek meg olyan „kiadványok”, amelyek megmutatják az új technika előnyeit, hátrányait és korlátait, a ma még megoldatlan problémákat is.¹⁴ Noha csak utalásképpen, legyen szabad néhány ilyen, igazán különböző (már megjelent) munkára utalni.

Noha nem túl okos módon, mégis megjelent *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből* magyar nyelvű köteteinek teljes anyaga CD-ROM formában. Ebben például lehet szavakat (fogalmakat) visszakeresni. A kiadvány

azonban nem ad kommentárokat. Megjelent *A Vajdasági Magyarok Néprajzi Atlasza*, ugyancsak CD-ROM formában. Ez például „négy nyelvű” kiadvány, amelyben (legalábbis elvben) még az adatközlők szövegeit is szavanként vissza lehet keresni. Ehhez elkészült egy hagyományos technikájú kis kommentárkötet is. A Magyar Néprajzi Társaság is egyik támogatója volt Tari Lujza *A szabadságharc népzenei emlékei* című CD-ROM-kiadványának. Ebben a dalokhoz kották, képes illusztrációk is tartoznak. Különösen jól mutatja e kiadvány az új lehetőségeket, mivel egy korábban megjelent, hagyományos technikájú könyv (Tari Lujza: *Magyarország nagy vitézség. A szabadságharc emlékezete a nép dalaiban*, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1998) alapján készült, és így módon azzal pontosan összevethető.

Az új technikát legkivált az *Enciklopédia Humana* kiadványsorozatából ismerhetjük meg. Ezt a felbecsülhetetlen fontosságú CD-ROM-sorozatot Szentpéteri József és munkatársai állították össze. Az egész magyar történelemről adnak képet. Mégpedig úgy, hogy a „néprajzi”, „népzenei”, „néptánc-”, „népművészeti” adatok az egyes szövegekhez odakapcsolhatók. Itt tehát egy, a hagyományos folklór-antológiákat teljesen megújító feladat megoldását figyelhetjük meg. Ha korábban mondjuk egy népballada-antológia oka és célja az volt, hogy az irodalom tanulói, tanítói és általában kedvelői kapjanak egy „nem-hivatásos” költőktől készített versgyűjteményt – most az egyes történelmi korszakokhoz készültek viszonylag szabadon felhasználható illusztratív mellékletek.

Természetesen ez új lehetőségekről (egyszersmind néhány hasonló kiadvány problémáiról) külön kellene beszélni. Minőségileg új lehetőségek ezek. Noha nyilván még a jövőben is lesz olyan kiadvány, mint Szalay Olga és Rudasné Bajcsay Márta kiváló könyve: *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*, Bp., Balassi Kiadó–Magyar Néprajzi Társaság, 2001 (Magyar Népköltési Gyűjtemény XV.), amelyhez külön CD-lemez jelent meg: Rudasné Bajcsay Márta: *Fonográf-felvételek Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtéséből*, Bp., Balassi Kiadó, 2001 – amelyen mintegy 40 fonográf-felvétel hallgatható. Itt azonban a lemezről hallható dallamok csak illusztrálják a kötet szövegeit, úgy, ahogy (szerencsére) már itthon is sok-sok népzenei közléshez adtak hanglemezeket. Mára a CD-ROM ehhez képest sokkal több felhasználási lehetőséget nyújt.

Ugyancsak nincs most terem arra, hogy az ELTE Folklore Tanszékén kidolgozott, a folklór szövegek automatikus számítógépes analizisét nyújtó gépi programunkat bemutassam. Pedig ez is a jövő útja – még a textológia tekintetében is.¹⁵ Eddig elsősorban rövidebb hiedelemszövegek elemzését végeztük el és mutattuk be mind nemzetközi, mind hazai szakközönség előtt.

*

Ha most a megbeszélés során elhangzottakra is visszagondolok, még a következő szempontok megemlítését tartom fontosnak.

1. A régebbi magyar textológiai szabályzatok az akadémiai, kritikai kiadások segédanyagának készültek. Ám a népköltészet (folklór) kiadási szabályzatát úgy fogalmaztam meg, hogy mindenki forgathassa. Úgy látom, mind szigorúan véve, mind csak tanácsként máig jól használható (lenne). Az akkori helyzethez képest mára főként két körülmény változott meg.

Ma nincs központosított, és ilyen módon számon kérhető színvonalú szövegkiadás. Ám ez a „virágozzék ezer virág!” szemlélet nemcsak jó szabadságot hozott, hanem ellenőrizhetetlen zugkiadásokat, a legkevesebb munkával meggazdagodni akarás példányait is. Az ilyen munkálkodók persze hogy ágálnak minden „szabályzat” ellen. Még akkor is, ha hamar kiderül, nem is ismerik azt!

Ezzel kapcsolatban még egy megjegyzést kell tennem. Tudományos életünk és könyvkiadásunk mostani dezorganizáltsága nem egészen azonos a szabadsággal. Például az nem bölcs dolog, ha mindenki maga „alkot meg” közlési szabályzatokat. Ezek gyakorlatilag a szabályozás hol itt, hol ott, hol ezt, hol azt NEM KÖVETÉSÉT kívánják szankcionálni. Ezenkívül az „ahány ház, annyi szokás” elv azt eredményezi, hogy a szövegek nem összevethetők egymással. Ha mondjuk az egyik szövegkiadó kurzívával, a másik nem; ha az egyik az adatközlő adatait a szöveg előtt, teljes mértékben megadja, a másik pedig a szöveg után is csak rejtegeti, csak monogramot vagy sorszámot ad – nos, e szöveget, szövegkiadványokat senki sem fogja egykönnyen összekapcsolni.

Annak idején is voltak született „ellenzői” a szabályzatnak. Ahol például azt kértük, hogy az adatközlőről ne azt árulják el, hány éves, hanem azt, melyik évben született, és adják meg a vele történt gyűjtés időpontját is – még ez sem tetszett mindenkinek.

2. Mára pedig egyértelműen a számítógépek váltak a szövegkiadás gépeivé. A nyomtatás előtt egy lemezen van ott a kész szöveg. Ez a körülmény hatalmas lehetőséget ad a visszakeresésre! Minthogy elvben minden szó visszakereshető, ez a mutatózásnak adja új perspektíváit. Az illusztrációk esetében a „nagyítás” segíti a folkloristát (is). Ma már például nem kell erdélyi könyvtárakba bejutni ahhoz, hogy mondjuk a XVIII. századi többszólamú egyházi énekléssel foglalkozzunk. A megjelent CD-ROM (Szabó Csaba: *Erdélyi magyar harmóniás énekek a XVIII. századból*, Bp., Balassi Kiadó, 2001) közli például az eredeti kottás kéziratok hasonmását, amelyet a képernyőn nagyíthatunk. Sokkal jobban láthatunk ily módon olyan részleteket, amelyeket még a helyszínen, az eredeti kéziratot kézbe vévén sem fedeznénk fel! Az is beláthatatlan előny, hogy egyszerre láthatjuk mondjuk az eredeti (vagy éppen a modern) kottát és közben hallhatjuk a (modern) előadást. Még sok hasonló példát említhetnénk. Nem magyar, hanem román kollégák készítettek el kívül-belül kifestett templomaik képvilágát bemutató CD-lemezüket. Itt is

olyasmit látni a képernyőn, amit a valódi templomok sötétségében és eldugott sarkaiban aligha.

3. A modern technikájú szöveggondozás új lehetőségei közé tartozik, hogy a „kiadáshoz” kapcsolódva elkészülhet egy adatbank, amely folyton bővíthető. Ha például az „archaikus imák” kiadását javasoljuk, ezt úgy célszerű megtenni, hogy előbb a számba vehető szövegek teljes anyagát egybegyűjtjük, betűhíven, az eredeti központozást és tagolást követve. Ezt folyton lehet bővíteni. Viszont a „kiadás” ehhez képest egy egyszerűsített, helyesírásban jobban egységesített, akár áttördelt formát is követhet. Ha mindkét szövegtörzset adva van szavak visszakeresésének lehetősége – szinte a tökéletes mutatózás is megoldható. Egyébként annak semmilyen akadálya sincs, hogy akár laponként egymás mellé tegyék a képernyőn a kétféle szövegváltozatot. Mindehhez csupán arra van szükség, hogy az adatbank összeállításakor már tudjuk – mit akarunk közzétenni és kutatni.

4. Természetesen az új technikának is megvannak a keretei, hátrányai. És a folklorista nem is igazán ért ezekhez. Még a hagyományosabb nyomdai kivitelű „szerkesztők” szavainál is jobban hisz az új technikát kivitelező „szakértők” véleményének – akik rendszerint csak azt közlik, mit NEM lehet megcsinálni, vagy miért kell a közlésénél felhasznált gépi nyelvet folyton változtatni. A szegény, mindenre rábólintó folklorista gyakran nem is tehet másképpen. Itt most csak azt tudom tanácsolni: ne higgyünk el minden „technikai” érvelést! Igenis lehet a számítógépes technikával készült kiadványban is aláhúzni szavakat! Igenis létezik olyan helyesírás, amit a gép nem akar jóváhagyni! Valóban lehet egy kiadvány két- vagy akár többnyelvű! Csak mindezt előre tervezni kell, és egy kicsit érteni ahhoz, mit is tud a számítógépes szerkesztés és könyvkiadás.

5. Arról, hogy meddig lesz jó a mai számítógépes textológia és mikor avulnak el az így összeállított szövegbázisok – ma még nem sokat tudunk pontosan. Már a dagerrotípiát, a fényképet, a fonogramot, az első hanglemezeket és filmtekercseket, majd a magnetofon- és videoszalagok megjelenésekor csakhamar elhangzottak az első rémhírek: úgyis milyen hamar örökre eltűnik az így rögzített (folklor) adat. Az első, nálunk is használt számítógépek óta már a gépek és programok több generációja jelent meg. Ma már szinte lehetetlen a régi programokat használni. Azonban sietek mindehhez hozzátenni, hogy azért van megoldás e technikai amortizáció kivédésére. Hagyományos képi és hangrögzítés esetében az akadémiai Zenetudományi Intézet, a Néprajzi Múzeum, sőt néhány nagy állami archiváló intézmény (Filtár, Rádió, Televízió) ismeri a folytatatólagos anyagmegőrzés technikáit. Azt persze nem mondom, hogy mindez ingyen van, sőt azt sem, hogy ezeket az adatmentő eljárásokat csakugyan alkalmazzák is.

Az egyes szövegkiadások esetében természetesen az éppen rendelkezésre álló technikát kell használni. Ám egy-egy áttekintő archívumban gondolni

kell arra, hogy a különböző gépeken és különféle programokkal készült adatbankok továbbra is olvashatók, felhasználhatók legyenek. Sajnos, erre eddig nem figyeltünk eléggé, sőt még az ilyen figyelemfelhívás sem volt túl gyakori. Pedig erre igazán oda kell figyelni, még akkor is, ha a veszély nem olyan borzalmas, mint ahogy egyes „jól értesült” huhogók szeretik hirdetni – talán azért, mivel ha úgylis minden mindegy és hiábavaló – nekik sem kell dolgozni.

6. Hogy hagyományosabb (és talán sok mindenkinek érthetőbb) példákkal folytassam: azért napjainkban is lehetséges „hagyományos” jellegű, nagyszabású folklorisztikai-textológiai munkát megszervezni, az eredményeket pedig közzétenni.

Ehhez is csak néhány, elgondolkoztató példát említek.

1980 és 1988 között öt kötetben jelent meg az észti közmondások korpusza: *Eesti vanasõnad* címmel. Az első három kötet „ábécé sorrendben” hozza a 15 140 észti proverbiumtípus összes szövegeit. Vagyis mindazokat a változatokat, amelyek közlésre érdemesek voltak. A negyedik kötet a mutatókat és kiegészítéseket tartalmazza. Az V:1 kötet orosz nyelvű, a bevezető tanulmányt és a több mint 15 000 „típusproverbium” fordítását adja. Az V:2 kötet ugyanezt hozza, németül. Minden egyes kinyomtatott adat visszakereshető. Együttesen valamivel kevesebb mint 100 000 proverbium szövegét vették figyelembe. Máig ez a világ legjobb olyan gyűjteménye, amely egy nép proverbiumairól gyakorlatilag teljes képet ad.

Még ennél is egyedülállóbb a közelmúltban (2001–2002) két kötetben megjelent *Eesti mõistatused* kiadványa. Ez a 2800 észti találókérdés-típus összes felhasználható adatát hozza. A két kötetben maga az észti szöveganyag olvasható (mondjuk: itt is ábécérendben), a mutatók és az idegen nyelvű áttekintések most készülnek. 134 120 szöveggel dolgoztak. Ez aztán csakugyan az első kísérlet arra, hogy egy népnek egy népköltészeti műfaját teljes egészében kiadják!

Minthogy a világ folklorisztikájában sem sok hasonlóan teljes kiadványt ismerünk, mindkét esetben eddig másutt meg nem oldott textológiai problémák sorával találkoztak, és, azt hiszem, ezeket megnyugtató módon tisztázták. Rengeteget tanulhatunk tőlük, ha csakugyan jó folklór-szövegközléseket akarunk létrehozni.

Minthogy elhangzott az az érv, hogy könnyű az észti folkloristáknak, mivel ott vannak archívumok: erre azt mondhatjuk – ott a kollégák csakugyan csináltak ilyen hatalmas folklór archívumokat. (Ezek ott sem maguktól jöttek létre!) Sőt, e kötetek sajtó alá rendezői sem félistenek: csak felkészült és szorgalmas folkloristák. A közmondásokat hat-hét ember rendezte sajtó alá, közülük ketten irányították a többiek munkáját is. A találós kérdéseket négyen rendezték sajtó alá. Voltaképpen azután kezdtek e munkához, amikor a proverbiumköteteket megjelentették. Részben azonos személyekről van

szó. És az utóbbi évtizedekben mindennek Arvo Krikmann (ma már akadémikus) volt az irányítója. Elsősorban neki köszönhető az a megoldás, hogy mindkét műfaj adatbázisa és feldolgozásmódja igen magas színvonalon gámpesített. És persze, ha egyszer jó egy ilyen számítógépes program, ott ugyanez az adatbank a kiadáson túl is számtalan további vizsgálat alapjává válhatott.

Hasonlóan biztató (vagy minket a porba sújtó) példákat idézhetnek a ma is folyó lett, litván, vagy a korábbi finn, skandináv, angol-amerikai, német kiadványok sorából is. A nemzetközi folklorisztika (noha nem mindenütt) ma is tud textológiai eredményeket felmutatni.

Amióta észt kollégáink elkezdték e kötetek kiadását, vagyis negyed évszázaddal ezelőtt, már nálunk is voltak fizetett, akadémiai kutatói a magyar folklórnak. Már működött a budapesti Néprajzi Múzeumban az *Ethnológiai adattár*. Azzal sem érvelhetünk, hogy ilyen célkitűzésekről az érdekeltek nem hallhattak volna. (Sőt, noha nem ennyire tökéletes művek formájában, azért más országokból is tudnék említeni nagyszabású textológiai eredményeket.) Ma is vannak felkészült és szorgalmas folklórkutatók. Rájuk rá lehet bízni mind a „régí”, mind az „új” eljárásokat követő szöveg-folklorisztikát!¹⁶

*

Két záró megjegyzést is érdemes megtenni.

Egyrészt a nemzetközi példákat azért idéztem, hogy bizonyítsam, lehetséges modern, nagyméretű, olykor óriási szöveganyagot kiváló textológiai módszerekkel közzétenni. Egyébként is, módszertanilag nincs „magyar” textológia. (Nem csak a folklorisztikában!) A nemzetközi távlatok adták a mintaképeket eddigi kritikai kiadásainkhoz, és most is minden nemzetközi tapasztalatot érdemes figyelembe venni, még akkor is, ha gyakran nincs viszonyosság mondjuk magyar–román folklór textológiai vonatkozásban.

Másrészt éppen e nemzetközi (komparatív) textológia igényének megfelelő módon azt is hangsúlyoznom kell, hogy a fentiekben a MAGYAR folklór szövegekre vonatkoztak megjegyzéseim. Nálunk ugyan másfél évszázada folyamatos a nem-magyar nyelvű folklórt közlő kiadványok sora. Hazai nemzetiségek, a finnugor és a török népek körében végzett gyűjtések anyaga jelent meg ilyen módon, sőt – ritkábban – más területekről is közöltek szakkutatóink folklór szövegeket. Ezek mindegyike további, sajátos problémákat vet fel, amelyekre külön kellene visszatérni. Erre most nem volt módom.

Megemlítem végül azt is, hogy a most olyan erőteljesen kibontakozó *digitalizálás*, a „hálóról” hozzáférhető adatbankok és szövegkorpuszok készítése gyakran azonos problémákat jelent, mint a modern kritikai kiadások készítése során megfigyelhetjük. Mindez azonban mégis más témakör, amellyel külön kell majd foglalkozni.¹⁷

1 A magyar Grimm-mesefordításokról korábban két áttekintés is készült. Tőlem: *A Grimm-mesék magyar fordításai*, Ethnographia 74 (1963), 336–338. Külföldön jelent meg KOZOCSA Sándor hasonló jegyzéke. Erre is utaltam, további kiegészítéseket adván: *Új adatok a Grimm-mesék magyar fordításaihoz*, Ethnographia 75 (1964), 298. Mindkét összeállítás a Grimm-mesék megjelenésének 150. évfordulójára készült és azóta 40 év telt el, úgyhogy új jegyzéket is lehetne készíteni.

2 Erről legutóbb áttekintést adhattam az ELTE Folklore Tanszéke és az MTA Néprajzi Kutatóintézete munkamegbeszélésén, 2003. február 11-én. A dolgozat a Folklore Tanszéken 2003. január 1-jén megalapított *Magyar Tudományos Akadémia – Eötvös Loránd Tudományegyetem Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport* munkálatai keretében készült. (A megbeszélés előadásai közül több is megjelent: *Történeti források és jelenkori folklórszövegek lejegyzésének, átírásának és kiadásának kérdései*, szerk. BARNA Gábor, Szeged, 2003. Ebben olvasható előadásom is: *A folklór textológia új távlata (nálunk)*, *uo.*, 10–20.)

3 Sebestyén Gyula textológiai tevékenységét a 2004 márciusában ugyancsak a Magyar Néprajzi Társaság Folklor Szakosztálya és a budapesti egyetem Folklore Tanszéke által rendezett Sebestyén Gyula-konferencián kívánom részletesebben is bemutatni.

4 Ez a szöveganyag nemcsak művelődéstörténetileg, nyelvileg, folklórszövegtanilag igazán fontos, hanem különleges textológiai problémákat is jelent, mivel közlésmódja (nálunk is, külföldön is) inkább a történettudományi, mind az irodalomtudományi textológiai gyakorlatból indult ki. Az újabbban feltárt és jó részben már publikált szövegeket egy számítógépes adatbázisban is elhelyezték. Ez még jobb is, mint az eddigi közlések textológiai színvonala. Noha a fentebb, a 2. jegyzetben említett konferencia és kiadvány érinti ezt a témakört, mégis érdemes lenne e szövegek gondozásának kérdéseit külön is meg tárgyalni.

5 *Néprajzi Filmkatalógus*, szerk. CSORBA Judit, FARKAS Károly, GALAMBOS Zoltán, KOVÁCS Emese, TARI János, Bp., 1995. Néprajzi filmstúdió. Elméletileg lásd még: TARI János, *Néprajzi filmzés Magyarországon*, Bp.,

2002. Európai Folklór Intézet (Örökség V.), különösen 154.

6 VOIGT Vilmos, *A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata*. A dialektológiai szöveggondozás szabályzatát készítette BALOGH Lajos, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974 (Szerkesztési Irányelvek IV.).

7 E hosszabb szöveg azonban sem a konferencia idejére összeállított sokszorosított kiadványban, sem a később kiadott, francia nyelvű tanulmánykötetben nem jelent meg teljes terjedelemben. Olvasható viszont egy újívidéki kiadványban. Lásd: VOIGT Vilmos, *A magyarországi folklórszövegek textológia eredményei és feladatai*, A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 12/42–43. szám (1980), 19–47.

8 VOIGT Vilmos, *Népköltési gyűjtemények hasonmáskiadásai és ezek problémái*, It, 71/1 (1990), 173–180.

9 VOIGT Vilmos, *A mai magyar folklór textológia kérdései*, It, 82/2 (1999), 298–306.

10 Viszont STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., 1987 ugyan megemlíti, hogy írásában nem foglalkozik a folklórral, ám a 40. lapon (és az 54. jegyzetben) utal a folklór kiadások szabályzatára. PÉTER László, *Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata*, Bp., 1988. A 9.4. pontban (a 38. lapon) pontos címmel utal a folklór szabályzatra, jelezve, hogy az továbbra is „érvényes”. A HARGITTAY Emil szerkesztette *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, Bp., 1997 (első, nem mindenben azonos kiadása: 1996, a könyvet egyébként a borító „Filológia” néven nevezi) külön nem érinti a folklórt (újraközli viszont mind Stoll, mind Péter László említett kiadványainak teljes szövegét).

11 KATONA Imre–VOIGT Vilmos, *Folklór forrásismeret* = DEÁKY Zita (szerk.), *Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*, Bp., Györffy István Néprajzi Egyesület, 2002, 7–43. (A Néprajzi Látóhatás Kiskönyvtára 8.) Az itt közölt szöveg teljes egészében Katona Imre munkája. A magam (második) részét terjedelmi okokból magam javasoltam innen kihagyni. Ebben vannak a „mai” kiegészítések.

12 Ilyen terveket pedig Erdélyi Jánostól kezdve Katona Lajos, majd Sebestyén Gyula

is forgatott a fejében. Ortutay Gyula viszont csak a három „klasszikus” műfajt (népmese, népballada, népdal) adta ki antológiákban, a többi műfajt, köztük még a mondát is, nem javasolta ilyen sorozatba.

13 Lásd: VOIGT Vilmos, *Magyar folklór szöveggyűjtemény*, I., Bp., Osiris, 2003. (Az évek óta készülő könyv 2004-ben talán meg is jelenik.)

14 Szerencsére már maga a „nép” is él ilyen eszközökkel. Lásd például: CSORBA János, *Bár emlékezete maradjon meg...*, Bp., 2001. A könyv nagy része a széki parasztember kézírásából lett kiszedve. A kötethez tartozó kis CD-mellékletet Pávai István zenefolklorista állította össze, a 25 dallampéldából csak 5-öt vettek fel Csorba Jánostól, ám a többi között is szerepelnek olyan énekesek, akiket

megemlít kéziratában. Mindez persze további textológiai gondolkodást igényel – ám a jelenség már létezik.

15 Erről eddig tüzetes magyar beszámoló nem jelent még meg. A nemzetközi folklorisztikát azonban már sikerült erről tájékoztatni. Lásd legutóbb a „HOMO 2003 – Information society, cultural heritage and folklore text analysis” nemzetközi konferencia (Budapest, 2003. november 24–26.) anyagát, amely CD-ROM formában már meg is jelent.

16 A 2004. január 5-én az MTA Irodalomtudományi Bizottságának textológiai témáülésére átnézett szöveg, amelyben főként a bevezető, és a nemzetközi adatok említése az új.

17 E dolgozat, és főként az ehhez szükséges előmunkálatok az OTKA NRZ T 037900 kutatási pályázat révén valósulhattak meg.

Nyitott kérdések az Arany-filológiában

Az Arany János lírai verseinek és elbeszélő költeményeinek kiadástörténetével, szövegagyományával való kritikus számvetés a magyar irodalom tradíciókezelésének központi problémáihoz vezethet el bennünket. Hiszen egy olyan költő életművének „kánonban tartásáról” kaphatunk adalékokat, aki mindmáig egészen eltérő poétikai kiindulású írók vagy írói csoportok számára minősül példaadónak, irodalmi eszménynek. Filológia és kanonizáció összefüggésének esettanulmányához¹ keresve sem lehetne jobb példát találni – még ha az alábbi gondolatmenet nem egy efféle keresgélésnek köszönheti is a létét, hanem az a szövegkiadói tapasztalat ösztönözte, amelyet a legújabban kiadott, népszerű „Arany-összes” sajtó alá rendezése során szerezhettünk.²

Ha az Arany-életmű – hatástörténeti értelemben minden bizonnyal legfontosabb, s leginkább kanonikus – darabjainak határait akarjuk kijelölni, akkor aligha lehetünk olyan magabiztosak, mint volt annak idején Keresztury Dezső és Keresztury Mária, akik ki merték jelenteni saját népszerű Arany-kiadásukról: „Arany összes költői műveinek ez a kiadása a költő valamennyi verses munkáját tartalmazza.”³ Hiszen nemcsak mi nem tudjuk, mennyi az a „valamennyi”, hanem Kereszturyék vállalkozása sem adott erre egyértelmű választ: kötetük egyszerre tartalmazott többet és kevesebbet, mint az előző edíciók, sőt, az utána következő népszerű Arany-kiadások is – ha csak csekély mértékben is – tőlük eltérően jelölték ki a szövegkorpusz határait; mindez arra mutat, hogy Arany életművének számos pontja még mindig megoldatlan kérdésekkel terhes, akár az életmű teljességére, akár a versek kronológiájára gondolunk: ebből a szempontból minden újabb, magát komolyan vevő szövegkiadói vállalkozásnak meg kell határoznia saját helyzetét ahhoz az egyenetlen (azaz néhol megnyugtatóan kidolgozott, néhol hevenyészett s önellentmondásos) textológiai hagyományhoz, amelyet folytatni kíván.

Arany műveinek még be nem fejeződött kritikai kiadásában idestova fél évszázada jelentek meg azok a kötetek, amelyek – Voinovich Géza munkájaként – közzétették a lírai és verses epikai műveket. Voinovich személyében az a személy végezte el a sajtó alá rendezés munkáját, akinek egyedül voltak a birtokában információk a II. világháború során megsemmisült Arany-ha-

gyaték tartalmáról: ez az „agyonőrzött” családi hagyaték⁴ – legalábbis annak addig publikálatlan része – ilyenformán csakis Voinovich korábban készített jegyzetein keresztül, a kritikai kiadás jegyzetanyagába építve lehetett hasznára az Arany-kutatásnak. Ez azt is jelentette, hogy a Voinovich-féle kritikai kiadás több ponton forrásértékűnek minősülhetett, csak sajnálatos módon alig-alig (vagy csak komoly forráskritikai műveletek révén) lehetett elválasztani Voinovich interpretációját a filológiai adatoktól – hiszen lépten-nyomon fölmerülhetett a kétely, hogy Voinovich logikailag és filológiailag nem mindig kielégítő érvelése mögött az elpusztult hagyaték számunkra ismeretlen dimenziói húzódnak meg. Voinovichnak a lírai életmű csoportosításában megmutatkozó, legnagyobb horderejű, s talán leginkább manipulatív gesztusa a kritikai kiadások alapelvének számító, s egyébként az Arany-kritikában is követett kronológiai elv feladása volt. Az irodalomtörténész ugyanis az I. kötetbe sorolta a „kisebb költeményeket”,⁵ a VI.-ba pedig a „zsengék, töredékek, rögtönzések” címszó alá besorolt versanyagot,⁶ s ráadásul ez utóbbi kötetben is többszörös tematikus csoportosítást hajtott végre. Ezzel nemcsak az életmű kronológiájának az áttekintését tette szinte lehetetlenné, hanem létrehozott egy „igazi”-nak tekintett Arany-életművet, megtisztítva a még nem vagy már nem „igazi” költő műveitől, azt is sugallva ezzel, hogy az első költői értékű mű a *Válasz Petőfi Sándornak* című vers, s ami ez előtt, azaz 1847 előtt keletkezett, az esztétikailag figyelemre nem méltó. Mindez nem Voinovich újítása volt, hiszen ő itt csak azokat az intenciókat követte, amelyek már Arany saját kötet szerkesztési gyakorlatából kiolvashatók: az utolsó, még Aranytól összeállított és – vagy tőle, vagy fiától átnézett – verseskötet élére maga a költő helyezte 1848-as és 1847-es verseit, s a korábbi darabokat határozottan mellőzte: nemcsak ebben a kötetben nem adta ki, hanem egyébként sem publikálta ezeket, sőt, a versek fennmaradása is jórészt nélkülözötte Arany autorizációs gesztusait. Vagyis Voinovich bizonyos értelemben egy tradíció fenntartójának és továbbadójának tekinthető: egy alapvetően önértelmező alkotói gesztust afirmatív módon filológiai hagyományává változtatott, s ezzel nagymértékben le is szűkítette egyébként az Arany-életműre való, esztétikai érdekű rákérdezés lehetőségeit. Tiszteletre méltó vállalkozása ennek ellenére komoly teljesítménye volt az Arany-filológiának – akár azt is mondhatnók, a lírai és epikai életmű esetében ez volt az utolsó módszeres kísérlet egy átfogó filológiai alapozás elkészítésére. Arról pedig már aligha Voinovich tehet, ha a részleges, s nagyon lényegi pontokra rátapintó felülvizsgálat mindmáig nem eredményezett egy hasonló nagyságrendű, az övéhez mérhető alaposságú kritikai szövegkiadást. Voinovich szöveggondozói elveit és gyakorlatát egyébként már az egykorú szakmai kritika is bírálta, szóvá téve az anyag csoportosításában mutatkozó következetlenségeket is – utalhatunk Vargha Balázs,⁷ Nagy Miklós⁸ és Bory István recenzióira,⁹ illetve vitacikkeire –, másrészt pedig a nagyobb időbeli

távlátban még inkább feltáruló fogyatkozások mellett az utóbbi ötven év irodalomtörténeti kutatása is számos szöveget, filológiai összefüggést és adatot tárt föl. Nem csoda, hogy a Voinovich utáni Arany-összkiadások majd mindegyike, vagy legalábbis mértékadó része nem habozott fölülbírálni a kritikai kiadás logikáját – így tett az Arany költői műveinek legteljesebb kiadását gondozó Keresztury Dezső és Keresztury Mária is. Az ő először 1968-ban megjelent edíciójuknak¹⁰ azonban számos fontos felismerése, csoportosítási javaslata nem vált közkeletűvé, azaz folytatás nélkül maradt: a Szépirodalmi Kiadótól később többször kiadott, Vekerdy Tamás gondozta kiadások¹¹ így több ponton visszalépésnek minősíthető javításokat hajtottak végre Kereszturyékhoz képest. A Keresztury házaspár kiadásának is komoly hiányossága azonban (s ebben osztozik a Vekerdytől¹² vagy később, 1992-ben Gángó Gábortól¹³ sajtó alá rendezett kötetekkel), hogy nincsenek részletes magyarázó jegyzetei (sem szómagyarázatok, sem szakirodalmi tájékoztatók), mert – ahogy Kereszturyék fogalmaztak, nyilván kiadói nyomásra – „a szükséges jelzések feleslegesen terhelnék az olvasót”.¹⁴ A Vekerdytől sajtó alá rendezett kiadás korábbi, háromkötetes verziója pedig azt a – rossz – megoldást választotta, hogy Vekerdy helyett a kötet kiadói szerkesztője, Szalai Anna állított össze egy nagyon redukált, az olvasót alig orientáló jegyzetanyagot a Voinovich-féle kiadás kommentárjaiból; csakhogy Voinovich eleve nem gondolta végig – erre talán ideje s ereje sem volt, hiszen már a hat kötet megjelenését sem érthette meg –, hogy az olvasó milyen tárgyi és nyelvi magyarázatokra szorulna rá az Arany-művek minél teljesebb megértése érdekében, ráadásul Vekerdy mégiscsak több ponton felülbírálta Voinovich megoldásait, így az ő kiadása nem volt identikus azzal, amelynek a jegyzeteit alkalmazni kívánták.

Ez a textológiai hagyomány meglehetősen felemásnak minősíthető: a legfeltűnőbb sajátossága ugyanis az, hogy az irodalomtörténészek, filológusok nem használták ki a lehetőséget arra, hogy a rendszeresen újrakiadott népszerű Arany-kiadásokban folyamatosan korrigálják a kritikai kiadás félreértéseit és hibáit. Pedig viszonylag kevés olyan életmű van, amelynek állandó piacon tartása a könyvkiadók és könyvterjesztők számára is evidencia – Arany ezek közé a kivételek közé tartozik. Ilyenformán pedig – ha már egy újabb kritikai kiadás megindításához központi tudománypolitikai akarat és finanszírozás kívántatott/kívántatik is – ennek a piaci igénynek a kihasználásával az irodalomtörténet óriási lehetőséghez és térhez juthatott volna: mert ugyan egy népszerű kiadás nem veheti át mindenestül egy kritikai kiadás funkcióját (például aligha közölhet változatokat, a szakirodalmi utalásokat is jelentősen meg kell rostálnia, a pusztán poétikai, szövegelemző szakirodalom felsorolásától teljességgel el kell tekintenie s még sorolhatnók az eltéréseket), ám kísérletképpen megpróbálhat helyreállítani szövegromlásokat, megpróbálkozhat bizonyos művek vagy műcsoportok relatív kro-

nológiájának a felülvizsgálatával, valamint számot adhat mindazokról a fontos keletkezéstörténeti és filológiai tudnivalókról is, amelyek a versek megértéséhez fontosak lehetnek. Ez a lehetőség azonban az Arany-filológiában jórészt kihasználatlan maradt. Hogy mégsem teljesen, az néhány, az Arany-versek bizonyos csoportját átfogni kívánó alkalmi kiadványnak köszönhető: gondoljunk csak a *Kapcsos Könyv* hasonmás kiadására, amelyhez Keresztury Dezső alapvető kísérő tanulmánya járult,¹⁵ vagy a Kerényi Ferenc gondozta, középiskolai segédkönyvnek álcázott kötetre, amely a legkövetkezetesebben korrigálta a kritikai kiadás számos megoldását.¹⁶ Ez persze azt is jelenti, hogy a leginkább naprakész filológiai feldolgozással a pálya legutolsó szakaszáról, az „Őszikék”-ről rendelkezünk (illetve, Kerényi munkájának köszönhetően még a balladák műcsoportja látszik megnyugtatóan feldolgozottnak), a költői életmű más periódusai viszont továbbra is komoly buktatókat rejtnek. Az alábbiakban ezekre hoznék néhány látványosabb példát.

Először is: nem logikus megoldás az, ha a szövegkiadásokban „zsengék és törmelékek” címen elkülönítjük az Arany-életmű bizonyos darabjait. Ezt a megkülönböztetést – megítélésünk szerint – egy szövegkiadásnak nem szabad megtennie, legalábbis akkor nem, ha nem ragaszkodik mindenestül és következetesen Arany saját víziójához a közönség elé bocsátható szövegekről. A kritikai kiadásnak azt a már említett gyakorlatát, hogy a versek sorát csak a Petőfihez intézett episztola nyitotta meg, s Arany számos alkalmi verse is csak a hatodik kötetbe került be, s nem az elsőbe, már a Keresztury-féle kiadás is – nagyon helyesen – felülbíráta. Hiszen ennek az elvnek a következetes érvényesítése esetén számos olyan szöveget is ki kellett volna iktatniuk a sajtó alá rendezőknek, amely ma már (s hosszú ideje) az Arany-kanon centrális darabjának számít; ennek felmérésére elegendő csupán összevetni – mondjuk – a legutóbb Arany-kiadás tartalomjegyzékét Arany utolsó, jóváhagyott lírai verseskötetének tartalmával.¹⁷ Egyáltalán nem mellékes ugyanis az a kérdés, hogy maga Arany mikor és mely műveit engedte nyilvánosság elé kerülni, hiszen az Arany-líra recepcióját alapvetően befolyásolta, hogy éppen mi volt hozzáférhető az életműből – csak egy példát említve, az Arany-kép átépülését alapvetően meghatározta az, amikor teljes egészében publikussá vált a *Kapcsos Könyv*be foglalt lírai ciklus. Az Arany-életműhöz fűződő, reflexív irodalomtörténeti viszony pedig nem alapozódhat arra, hogy öntudatlanul Arany a saját teljesítményéről kialakított és a rendelkezésére álló eszközökkel (például kötetek szerkezetével, leveleiben megfogalmazott kommentárjaival stb.) sugallt önképéhez igazodik. Éppen ezért önellentmondásos és az átfogóbb, újragondolt Arany-értelmezéseket is veszélyeztető a Keresztury házaspár kiadásának azon megoldása, amely szerint mégiscsak léteznék egy „Zsengék, törmelékek, Arany tulajdonított versek” című, függelékyszerű szövegegység, amelyen belül helyezkednének el az „Arany tulajdonított versek”. Szerintünk kizárólag a kétes hi-

telű, tehát nem minden kétségen kívül Aranynak tulajdonítható versek elkülönítésének van értelme (ezeket célszerű egy külön egységben, a versek után közölni), a többi vers pedig része a kronologikus rendben közölt életműnek.

Az ezen a ponton megmutatkozó filológiai ellentmondásokat szinte paradigmatis érvénnyel szemléltetheti *A dévaványai juhbehajtás* című szöveg kiadástörténete. Ezt a korai, talán Arany kisújszállási időszakára (1834) datálható szöveget Voinovich még nem közölte: a kritikai kiadás VI. kötetének függelékében tartalmi összefoglalását adta a versnek, hozzáfűzve azt is, hogy szövege nincs a keze ügyében: „Ilyen című vers elő is került Karcagról, 1908-ban; másolata megfordult Beöthy Zsoltnál; arról lemásolta a jelen kiadás rendezője; ez a példány elégett az ostromban.”¹⁸ Voinovich ebben a jegyzetében érezhetőleg már inkább afelé hajlott, hogy itt Arany művéről lehet szó; ez azért érdekes, mert korábban határozott kételyeket fogalmazott meg a szerzőség kapcsán. Arany-életrajzában azon az alapon vonta kétségbe a szerzőséget, hogy a mű érettebbnek látszik, mint amit Aranyról ez idő tájt feltételezhetni, valamint Arany később „egyetlen szóval sem céloz” ilyen témájú művére, s „későbbi munkáiban sem ötlük fel belőle egyetlen vonás sem”.¹⁹ A problémát itt is láthatólag az Arany korai műveinél gyakorta előforduló hiány jelentette: nem áll rendelkezésünkre ugyanis autográf kézirat, a művet a költő soha nem publikálta, valamint nélkülözniük kell azokat az egykorú vagy utólagos szerzői kommentárokat is, amelyekkel Arany magáénak ismerte el a szöveget. Ezek az érvek azonban – az Arany-életmű filológiai hagyományának egészében szemlélve – rendre kikezdhetők: Arany nemcsak egyetlen, 1847 előtti művét nem publikálta (azokat sem egyébként, amelynek autográf kézírata is fennmaradt), hanem például későbbi, nagykőrösi periódusának az alkalmi költészethez sorolható, egy elemi szintű nyilvánosságot megcélzó, szórakoztató darabjait sem.²⁰ Azaz láthatóan lírájának ezt a regiszterét egészében igyekezett kizámi életműve nyilvánosan vállalhatónak gondolt részéből. Mindezek alapján kérdéses, jelentene-e bármit is, ha azt mondanánk a versről, hogy színvonala vagy stílusa alapján nem vall Aranyra – hiszen több olyan Arany-mű van, amelyet kétely nélkül tudunk ugyan a szerzőhöz kötni, ám amely stilárisan elüt a versek többségétől, nem utolsósorban azért, mert egy másféle, közköltészeti tradíciót folytat vagy éppen egy hagyományos poétikát teljesít be.²¹ *A dévaványai juhbehajtás* másolatokban való fennmaradása pedig akként is értelmezhető, hogy itt egy kifejezetten a popularitás szféráját sikeresen megcélzó versről van szó. Arany efféle alkotásainak egyébként a későbbiek során sem nagyon maradt fenn kézírata; erről a jelenségről Arany László általánosságban a következőket írta: „Az alkalmi rigmusok kiszivárogtak a szűkebb baráti körből, melynek pillanatnyi fölvidítására szánva voltak, s részint kéziratban, részint – kivált az atyám halála után megjelent hírlapi közlemények által – nyomtatásban is elterjedtek a közönség között. Ő maga nemigen tartotta meg ezek kéziratát; a mi megmaradt belőlök,

leginkább barátai őrizték meg, a kik az efféle apróságokat is kegyeletes becsben tartották.”²² Ám ezeket a verseket nemcsak Arany László, hanem Voinovich is kétely nélkül beiktatta a kritikai kiadásba – még ha csak a VI. kötetbe is.²³ *A dévaványai juhbehajtás* kimaradása a kritikai kiadásból – még ha ez nem elvi, hanem gyakorlati okokkal volt is magyarázható – ilyenformán nem maradt következmények nélkül. A szöveget másolatból ugyan már 1954-ben közölte Pap Károly,²⁴ majd rövidesen több tanulmány is foglalkozott vele Arany műveként,²⁵ ám a Keresztury házaspár kiadásában mégis csak a kétes hitelű művek közé került be, majd Vekerdy kihagyta a tőle gondozott kötetekből. Mivel sem Kereszturyék, sem Vekerdy nem adott számot részletekbe menő kísérő tanulmányban a szöveggondozási megfontolásokról, csak találgatni lehet, mi állt eljárásuk hátterében.²⁶ Hiszen a szöveg publikálása utáni összes tanulmány (mindegyike korábbi, mint a Keresztury-féle kiadás!) Arany műveként tárgyalta a verset; Dénes Szilárd arra hozott föl megfeleléseket, hogy hol található a későbbi Arany-művekben olyan helyeket, amelyek *A dévaványai juhbehajtásra* látszanak visszautalni, Szilágyi Ferenc 1965-ös tanulmánya pedig akkurátusan fölsorakoztatta mindazokat az említéseket, amelyek már a XIX. század végétől Aranytulajdonították *A dévaványai juhbehajtást* – a lista Ercsey Sándortól Szeremley Barnán át egészen Horváth Józsefíg, az irodalomtörténész Horváth János apjáig terjedt.²⁷ Mindehhez ráadásul hozzászámítandó még Scheiber Sándor 1958-as cikke, amelyből kiderült, hogy Péchy Imre már egy 1874-es tárcájában,²⁸ tehát jócskán Arany életében a költő műveként emlegette a szöveget.²⁹ Mindez meglehetősen egyértelmű helyzetnek látszik: adva van egy olyan többszálú, már Arany életében is megkezdődött szövegleszármazási hagyomány, amely Aranyéknak ismerte el a szöveget, s ezt jó pár olyan személy írásban, sőt nyomtatásban is fönmaradt megjegyzése hitelesíti, akik vagy közvetlenül Arany környezetéhez tartoztak, vagy ahhoz a közeget, amelyben lehettek pontos információk a szerzőségről – s ezek az említések nem is vezethetők le egymásból, vagyis hitelességük igencsak meggyőző.³⁰ *A dévaványai juhbehajtásról* ráadásul – paradox módon – bőségesebb a szakirodalom, mint számos más Arany-versről, s ezekben a cikkekben számos intertextuális kapcsolatot, stiláris bizonyítékot vagy helytörténeti, néprajzi adatot fölsorakoztattak Arany szerzősége mellett. A 2003-as Arany-kötet mindezek után – immáron nem „kétes hitelűként”, hanem a versek közé sorolva – visszaiktatta, vagy inkább beiktatta a költeményt az életműbe.³¹

Arany életművének a szöveghatárait – ahogy a fentebbi példa is mutatta – éppen ezért nem lehet egyszerűen a kritikai kiadás alapján meghatározni. Scheiber Sándor már 1954-ben leszögezte egyik cikkének a végén: „A kritikai kiadásból több más apróság is hiányzik [ti. azon kívül, amit Scheiber éppen akkor közölt – Sz. M.].”³² Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy Arany prózai írásában, szerkesztői megjegyzéseiben vagy leveleiben számos rögtön-

zött rigmus, versként felfogható alkalmi költemény található, másrészt pedig számolni kell olyan rögtönzéseképpen született, szóbeliségben maradt szövegekkel is, amelyeket nem kézirat őrzött meg, hanem valamelyik kortárs emlékezete.³³ Az előbbiekre több példát lehet idézni azokból a közleményekből, amelyek a kritikai kiadás kiegészítéseképpen születtek,³⁴ vagy éppen a levelezésből is kigyűjthető több szöveg³⁵ – ám a népszerű Arany-kiadások még ezeket sem szedték össze módszeresen. Az oralításban maradt, később lejegyzett, Aranynak tulajdonítható szövegeket pedig érdemes komolyan venni: akkor is nagyon érdekes tanulságokat hordozhatnak, ha helyüket az irodalmi filológia legfeljebb a „kétes hitelű” szövegek között meri is kijelölni. Az Aranyhoz kötött – konkrét személyhez szóló vagy fiktívnek tekinthető – sírversek problematikája külön tanulmányt érdemelne, de példaképpen hadd említsek csupán két szöveget, amely érzékeltetheti, milyen összetett filológiai problémát jelenthet az Arany-művek körének meghatározása.

Szilágyi Ferenc 1976-ban arról számolt be, hogy az MTA Kézirattárában egy olyan kéziraatra bukkant, amely Arany kézírásával Csokonai-másolatokat tartalmazott; a kézirat Szinnyi Ferenc hagyatékából származott. Szilágyi itt tált rá Arany kézírásával egy négysoros, cím nélküli verses szövegre, amely a következőképpen szól:

Úgy bánt az úr Isten szegény Tyúk Andrással,
Miként ő éltében bánt a sárgyúrással:
Felfogá a sarat s edénnyé égette,
De eltörvén, ismét a sárba vetette.

Szilágyi így kommentálta a szöveget: „A vers fennmaradásának körülményei, témája, stílusa egyaránt azt a gyanút keltik, hogy Arany ismeretlen versével, kis alkalmi rögtönzésével van dolgunk.”³⁶ A vers ennek ellenére nem került be az 1976 utáni Arany-összkiadásokba, hitelességének felmérésére sem történt kísérlet. A 2003-as kiadás beillesztette a kétes hitelű darabok közé³⁷ – ennél többre a közlő lelkesültsége és öröme ellenére sem nagyon lehetett vállalkoznunk. Az óvatosság pedig nem volt indokolatlan: a néprajzos Szendrey Zsigmond már 1930-ban közölte a következő tréfás sírfeliratot:

Úgy bánt itt az Isten szegény Tyuk Mátyással;
mint ő életében bánt a sárgyúrással:
felmarkolta sárból, edénnyé égette,
de eltörvén ismét, a sárba vetette.³⁸

Szendrey adata Karcagról származik, s ez könnyen összehangolható Arany jól ismert életrajzi tényeivel is, hiszen Karcag szomszédos Kisújszállással, Arany tanítóskodásának egykori színterével. Megjegyzendő egyéb-

ként, hogy Szendreynek, aki egyébként nagyszalontai volt, s számos kiváló, Arannyal foglalkozó irodalomtörténeti, folklorisztikai tanulmányt is publikált, nem volt tudomása Arany feljegyzéséről, ő kizárólag a „nevető fejfák” folklorisztikai vizsgálatához kívánt adalékokat szolgáltatni – ám akaratlanul még ebben az esetben is sikerült egy Arany-adalékot szolgáltatnia. Szendrey adatának ismeretében valószínűleg egyébként az a magyarázat a helytálló, hogy itt Arany saját kezűleg olyasmit jegyzett le, amely fiatalkorának verses emléke lehetett – ilyenformán tehát nem Arany-verssel állunk szemben, hanem inkább Arany közköltészeti érdeklődésének egyik figyelemre méltó dokumentumával. Mindazonáltal nem fölösleges a vers megőrzése az életművön belül, legalább a „kétes hitelűek” között: így legalább mód nyílhat arra, hogy a beiktatás után lehessen, immár reflektáltan és érvek alapján, kívülre utalni, annál is inkább, mert ez Arannak és a közköltészetnek a viszonyáról is sokat elárulhat.

Van egy ezzel párhuzamos, de mégiscsak másféleképpen kezelendő példa is: Balkányi Enikő 1972-ben publikálta annak a kéziratnak a szövegét, amely éppen akkor került be a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárába, s amely Arany kézírásában tartalmazott négy verssort. A közlő új Arany-versként határozta meg a leletet, s tanulmányának talán legérdekesebb eredménye az volt, hogy keletkezéséről is sok újdonságot elárult. A kézirat hátlapjának tanulsága szerint ugyanis Arany ezt a négy sort ajándékképpen adta át – feltehetőleg 1875-ben – Kovács Albert református teológusnak, aki egy időben a Nemzeti Párt alelnöke volt. A címtelen, de nemcsak Arany kézírásában, hanem tőle hitelesítve fennmaradt négy sor így hangzik:

Annyi magasztos szenvedélyér
És annyi esztelen hitért, –
Szerelmedért, mely végtelen volt
És ímé most itt van: mit ér?³⁹

Az Arany költészetét ismerők számára azonnal feltűnhet, hogy – bár a közlő ismeretlen Arany-versről beszél – ez a négy sor éppen nem ismeretlen: *A honvéd özvegye* című vers 18. versszaka négy utolsó sorának variációjáról van itt szó. Döntést igényel tehát, minek tekintsük ezt a szöveget: önálló versnek vagy szövegváltozatnak? Kétségtelenül ez utóbbi tűnik a kényelmesebb megoldásnak – ám az előző eljárásnak is lehet indokoltsága. Arany itt ugyanis egy régebbi, 1850-es versét, pontosabban annak egy apró részletét applikálta egy többé-kevésbé jól meghatározható szituációban, s ez által a gesztus által önálló, jelentéssel bíró művé avatott egy szövegvariációt. Funkcionális értelemben tehát beszélhetünk önálló versről – s már csak azért is érdemes ekként kezelni ezt a négy sort, mert ebből az évből alig ismerünk egyéb Arany-verset, s ez az applikálás egyébként is igen ritka jelenség az

egész életműben. Sokkal több tanulsága lehet annak, ha a szöveg önálló versként kerül be az Arany-kötetekbe, s csupán a jegyzetek pontosítják a keletkezéstörténeti tudnivalókat, s bizonytalanítják el az önálló státust,⁴⁰ mint ha csupán a jegyzetekben szerepeltetjük ezt a négy sort változatként.

Ugyancsak ehhez kapcsolódik Arany fordításainak a kezelése is. Az eddigi kiadások többsége ezt a műcsoportot az „Idegen költőkből” címmel fogta össze – talán célszerűbb azonban ezt a kopárabb „Fordítások” megjelöléssel helyettesíteni. Maga Arany ugyan valóban az előbbi formulával élt, de ő a versfordításokat – már legalábbis azok egy részét – saját versei közé iktatta be, s az elnevezés így szolgálhatta a különbségtételt. Mivel azonban Arany-nak több olyan fordítása is van, amelyet a költő nemhogy nem sorolt be lírai verseinek gyűjteményébe, de még csak be sem fejezett, helyénvalóbbnak tűnik egy kevésbé poétikus, de talán pontosabb megnevezés használata.

Külön nehézséget jelent azoknak a fordításoknak a beiktatása az életműbe, amelyek Arany kritikáinak, ismertetéseinek, tanulmányainak a részét képezték eredetileg. Arany például recenziót közölt Achille Millien *La moisson* (Az aratás) című kötetéről, s ebben a francia költőnek három versét is (részlegesen vagy teljesen) lefordította. A Keresztury házaspár ezek közül kettőt közölt, az elsőt *Az aratás* címmel⁴¹ – csakhogy ez a címadás egy félreértés következménye: ez ugyanis csak az alapul vett kötetnek, de nem a versnek volt a címe; maga Arany árulja el az ismertetésben, hogy a sorok a *La Méridienne* (Arany saját fordításában: *A delelés*) című versből származnak.⁴² Kereszturyék közölték *Az éj* című fordítást is (igaz, versszakokra bontva, ami elüt Arany saját gyakorlatától),⁴³ érthetetlen módon kihagyták azonban Arany harmadik Millien-átültetését, *A sekély* című fordítást.⁴⁴ Szintén célszerű a fordítások között számon tartani az [*A párnatánc*] című szöveget is; Arany ezt egy 1721-es angol tánckönyvből fordította, s egy, feltehetőleg 1877-es, a *Magyar Nyelvőr*nek szánt, de ott végül is nem közölt cikkébe illesztette bele illusztrációként, mellőzve a versként való tördelést. A kéziratban maradt cikket csak 1916-ban adták ki,⁴⁵ s a benne található fordítás versszerűségére 1965-ben hívta fel a figyelmet Németh G. Béla.⁴⁶ Ez utóbbi cikk sem tudta azonban elérni azt, hogy a fordítás belekerüljön Arany népszerű kötetébe.⁴⁷

Az Arany-életmű határainak átgondolása azonban azt is magával hozhatja, hogy bizonyos, korábban az Arany-kiadásokban szereplő verseket viszont – filológiai érvek alapján – ki kell zárunk az életműből. Ki kell maradnia az Arany-kötetektől, mivel bizonyíthatóan nem Arany műve, a *Kín* című versnek.⁴⁸ Ez a vers ugyanis először Szilágyi Sándor jóvoltából jelent meg, egy másik, cím nélküli rögtönzéssel együtt.⁴⁹ Szilágyi elmondta, hogy az utóbbi verset Arany és Szász Károly közösen rögtönözték Lisznyai Kálmán *Nyáréj* című versének paródiájaként – ez a vers tehát [*Lisznyai Kálmánnak*] címmel jogosan szerepelhet az Arany-kötetekben, igaz, ugyanennyi joggal Szász művei közé is fölvehető. Szilágyi ugyanebben a cikkében közölte azon-

ban a *Kín* című verset is, csakhogy arról azt állította, „egészen a Szászé”. Voinovich azonban – kizárólag Szilágyi szövegközlésére utalva – ezt az utóbbi verset is fölvette a kritikai kiadásba, anélkül, hogy új érvekkel igazolta volna Arany szerzőségét.⁵⁰ A kritikai kiadásból aztán ez a vers minden későbbi népszerű Arany-kiadásba is bekerült – ennek az indokolatlan eljárásnak érdemes véget vetni. Mint ahogy, másik példát is említve, nem tűnik célszerűnek követni Kereszturyék eljárását, amely szerint az „Aranynak tulajdonított versek” között helye lenne egy, korábban *Töredék egy népies víg eposzból* címen közölt versnek – a szöveg 1913-as újraközlését⁵¹ követően olyan súlyos és megalapozott érveket sorakoztatott fel Arany szerzősége ellen Kardos Lajos,⁵² hogy azok után aligha merülhettek föl kétségek. Ezen a ponton tehát Kereszturyék alighanem fölöslegesen bírálták felül a kritikai kiadást.

Más jellegű, inkább az Arany-versek csoportosításával összefüggő problémát okoz az, hogy miért a kisebb költemények, tehát a lírai versek között szerepelnek Voinovich óta a legutóbbi időkig olyan töredékek, amelyek ugyan kétségtől rovidek, néhol kifejezetten kurták, ám nyilvánvalóan egy nagyobb epikus kompozíció szándékát hordozták, mint például a következők: *Varga Mihály, A kincskeresők, A kincstalálók, István örökje, Stanzák „Mátyás dalünnepe” eposzi kísérletből*. Ez az eljárás ugyanis megnehezíti azt, hogy Arany epikai kísérleteinek teljes spektrumát és lehetséges irányait fölmérjük – éppen ezért célszerűnek látszik ezeket a töredékeket beiktatni az elbeszélő költemények közé.

Az eddigi példák s az ezekből kibontható filológiai megfontolások jelentősége abban áll, hogy hangsúlyosan felhívhatják a figyelmet az Arany-versekkel kapcsolatos filológiai kutatások fehér foltjaira. Mert nem bizonyos ugyan, hogy minden egyes – az imént említett és említés nélkül maradt – esetben sikerült megtalálnunk a végleges megoldást a legutóbbi Arany-összkiadásban, ám filológiai javaslataink talán hasznára lehetnek a még mindig nagyon sok megoldatlan kérdést maga előtt görgető Arany-textológiának. Tudatában vagyunk annak is, hogy több ponton nemcsak a számunkra közvetlen előzményt jelentő kiadási tradíciótól térünk el, hanem attól is, ahogyan Arany maga prezentálta az életművét – persze Arany halála óta, pontosabban az Arany László kiadta hátrahagyott művek megjelenésével kezdődően minden összkiadás eltért Arany saját intencióitól. Arany életművének igen komoly hányadáról gondolta úgy, hogy nem a reprezentatív, nyilvánosság előtt is vállalható-vállalendő szövegek közé tartoznak. Ennek az önkorlátozásnak is köszönhető aztán, hogy az Aranyról kialakított és kanonizált egykorú kép mennyire csak az irodalmi életmű egy részével tudott (vagy tudhatott) elszámolni. Ilyenformán persze minden újragondolt Arany-kiadás olyan ajánlatnak tekinthető, amely egy más hangsúlyokra épülő életmű-értelmezés felé nyit utat – még ha egy újabb Arany-kép vagy Arany-olvasat kiépítésére nem is a szövegkiadás fegyelmzett, hagyomány-

tisztelő rendje az egyedüli vagy leghatékonyabb eszköz. Enélkül azonban nem jöhet létre a magyar irodalom egyik centrális, hatástörténetileg bizonyosan a legelevenebb életművének a hatékony újraelsajátítása sem. Félő ugyanis, hogy a filológiai tradíció vitás pontjainak észrevétele nélkül a leginvenciózusabb műelemzésekre épülő Arany-értelmezések is csupán a korábbi interpretációk öntudatlan áthelyezéseit tudják végrehajtani.

1 A kérdés végiggondolását korábban már megkíséreltem: SZILÁGYI Márton, *Filológia, irodalomtörténet, kanonizáció. Klasszikus módszertudat és új kihívások között*, Helikon, 2000, 4. szám, 564–572.

2 *Arany János összes költeményei I–II*, sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris Kiadó, 2003 (Osiris Klasszikusok).

3 *Arany János összes költeményei, II. kötet*, szerk. és az utószót írta KERESZTURY Dezső és KERESZTURY Mária, Bp., Szépirodalmi, 1978, 813.

4 Az idézőjelbe tett szó Vargha Balázstól származik; cikkében igen határozottan fogalmazza meg Voinovich felelősségét az Arany-hagyaték alapos feldolgozásának elmaradása miatt: VARGHA Balázs, *Kincsesház – leltárhiánnyal. Arany János levelezésének kritikai kiadása = Uő, Jelek, jelképek, jellemek. Irodalmi és nyelvészeti tanulmányok*, Bp., 1984, 404–426. (Az idézet: 407.)

5 ARANY János, *Kisebbségi költemények*, sajtó alá rend. VOINOVICH Géza, Bp., 1951, (Arany János Összes Művei I.).

6 ARANY János, *Zsengék, töredékek, rög-tönzések*, sajtó alá rend. VOINOVICH Géza, Bp., 1952 (Arany János Összes Művei VI.). [A továbbiakban: AJÖM VI.]

7 VARGHA Balázs, *Arany János Összes Művei, I–VI. kötet*, ItK, 1953, 359–366.

8 NAGY Miklós, *Arany János Összes Művei I, II, III, IV, V, VI*. (Kritikai kiadás), It, 1953, 480–486.

9 BORY István, *Az Arany kritikai kiadás I. kötetéhez*, It, 1957, 308–311.

10 Mi egy újabb, változatlan szövegű lenyomatát használtuk: ARANY János, *i. m.* (1978)

11 Külön kérdés, hogy a Szépirodalmi Kiadó annak idején miért nem irodalomtörté-

nész szakembert, hanem éppen egy kivételes műveltségű gyermekpszichológust bízott meg Arany műveinek kiadásával – ennek a döntésnek a hátterét azonban nem ismerem, így a továbbiakban legfőljebb a választás filológiai következményeit érintem.

12 Egyik utolsó lenyomata: *Arany János költeményei*, szöveggyűjtemény. VEKERDY Tamás, Bp., Helikon, 1983.

13 *Arany János összes költeményei, I–V. kötet*, sajtó alá rend. GÁNGÓ Gábor, Bp., Unikornis Kiadó, 1992 (A magyar költészet kincsestára).

14 ARANY János, *i. m.* (1978) 815.

15 ARANY János, *Kapcsolókönyv*, a kísérő tanulmányt írta: KERESZTURY Dezső, Bp., Magyar Helikon–Akadémiai Kiadó, 1977.

16 ARANY János, *Balladák / „Őszikék”*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., 1993 (Matúra Klasszikusok).

17 Az összevetés megkönnyítése érdekében a tőlünk gondozott Arany-kiadásban megtalálható Arany legutolsó kötetének tartalomjegyzéke is: ARANY János, *i. m.* (2003) II, 817–821.

18 AJÖM VI. 199–200.

19 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza I. 1817–1849*, Bp., 1929, 37.

20 Ennek kapcsán lásd még SZILÁGYI Márton, *„Alkalmatosságra írott versek”, avagy vidám férfitársaságok humora. Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány*, Bárka, 2003, 5. szám, 53–62.

21 Erre egyébként van példa más költői életművekben is: Vörösmarty *Sírversek* című epigrammái kapcsán kísértetiesen hasonló helyzetet figyelhetünk meg – Gyulai Pál például föl sem vette saját kiadásába a verseket, merthogy nem tartoznak az „igazi” életműbe, noha a filológiai kritériumok alapján kétség-

telenül Vörösmartynak tulajdoníthatók: vö. MEZEI Márta, *Egy Vörösmarty-epigrammáról = Szövegkönyv. Születésnap levelek Kerényi Ferenchez*, Kézirat, MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2004. március 7., 140–145.

22 ARANY László, *Bevezetés = Arany János hátrahagyott versei*, Bp., kiadja RÁTH Mór, 1888, XXIII–XXIV.

23 Mint például az 1839-re datált, *Elegia* című verset: AJÖM VI. 7., a hozzákapcsolódó jegyzet: 216.

24 PAP Károly, *Arany egy zsengéje: A dévaványai juhbehajtás*, ItK, 1954, 78–83.

25 DÉNES Szilárd, *Arany Jánosnak a ványai juhbehajtás című ifjúkori verses krónikájáról*, ItK, 1956, 178–186.; ÁGOTAI László, „A dévaványai juhbehajtás” szerzőségének kérdéséről, *Jászkunság*, 1958, 1–2. szám, 38–40.; GYÖRFFY Lajos, *Adalékok „A dévaványai juhbehajtás”-hoz*, *Jászkunság*, 1960, 3. szám, 123–125.; BE-RECZKI Imre, *A dévaványai juhbehajtás és költője*, ItK, 1962, 633–638.; SZILÁGYI Ferenc, *Az epikus Arany indulása és Csokonai, A dévaványai juhbehajtás és a Csokonai-hagyomány*, ItK, 1965, 99–109.

26 Megjegyzendő egyébként, ahogy erre Szilágyi Ferenc felhívta a figyelmet, hogy a mű 1954-es publikálása után a Szépirodalmi Kiadó 1955-ben kiadott, háromkötetes népszerű Arany-kiadásába már kétes hitelüként bekerült *A dévaványai juhbehajtás*: SZILÁGYI Ferenc, *i. m.*, 99–100. Kereszturyék kiadása feltehetőleg ezt a hagyományt követte.

27 SZILÁGYI Ferenc, *i. m.*, 99–100.

28 PÉCHY Imre, *Petőfi reliquiák*, Reform, V., 1874. márc. 12., 70. szám.

29 SCHEIBER Sándor, *Arany János ifjúkori elégiája: Gabúz Istók halálára*, It, 1958, 461.

30 Ennek mérlegelését lásd SZILÁGYI Ferenc, *i. m.*, 107.

31 ARANY János, *i. m.* (2003) I, 7–20., a jegyzetek: 1079–1081. Itt jegyzem meg, hogy a vers Aranynak tulajdonításának újabb keletű, érdekes közvetett bizonyítéka, hogy amikor a kritikai kiadás jelenlegi szerkesztője, Korompay H. János – születésnap köszöntés gyanánt – egy trefás idézetgyűjteményt állított össze Arany műveiből a szűnyogokra vonatkozólag, felhasználta *A dévaványai juhbehajtás* szövegét is: KOROMPAY H. János, *Az*

AJÖM XVII. kiadástörténetéhez = Szabó G. Zoltán 60. születésnapjára, Bp., Balassi Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 2003. április 9., 54.

32 SCHEIBER Sándor, *Arany János elfelejtett gyermekverse*, ItK, 1954, 83–84.

33 Erre példa az a kétsoros rigmus is, amely a 2003-as kiadásban [*Csak az a hátrány...*] címmel szerepel a kétes hitelű versek között; a rimes rögtönzés állítólag Vámbéry Ármin és Arany egyik közös sétája alkalmából keletkezett, s Vámbéry emlékezete őrizte meg. A rigmust közölte: -a -ly, *Vámbéry a Dunaparton*, Vasárnapi Ujság, 1913. szeptember 28., 772. A cikk szerzője Balla Mihály; vö. *Batu kán pesti rokonai, Vámbéry Ármin és tatárja, Csagatai Izsák, Kiadatlan írások és dokumentumok*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Pozsony, 2001, 139–142.

34 Vö. például BISZTRAY Gyula, *Arany János két kis rímjátéka*, It, 1961, 458–459.

35 Lásd például a Tompához intézett, 1852. október 1-jei levél verses záradékát (ARANY, *i. m.* [1982], 154–157.), amelyet a 2003-as Arany-kiadás [*Tompá Mihályhoz*] címmel vett föl, valamint a Lévy Józsefhez szóló, 1853. június 10-i levél verses betétjét (ARANY János, *i. m.* [1982] 199–201.), amely ugyanott a [*Hölgyfutár –...*] cím alatt szerepel: ARANY János, *i. m.* (2003) I, 233., 268., a jegyzetek: 1100., 1104.

36 SZILÁGYI Ferenc, *Arany János ismeretlen verse*, ItK, 1976, 107–108.

37 ARANY János, *i. m.* (2003) I, 539., a jegyzet: 1143.

38 SZENDREY Zsigmond, *Nevető fejfák. Motívum- és típus tanulmány*, különlenyomat a *Népünk és Nyelvünk* 1930. (II. évfolyam) 6–8. számából.

39 BALKÁNYI Enikő, *Legenda és valóság. Ismeretlen Arany-vers kéziratárunkban = A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve 1971–1972*, 175–179.

40 A négy sort a 2003-as kiadás ily módon közölte: ARANY János, *i. m.* (2003) I, 428., a jegyzet: 1126.

41 ARANY János, *i. m.* (1978) I, 839.

42 ARANY János, *Prózai művek* 2. 1860–1882, sajtó alá rend. NÉMETH G. Béla, Bp., 1968, (*Arany János Összes Művei* XI. kötet), [a továbbiakban: AJÖM XI.] 171–172.

43 ARANY János, *i. m.* (1978) I, 839–840.

44 Szövegét lásd AJÖM XI, 177–178.

45 VOINOVICH Géza, *Arany János hagyatékából*, Magyar Nyelv, 1916, 327–328.

46 NÉMETH G. Béla, *Egy népies angol táncdal fordítása Aranyánál*, ItK, 1965, 599–601.

47 A 2003-as kiadás beiktatta a versfordítások közé: ARANY János, *i. m.* (2003) I, 605–606., a jegyzetek: 1147.

48 Értesülésünk szerint erre már korábban felfigyelt Tarjányi Eszter is; dolgozatát azonban, amelyben mindezt bizonyította, nem volt alkalmunk elolvasni – a kihagyás filológiai érveit mégis fontosnak tartjuk felsorakoztatni,

mert bár Tarjányi Eszter észleléséhez képest nem számítanak újdonságnak, de a 2003-as kiadásban ennek a tőle független felismerésnek már textológiai konzekvenciái is voltak: ARANY János, *i. m.* (2003) I, 1099.

49 SZILÁGYI Sándor, *Vers-tréfa Arany Jánostól és Szász Károlytól*, Nemzet, 1882. december 31., 120. szám, Melléklet, 1.

50 AJÖM VI, 22., a jegyzet: 219–220.

51 FABÓ Bertalan, *Arany János két ismeretlen költeménye*, Budapesti Hírlap, 1913. október 5., 14.

52 KARDOS Lajos, *Arany János két ismeretlen költeménye*, It, 1913, 551–552.

Pilinszky János: *Kérdés* Szöveggenetikai elemzés

A kézirat a szöveggenetika¹ fellépésével vált önálló kutatási tárggyá: intellektuális és esztétikai tárgyként, a mű monumentumaként és az írás folyamatát tükröző dokumentumként.

Sokféle kérdéssel fordulhatunk a kéziratokhoz: kereshetünk bizonyítékot vagy cáfolatot a műről alkotott feltételezéseinkhez, segítséget egy-egy vitatott vagy homályos pont megértéséhez, textológusként összevethetjük a változatokat a végleges, kanonizált szöveg meghatározása érdekében, támpontot kereshetünk a művek datálására, vagy szöveggenetikusként megkísérelhetjük végigkövetni a mű megírásának folyamatát, esetleg egy szövegrészlet változását vagy akár egyetlen szövegelemét.

A jelen tanulmány azt a szöveggenetika kapcsán minduntalan felmerülő kérdést reméli megválaszolni Pilinszky János egy viszonylag keveset elemzett műve kéziratainak genetikus szövegvizsgálata és elemzése alapján, hogy mit tud hozzáadni ez az új megközelítés versértésünkhöz. Vagyis mire jó?

Egy kis Pilinszky-filológia

Pilinszky János *Kérdés* című verse a *Szálkák* kötetben jelent meg 1972-ben, a záró *Felelet* ciklus harmadik darabjaként.² Folyóiratbeli közléséről nem tudunk.³ A verset az első megjelenéssel azonos formában adja közre a Pilinszky által válogatott gyűjteményes kötet,⁴ a Jelenits István szerkesztette 1987-es *Összegyűjtött versek*⁵ és a Hafner Zoltán gondozásában megjelent *Összes versek*.⁶

A *Szálkák* keletkezéséről Pilinszky 1971 októberében azt mondta Tasi Józsefnek egy beszélgetésben, hogy „három hét alatt”, szinte „naplószerűen”, hirtelen születtek ezek a rövid darabok.⁷ Néhány már régebben megvolt, tavaszi-nyári párizsi tartózkodása alatt kezdtek sorjázni.⁸ Ekkor a kötetnek még nincs végleges címe, de Pilinszky megemlíti néhány elképzelését (*Rögtönzések, Egy lírikus naplójából, Válaszok vagy Felelet*).⁹

Az MTA Kézirattárában őrzött Pilinszky-hagyatékban az MS 5932/9 számot viseli az a zöld műanyag borítójú, A/4-nél valamivel kisebb méretű kaptocsos füzet, amelynek 201 foliója a *Szálkák* autográf tisztázatait és egyes ver-

sek fogalmazványait tartalmazza. Körmeny Kinga katalógusa szerint a hagyatékban a *Szálkák* írásának idejéből (1970–72) még további 5 autográf tételt őriznek (MS 5932/5 1967–71; MS 5932/6 1970–73; MS 5932/7 1972–77; MS 5932/8 1971–72; MS 5932/10 1972–73), amelyben a kötet verseinek fogalmazványai olvashatók.¹⁰ MS 5939/1 számon tartják nyilván a *Szálkák*, MS 5939/10–15 számon az 1976-os gyűjteményes kötet autográf javításokkal ellátott gépiratos másolatait.¹¹

A genetikus szövegvizsgálat

Első feladatunk a vizsgálni kívánt versre vonatkozó minden autográf dokumentum felkutatása és összegyűjtése, azaz *a mű genetikus dossziéjának összeállítása*.

A *Kérdés* kéziratait az MS 5932/9 számú füzetben találjuk, a hagyaték többi tétele – a gépiratos másolatok kivételével – nem rejt rá vonatkozó anyagot. Ez az a „praktikus könyvecske”, ahogy Pilinszky – nyilván Arany „kapcsos könyvére” gondolva – nevezi, s amelyet a beszélgetés alkalmával Tasi Józsefnek meg is mutat, fel is olvas belőle.¹² Kockás lapjai tetszés szerint áthelyezhetőek, csoportosíthatók, átrendezhetőek, mivel belül 4 szétpatintható fémkapocs tartja össze őket. A borító belső felén, lent olvasható felirat („Papeterie Joseph Gibert, 30, boulevard St-Michel, Paris, 6e”) bizonyossá teszi, hogy Pilinszky a füzetet Párizsban vásárolhatta vagy kaphatta, valószínűleg 1971 nyarán.¹³

A f°117 rectóján egy eddig ismeretlen kötetcímterv szerepel (*Most*), átsatírozva, s alatta már megjelenik a későbbi cím.¹⁴ Ugyanezen a folión szerepel az 1971-es évszám, szintén átsatírozva. Mindez arra enged következtetni, hogy Pilinszky feltehetően még 1972-ben is dolgozhatott benne, talán egészen a *Szálkák* befejezéséig.

A *Kérdés* genetikus dossziéját a kutatás jelenlegi állása szerint az MS 5932/9, Pilinszky kapcsos könyvének három foliója (f°4, f°166, f°188) alkotja, valamint a gépiratos másolatok vonatkozó lapjai (MS 5939/1 f°51 és MS 5939/13 f°45). Ezek a dokumentumok a vers különböző szövegállapotait tükrözik. A két utóbbi azonban nem tartalmaz autográf javítást, és nem különbözik a kötetből ismert szövegtől.¹⁵

A kapcsos könyv mindhárom foliója autográf kézírású, csak a rectón, és csak Pilinszkytól származó feljegyzés van rajta.

*A kéziratok típusának és kronologikus rendjének megállapításához elengedhetetlen a genetikus dosszié anyagának megfejtése és átírása.*¹⁶ Jelen esetben – első megközelítésre – az egyes foliók kézírathú¹⁷ átírása tűnik célszerűnek: ez az átírási mód átláthatóbban tükrözi a különböző foliókon végrehajtott változtatásokat, s a vers keletkezésére vagy Pilinszky írásmódjára vonatkozó további kutatások kiindulópontja, nyersanyaga lehet.

Utóbb – a kézírathű átiratok alapján – elkészítettem a vers kéziratának linearizált-szinoptikus átiratát is. Ugyanis míg a foliók kézírathű átirata az egyes szövegállapotok reprodukciójának tekinthető, a linearizált-szinoptikus átirás¹⁸ a vers „genetikus szövegét” alkotja meg, teszi – némi gyakorlattal és elszántsággal – olvashatóvá, s ily módon lehetőséget teremt az egyes szövegállapotokon belüli változások reprodukálásán és elemzésén túl a vers egészére jellemző szövegalkotási és szerkesztési stratégiák leképezésére és vizsgálatára is.*

Az átirás során bizonyossá vált, hogy – a kiadás előkészítésének fázisához tartozó gépiratos tisztázat kivételével – a tulajdonképpeni írásra, a textualizáció szakaszára vonatkozó dokumentumokkal,¹⁹ munkakéziratokkal, vagyis fogalmazványokkal és tisztázatokkal van dolgunk. A változtatások mennyisége alapján arra következtethetünk, hogy a f⁴ valódi fogalmazvány, a f¹⁸⁸ egy első tisztázat, amelyen a vers tovább formálódik, a f¹⁶⁶ pedig javított tisztázat, szinte teljesen megegyezik a kötetekből ismert végleges szöveggel. Ezt a feltételezést támasztja alá a tollhasználat (f⁴ és f¹⁸⁸: ugyanaz a fekete golyóstoll, esetleg közvetlenül egymás után íródtak; f¹⁶⁶: szintén fekete golyóstoll, de egy másik, vékonyabban fogó, a papíron kevésbé átütő, utólag piros golyóstollal két helyen belejavítva), a cím megjelenése (f¹⁸⁸, f¹⁶⁶, kétszer aláhúzva), és a f¹⁶⁶ alján megjelenő lapszámozás (45.), amely kétségtelenül Pilinszkytól származik.

A kapcsos könyvet átlapozva nyilvánvalóvá válik, hogy Pilinszky az írás egy adott szakaszában, a kötet komponálására gondolva kiemelte a tisztázatnak tekintett lapokat, és megkísérelte sorba, majd ciklusokba rendezni őket.²⁰ A kötet szerkesztés elemzése egy másik szöveggenetikai tanulmány tárgya lehet, itt most csak annyira térünk ki rá, amennyire a vizsgált korpusz szükségessé teszi.²¹ Az általunk megállapított keletkezési sorrend utolsó tisztázata (f¹⁶⁶) mindenesetre a 45. Pilinszky számozása szerint, a *Kérdés* a két gépiratos másolatban is a 45-ös számot viseli, és a publikált kötet 58 verse közül szintén a negyvenötödik! A lapok számozása és sorba rendezése feltehetően közvetlenül a gépiratos másolat készítését előzhette meg, már a kiadás előkészítésének érdekében.

A vers születése szövegállapotról szövegállapotra

Szövegállapot 1 – MS 5932/9 f⁴

A f⁴ az első nekirugaszkodás minden jellegzetességét magán viseli: az írás nem olyan gondos, a betűk olykor kapkodók, elnagyoltak, a toll né-

* Terjedelmi okokból a Szerkesztőségnek sajnos nem állt módjában a teljes genetikus anyag közlése.

ha erősebben nyomódik a papírra, hemzsegnék a változatok, rengeteg a törlés.

A változtatások jó része az írásvariánsok közé tartozik:²² felbukkan, törlődik, majd újra előkerül egy elem, érezhetően a helyét keresi (például a hasadás-hasadtság gondolata már a 3. sorban megjelenik: [meghasadunk] [meghasa]; a 4. sorban visszallítódik önálló mondatként: [Meghasadunk.]; végül a 8. sorban Pilinszky a többes szám első személyű igealakot harmadik személyűvé változtatja, és alannyal bővíti a mondatot: [M]/m/eghasad[unk]<nak> az evidenciák[:].)²³ vagy újra és újra nekilendülve egy szöveghely megformálásának, törlések buktatóin át jut el a végre megfelelőnek ítélt változathoz (pl. f°4 3. sor: [dermedt] [őrült] [merek] <boldogtalan> [karmában] <csőrében>; a vers zárata, 8–10. sor: [Ujabb madárraj érkezik a magasból.] [Szavak érkeznek] [a magasból.] [<mindenünnen.>] Érkez[nek újabb] <het[nekmég]> [<tisztább>] [<épeb>] [szavak valahonnan.] [<valahonnan>] újabb [és használhatóbb mondatok?] <mondat valahonnan?>)²⁴

Feltehetően egy lendületből, egyszeri nekifutásra íródhatott ez az első változat, szóról szóra, sorról sorra latolgatva a lehetőségeket. Az asszociációk, gondolatok áradását tükrözik a rendezetlen sorok, sorjázó változatok, burjánzó szóbokrok, valóban valamiféle felszabadult örömet, amelyről Pilinszky az interjúkban is beszélt.²⁵

A kötetekből ismert vers szinte minden eleme jelen van már, a szemantikai háló kész, a szemek illeszkednek (éden fái – tél, dermedtség – mondat), s Pilinszky tovább feszíti őket: törlései és betoldásai mindig a sűrítés, a redukció (lásd 4–7. sor), és a nyitottabbá (és enigmatikusabbá?) tétel irányába hatnak (például 2. sor, 8–11. sor). Végül a következő szövegállapotot eredményezik:

Hol járunk már az éden fától!
 Világunk büszke madarának
 boldogtalan csőrében mivé lettünk?
 Hullám befagy; eláll a lüktetés;
 meghasadnak az evidenciák.
 Érkezhet újabb mondat valahonnan?

Szövegállapot 2 – MS 5932/9 f°188

A f°188 ugyanazzal a fekete golyóstollal íródott, mint a f°4. Elképzelhető, hogy közvetlenül utána, a fogalmazvány azonnali letisztázásának szándékával készült. Másolat tehát, de nem egyszerű másolat: a készülő vers újraírásának tekinthető.

Nézzük, milyen állapotban mutatja nekünk a szöveget:

Kérdés

Hol járunk már az éden fáitól!
Világunk büszke madarának
csőrében mivé lettünk?

Hullám befagy; csobogás, lüktetés/lüktetés, dobogás eláll./!
Meghasadnak az evidenciák.
Akárhonnan,
érkezhet mondat valahonnan?

A f°188 legszembetűnőbb, már első olvasásra is szembetűnő vonása, hogy a tisztázatnak induló kézirat lassan fogalmazvánnyá válik, olyannyira munkakézirattá, hogy sok kérdés eldöntetlen marad: a betoldások alternatívaként jelennek meg (például 3. sor: csobogás, lüktetés/lüktetés, dobogás), a mondatmodalitás bizonytalan (például 3. sor vége : . vagy !), a zárlatban már megjelenik a későbbi, hangsúlyos, a mondat elején és végén is határozatlan névmással kérdező szerkezet, de még két különböző, egymással nem egészen összeegyeztethető jelentésű névmással (lásd 6–7. sor).

Ezt az elnagyoltságot-nagyvonalúságot magyarázhatja egyrészt talán a megkönnyebbülés, a tisztázás közben megérlelődő bizonyosság, hogy a vers összeállt, másrészt talán Pilinszky akkori intenzív munkatempója,²⁶ valamint munkamódszere, a tisztázó újraírás, amely során majd minden úgyis helyére kerül.

Új elemként jelenik meg a cím, kétszer aláhúzva, mint a kapcsos könyv tisztázatainak mindegyikén. Egyértelművé válik a nyitó mondat modalitása. Nyilvánvaló Pilinszky törekvése a tagolásra: először a három, majd a két versszakos szerkezet mellett dönt. Változtatásai itt is a szöveg feszesebbre húzása érdekében történnek (lásd például a verszárlat alakulását, 6–7. sor: <Akárhonnan,> [É]/é/rkezhet [még egy] [újabb] mondat valahonnan?) Ilyennek tekinthetjük a 4. sor mellérendelő tagmondatai szerkezetének azonossá tételét is (névelő nélküli köznévi alany + igei állítmány).

Érdekes még az 5. sor lapszusa: meghasadunk – bukik elő Pilinszky tollából itt is először, pedig előzőleg már a személytelenebb többes szám 3. személyű alak mellett döntött (lásd f°4 7. sor).

Szövegállapot 3 – MS 5932/9 f°166

A f°166 tisztázata az íráskép és a lapalji számozás, az íróeszközváltás, és a későbbi, piros tollal történő javítások (lásd kurzívval az átírásban) tanúsága szerint a publikálás, kötetbe szerkesztés szándékával készülhetett.

Az előző szövegállapothoz képest a következő változások történnek: Pilinszky a két versszakos szerkezetről (lásd f°188) visszatér a három versza-

kosra; a versszakokat hármassorokba rendezi; dönt a központosításról (lásd 1., 4–6. sor); véglegesíti a zárlat kettős, nyomatékos, a mondat elején és végén is ugyanazzal a megengedő jelentésárnyalatú határozatlan névmással kérdező mondatát.²⁷ A semmiből, legalábbis minden írásos előzmény nélkül felbukkan a vers második mondatának állítmányaként (lásd 3. sor) a porlandunk ige, s a mondat egyúttal kijelentővé változik.

A piros tollal írt változtatások (lásd 1. és 9. sor) olvasásvariánsok: nem a szöveg lejegyzésével egy időben, hanem valamikor később íródtak. A két stratégiai fontosságú pont, a felütés és a zárlat modalitása még mindig bizonytalan: Pilinszky – talán részben a cím sugallatára – hirtelen, minden előzmény nélkül kérdőjellel zárja le a versnyitó ambivalens, kérdő formájú felkiáltást, és csak az utolsó, piros tollal végzett átnézés során törli, és állítja vissza a mondat tartalma által megkövetelt felkiáltójelet. A vers végén pedig pirossal átírja, megerősíti a kérdőjelet: ez arra utalhat, hogy a modalitás kérdése változatlanul foglalkoztatja.

Szövegállapot 4 és szövegállapot 5 – MS 5939/1 f°51 és MS 5939/13 f°45

A gépiratos másolatok szövege mindenben megegyezik a kötetekből ismert vers szövegével. Autográf javítás nem található rajtuk.

Értékelés

Mit ad tehát hozzá a szöveggenetikai megközelítés versértésünkhöz?

Az átiratok, a szövegkeletkezés rekonstrukciója és elemzése talán majd a kritikai kiadás készítőjének is segítségére lehet. Ennek ellenére véleményem szerint másról van itt szó, mint hagyományos filológiai vizsgálódásról és előmunkálatokról. A szöveggenetika által létrehozott kézírathú átiratok és a mű linearizált „genetikus szövege” a különféle interpretatív kísérletek kiindulópontja lehet, a szöveggenetika célja azonban más: az írás folyamatának vizsgálata és interpretációja, nem hibák keresése,²⁸ nem variánsok számbavétele, és nem az irodalmi szöveghagyomány – írott örökségünk – megőrzésének szempontjából létfontosságú „leghitelesebb” szövegváltozat meghatározása és kanonizálása. Szöveggenetikai nézőpontból nincs hiba, nincs variáns, szövegállapotok követik egymást, s a variáns statikus fogalma helyébe a variálódás lép.²⁹ A végső szövegállapot, ahol az írás megáll, megállapodik vagy esetleg kifulladás, nem a hierarchikus sor csúcsán álló, legértékesebb szövegállapot, csupán a szövegállapotok egyike, igaz, kitüntetett, kiemelten fontos szövegállapot, mert a szerző legtöbbször hosszas munka után engedi útjára művét, s az át- és újraírások általában – a szerző szándékának megfelelően – növelik a mű esztétikai értékét. Orientáló szerepe is ta-

gadhatatlan, mivel ha a vele való találkozás nem jelent számunkra esztétikai-intellektuális örömet vagy/és kihívást, feltehetően nem fogunk bele a kéziratok tanulmányozásába.

Hogy kerülhető el mégis a teleológia csapdája, ha a szöveggenetikus kéziratról kézira, az első töredékes feljegyzésektől, jegyzetektől a végső szövegállapotig, a végleges, publikált műig tartó írás folyamatát elemzi?

A kéziratokban a szöveg lehetőségeiben van jelen, s ha az írás folyamatát a maga összetettségében vizsgáljuk, kitérőit, üresjáratait, buktatóit és göcsörtjeit, véletlen, önkényes választásait és a szöveg valódi útkereséseit, szétágazásait is számba vesszük, kirajzolódnak azoknak a lehetséges szövegeknek a körvonalai, amelyek virtuálisan gyakran a végső szövegállapotban is benne rejlenek, s akár a helyébe léphettek volna, ha az írás egy adott pontján a szerző másképpen dönt.

Milyen lehetséges versek írótak tehát bele a kéziratok tanúsága szerint Pilinszky *Kérdés* című versének végső szövegébe?

1. A f^o4-ön felsejlik egy *kifejtettebb, az interpretációnak több támpontot adó vers*. Jellegzetes pilinszkys kép és életérzés: az ember (többes szám első személy!) – értelmé foglyaként (lásd 2–3. sor: [Értelmünk] <Világunk> [<szárn>] [<szárló>] <büszke> madarának [dermedt] [<örült>] [<merev>] <boldogtalan> [karmában] <csőrében>) – számkivetettként, kiűzve a paradicsomból (lásd 1. sor), az idegen, nyomasztó világban áll a rideg ég alatt (lásd 4–7. sor).

A későbbi szövegállapotokban az ég csak hiányként, megnevezetlenül van jelen, itt kétszer is megneveződik, először az 5. sorban ([Egeinkben tél van azóta.], majd a vers végén, körülírva (lásd 8–9. sor: [Üjabb madárraj érkezik a magasból.]) [Szavak érkeznek] [a magasból.]).

A vers sok – a kéziratban láthatóbb, világosabban kimutatható – szállal kötődik az előző korszak verseihez: az 1. sorban még ott zúgnak az *Apokrif* „óriási fáí”; explicit módon megneveződik „Pilinszky évszaka, a tél”³⁰ (lásd 4. sor: [Tél van.]), emlékezetünkben előhíva nemcsak az *Utószó* hasonló sorát („Tél van azóta, téli éjjel.”), hanem *A szerelem sivatagának* azonos szerkezetű mondatait is („Sosem felejttem, nyár van. / Nyár van és villámló meleg.”)

Sőt, mintha Vörösmarty Pilinszky által is sokat emlegetett, idézett,³¹ társaságban sokszor elszavalt³² és legkedvesebb versei közé válogatott³³ *Előszavának* egyik sora, Pilinszky szerint „a világirodalom egyik legszebb „romantikus” sora”³⁴ is felsejlene a f^o4 4–7. sorának törlései és betoldásai mögött. Jó példa és bizonyíték ez a Szegedy-Maszák Mihály által konstatált sajátos pilinszkys intertextualitásra, amelynek lényege, hogy „addig hasonítja magához szellemi forrásait, míg az utalások fölszíni rétegénél sokkal mélyebb jelentésszinthez kapcsolódnak szervesen”.³⁵ A kézirat azt sugallja, hogy a 6–7. sor („Hullám befagy, eláll a lüktetés”) a híres „Most tél van és csend és hó és halál” távoli parafrázisa.

2. A f°4 végső szövegállapota egy *rezignáltan-kiegyensúlyozottan komor, statikus*, Tolcsvai Nagy Gábor szavával „*folyamatos állapotörténet*” tükröző *verset* mutat.³⁶ Az ilyen jellegű versek alapvető mondatfajtája a kijelentés, s a f°4-ön valóban több helyen kérdéses a modalitás: a nyitó mondat – nyelvtanilag egyébként meghatározott – modalitása eldöntetlen marad, a verszárlat első megfogalmazásai (lásd 9–10. sor) állítások. Ez a bizonytalanság még a második tisztázaton, a f°166-ón is jól látható.

A záró sorokra érdemes további figyelmet szentelnünk. Pilinszky rajtuk dolgozott a legtöbbet (lásd f°4 8–11., f°188 6–7., f°166 7–9. sor). Az újabb jelző a későbbi, kötetekbe került szövegről, a gépiratos másolatokról és a f°188-ról már hiányzik, a f°166-ón Pilinszky törölte. Megléte a kapcsolat, a kommunikáció folyamatosságára, múltbéli jelenlétére utal, s ezzel is erősíti a vershelyzet állapotszerűségét.

3. A f°188 5. sorában – lapszusként? – visszatérő, az első papírra vetéskor azonnal elvetett (lásd f°4 4. sor: [meghasadunk]) de még kétszer felbukkanó (lásd 4. és 7. sor) többes szám első személyű igealak arra enged következtetni, hogy az írás egy adott pontján a vers fordulhatott volna *vallomásosabb, személyesebb* hangvételűre. A f°4-ön még a téli táj sem olyan rideg, ember nélküli: a többes szám első személyű birtokos személyragok visszalopják az emberi jelenlétet (lásd 5. sor: [Eginkben tél van azóta.]; 6–7. sor: Eláll [lúktetésünk.]).

Ezek a verslehetőségek nem valósulnak meg. A szöveggenetikai elemzés képes a kéziratokból kibontani őket, miközben a szöveget létrehozó írás sajátosságait, esetlegességeit és törvényszerűségeit vizsgálja. Versértésünket – a fenti „befalazott” versek felismerésén túl – a vershez vezető út elemzésével gazdagítja.³⁷

Mi jellemzi tehát Pilinszky írásmódját a vizsgált korpusz alapján?

Legsajátabb vonása a gondolatok kezdeti áradása, a szövegrészletek egymásra torlódása, az ötletek burjánzása, valóban valamiféle oldottság, a dolgokhoz közelítő koncentrált figyelem, s a vele szinte egyidejűleg történő mérlegelés, törlés, szigorú rostálás. Mivel a papírra vetést szinte azonnal visszavonás, áthúzás, korrekció, újabb változatok követik, kezdetben az áthúzás dominál. A f°4, a vers első, általunk ismert fogalmazványa több mint kétszer annyi szöveget tartalmaz, mint az a szövegállapot, amelyet Pilinszky átmásol a f°188-ra. Valójában újírás ez, előzetes választásai jóváhagyó leírása-átmásolása, illetve módosítása. Ez az első tisztázat – és második fogalmazvány – a munkakéziratok azon típusába tartozik, ahol bizonyos kérdések lebegtetve, függőben maradnak (lásd f°188 4. sor). A következő újírás során, a f°166-ón dől el a nyitva hagyott szövegrészletek sorsa. Véglegesítődik a forma, a tagolás, de még itt, az írás viszonylag kései stádiumában is felbukkannak a vers egészét meghatározó új elemek (lásd például f°166 3. sor, 7–9. sor). Ezt a második újírást nem elsősorban az írás logikája, a va-

lódi tisztázás, az eldöntetlenség felszámolása és a rendteremtés kényszeríti ki, hiszen ez a munka nyugodtan folytatódhatott volna az előző tisztázaton is. A piros tollal írt két bejegyzés feltehetően egy utolsó, a kötet egészére kiterjedő átnézésről tanúskodik.

Mit tükröznek Pilinszky változtatásai?

Mindenekelőtt sűrítést, a redundáns vagy annak vélt elemek eltávolítását, a lehető legnagyobb tömörségre törekvést (lásd például f°4 4–11. sor). Úgy tűnik, nem a dolgok, adott esetben a téli táj leírása, hanem jelenvalóvá tétel a cél.³⁸ Hasonló következtetésre jutott Schein Gábor Pilinszky hetvenes évekbeli versírói fordulatát elemezve.³⁹

Kétségtelen az egyszerűbb, szókincsében, mondatszerkesztésében a beszélt nyelvhez közelítő megfogalmazások túlsúlya. Pilinszky változtatásai rendszerint ebbe az irányba is hatnak (lásd például f°4 3. sor, valamint a verszárlat). Ez természetesen azt is eredményezi, hogy minden apró elmozdulás, elütő szó – itt nevezetesen a tudományos szókincsbe tartozó egyetlen szó, az evidencia – még erőteljesebben hat.⁴⁰ Strófa-, sor- és mondatvégi helyzete hangsúlyosságát tovább növeli: ez az utolsó mellérendelő tagmondat a maga fordított szórendjével (állítmány–alany) mintegy záróköként csapódik rá az előző két azonos mondatszerkezetű (alany–állítmány) tagmondatra.

A többes szám első személyű igealakokat, illetve birtokos személyragokat Pilinszky a második versszaktól mindenütt visszavonja (lásd f°4 4–7. sor, f°188 4–5. sor), marad a konstatáló-megjelenítő 3. személy: a történetis túlnő a személyn.

Szócserei a vers nyitottságát – enigmatikusságát, interpretációs lehetőségeit – növelik. A kéziratok azt mutatják, hogy Pilinszky nagyon is tudatosan törekszik a vers kitágítására, a különböző értelmezési lehetőségek játékban tartására, növelve a szövegben a kitöltetlen-eldöntetlen helyek számát, amelyek olvasójukra várnak.

Végezetül érdemes ebből a szempontból megvizsgálnunk két kulcsmondat, a felütés hangnemet meghatározó ambivalens kérdő felkiáltása után következő konstatáló-konstituáló mondatsorozat legelső tagjának, valamint a sorozatot és egyben a verset is lezáró kérdésnek az alakulását a kéziratokban (lásd lineáris-szinoptikus átírás).

A kezdő metaforának, az értelem büszke madarának a kevésbé megszo-kott (vö. az értelem szárnyalása, emberhez méltó értelem stb.) világunk büszke madarává változtatása kitágítja a vers világát, és egyúttal megnyitja azon megállapítások sorozatát, amelyek e világállapot megjelenítését szolgálják. A f°166 *trouvaillé*-a, a „mivé lettünk” kérdő szintagma helyébe lépő „porladunk” igealak hirtelen, minden írásos előzmény nélkül bukkan fel, de nem a semmiből: az ember evilági, folyamatos, „boldogságig lelassult” pusztulása Pilinszky alapélményei közé tartozik.⁴¹ E szócsérével ugyanakkor a mondat modalitása kérdőből kijelentővé változik, és kirajzolódik a be-

szédhelyzetet meghatározó nyitó kérdő felkiáltástól a létállapotot megjelenítő kijelentéseken át a végső kérdésig vezető ív. A múlt idejű igealak jelen idejűvé változtatása szintén a megjelenített lét- és világalapot változtathatatlan állandóságát sugallja.

A verszáró – és a címet inspiráló – kérdés gondolata az írás során merülhetett fel. A kéziratok legalábbis erre engednek következtetni, hiszen a zárlat első megformálásai még kijelentések (lásd f^o4 8–10. sor). A szó, a beszéd helye még korántsem bizonytalan (lásd f^o4 8–9. sor: [Szavak érkeznek] [a magasból.]) Pilinszky azonban – ahogy fentebb is láthattuk – minden explicit égi, transzcendens utalást visszavon, töröl. Fedőszóként a mindenünnen általános névmás lép először a helyébe: szavak érkeznek, záporoznak, nincs biztos hely, nincs biztos forrás, a szorongatottság egyre nő. Fordított pascali élmény: nem a végtelen terek csöndje, hanem felénk forduló teljes nyitottságuk rettentő.

A kérdést talán a „valahonnan” határozatlan névmás hívhatta elő, amely a szavak eredetként ismét egyetlen, de ismeretlen helyet jelöl meg. A kérdés feltételes módú igealakot hoz magával (lásd f^o4 10–11. sor: Érkezhet újabb mondat valahonnan?) A vers írása során itt jelenik meg először valamiféle remény és hozzá kapcsolódva valami jövőképzet. Azzal, hogy az „akárhonnan” lép a „valahonnan” mellé, majd helyébe (lásd f^o188 6–7., f^o166 7–9. sor), a vers tovább tágul. A „mindenünnen” által megidézett szorongatottság tér vissza, a „mindenünnen” bizonyossága nélkül. Ez már a kiszolgáltatottság nyitottsága, és a nyitottság kiszolgáltatottsága. Az, hogy Pilinszky az utolsó tisztázaton még egyszer, piros tollal megerősíti a verszáró kérdőjelet, arra vall, hogy még kísérthetett valahol az első megfogalmazások lekerekítettebb, rezignáltabb, kijelentő formájú zárlata. Nem is valódi kérdés ez, inkább állítás: fegyelmezetten kétségbeesett vallomás az emberi – olvasói és írói – esendőségről és kiszolgáltatottságról, amely ugyanakkor remény és esély.⁴²

Összegzés

A szakirodalom – bár szinte kivétel nélkül mindenki fenntartásokkal vállalkozik a korszakolásra, hangsúlyozva Pilinszky életművének egységét⁴³ – a *Szálkák*at általában fordulópontnak tekinti.⁴⁴ Már a kortársak érzékelik a változást, Weöres Sándor például úgy látja, hogy Pilinszky először mutatkozik meg „papucsban”.⁴⁵ A *Szálkák* versei gyűröttebb, érdekesebb, szögletesebb, a mindennapok nyelvén megszólaló, mégis gyakran enigmatikus versek. Pilinszky esetében – aki a magyar prózairodalmat jóval megelőzve, kivételes intenzitással hasonított magához (és hasonított el, interiorizált ily módon) minden őt megragadó szöveget és gondolatot,⁴⁶ ezért műveinek intertextuális, egybe-összeolvasó megközelítése feltétlenül szükségesnek tűnik⁴⁷ – a kéziratok szöveggenetikai elemzése különösen sok tanulsággal, a szövegről

alkotott feltételezéseink némelyikének igazolásával, alkalomadtán akár újdonsággal is szolgálhat. A Pilinszky-versek sajátos összefüggésrendszerének felrajzolásához remélünk hozzájárulni a jelen tanulmánnyal is.

A szöveggenetika azonban mindenekelőtt a tudományos szempontból elemezhetővé tett írás tudománya. Pilinszky írásmódjának tanulmányozása nyilvánvalóvá tette, hogy az, amit néhány korabeli kritikus a kifejtetlenségnek, homályosságnak talál,⁴⁸ valójában nem más, mint a lényeges mozzanatok kiragadása, az átkötések elhagyása, vagyis a klasszikus retorika szerinti ellipszis, amely nagy teret enged az értelmezési lehetőségek játékanak és már a versírás során poétikai szervezőelvvé válik. A kérdés mindig eleve elliptikus: kiegészítésre, válaszra vár. Ugyanakkor felhívás, odafordulás az olvasóhoz.⁴⁹

A kéziratok másik tanulsága az, hogy a meghatározatlanságok merész és vonzó játékát természetesen itt is a vers szöveggé szerveződésének kényszerre korlátozza. Louis Hay, a francia szöveggenetikai iskola alapítója úgy fogalmaz, hogy a végső szövegállapot a lehetséges szövegállapotok egyike, az írás folyamán jelen lévő – s a szövegben gyakran továbbra is ott rejtőző – lehetőségek szükségszerű, a szöveggé szerveződés kultúránkat meghatározó kényszeréből fakadó megvalósulása („un des possibles nécessaire”).⁵⁰ Pilinszkyvel szólva annak belátásáról van szó, hogy „nekünk magunknak muszáj végül is a présbe kényszerülnünk. Befejeznünk a mondatot.”⁵¹

1 A magyar fordítások még nem alakítottak ki egységes terminológiát. Nehezíti a feladatot, hogy a francia terminushasználat sem egyértelmű: a kritikai irányzat egészének megjelölésére leggyakrabban a genetikus kritika kifejezéssel találkozhatunk mindkét nyelven (vö. pl. Almuth GRÉSILLON, *Éléments de critique génétique*, Paris, P.U.F., 1994). Mások azonban, többek között Biasi is, megkülönböztetik a megközelítésmód szoros értelemben vett genetikus és kritikai dimenzióját (vö. Pierre-Marc de BIASI, *La critique génétique = Introduction aux Méthodes Critiques pour l'analyse littéraire*, Daniel BERGEZ et al., Paris, Bordas, 6–7.), jobb híján mégis ugyanazzal a szóval jelölik ez utóbbit és a megközelítésmód egészét. Fontos lenne a kéziratok anyagi vizsgálatának és átírásának, valamint az erre támaszkodó interpretációs kísérletnek az elkövetése (hiszen e kettő nem jár feltétlenül együtt), s a mindkettőt magába foglaló irányzat egyértelmű megnevezése is. Ez utóbbira minden szempontból alkalmas lehet az Eric

Marty által javasolt *génétique des textes* terminus (lásd *La génétique des textes. Une nouvelle rupture dans l'interprétation des textes littéraires = Actuel 1991. Dictionnaire encyclopédique Quillet*, Paris, Quillet, 138–143.), magyar megfelelőjeként pedig a szöveggenetika kifejezés.

2 PILINSZKY János, *Szálkák*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 63.

3 Vö. BENDE József–HAFNER Zoltán, *Pilinszky-bibliográfia*, Bp., Osiris, 2001.

4 PILINSZKY János, *Kráter*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 154.

5 PILINSZKY János, *Összegyűjtött versek*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 106.

6 *Pilinszky János összes versei*, Bp., Osiris, 1996, 114.

7 PILINSZKY János, *Beszélgetések*, Bp., Századvég, 1994, 82.

8 Uo., 87.

9 Uo., 83.

10 KÖRMENDY Kinga, *Pilinszky János kéziratok hagyatéka*, Bp., MTA, 1996, 9–10.

11 Uo., 35.

12 PILINSZKY János, *Beszélgetések*, Bp., Osiris, 1994, 85.

13 HAFNER Zoltán kutatásai szerint Pilinszky 1971. április végétől augusztus elejéig tartózkodott Párizsban (lásd *Pilinszky János összegyűjtött levelei*, Osiris, 1997, 580.).

14 Ez utóbbit Pilinszky szaggatott kettős vonallal aláhúzta, feltehetően aktuális (végleges vagy ideiglenes) döntésének jelzésé céljából. A kapcsos könyv egészében megfigyelhető az a gyakorlat, hogy Pilinszky verseinek tisztázatait, vagy azokat a kéziratokat, amelyeket az írás egy adott stádiumában annak szánt, a cím kettős aláhúzásával különbözteti meg.

15 Hogy kerül a vers végleges, nyomtatott szövege ebbe a sorba? Nem jelenti-e azt, hogy mindent az utolsó szövegállapot felől értelmezzünk? A teleologikus megközelítés veszélye kétségtelenül fennáll, a szöveggenetikának azonban nincsen kibúvója: amennyiben valóban az írásfolyamat egészének az interpretálása a célja, nem tekinthet el ennek végpontjától, az utolsó, nyomtatásban megjelent szövegállapottól. Az írásnak ugyanis tagadhatatlanul van kéziratokkal dokumentálható kezdete és végpontja – akkor is, ha a legtöbb esetben hiányos ez a kronologikus sor –, ilyen értelemben tart valahonnan valahová. A kronologikus sor azonban nem jelent hierarchiát: a nyomtatott szöveg, a végső szövegállapot a szövegállapotok egyike, s a szöveggenetika így számol vele.

16 Köszönettel tartozom Jelenits Istvánnak, aki a Pilinszky-hagyaték gondozójaként hozzájárult a kéziratok közzétételéhez.

17 A kézírathú átírás a betűhúségen túl a kézirat duktusának minél tökéletesebb visszaadására törekszik. A kézírás eleveenségét, a lendületet és a megtorpanásokat tükröző betűvastagságot, folytonosságot vagy szaggatottságot természetesen lehetetlen visszaadni, de az egyes szövegcsoportok térbeli elrendeződése – amelyből gyakran következtethetünk a szövegkeletkezés menetére, valamint a textualizáció egyéni sajátosságaira – minden gond nélkül reprodukálható. (Vö. GRÉSILLON, *i. m.*, 121–135.)

18 A francia szöveggenetikai iskola linearizált átírásnak tekint minden olyan átírást, amely elsősorban a szövegszerűség megőrzé-

sét tartja szem előtt: nem a kézirat reprodukálására törekszik, hanem – egy átírási kód segítségével – új, ilyen formában soha másutt nem létező genetikai szöveget teremt, amely a végső szövegállapot olvasásán kívül lehetővé teszi a „keletkezés szövegének” olvasását is (lásd GRÉSILLON, *uo.*), s ezáltal egy új, kritikai olvasásmódot. (Vö. Paul RICOEUR, *Pillantás az írásaktusra*, Helikon, 1989/3–4., 475.)

Az (itt sajnos nem közölt) átírásban Biasi 9 jegyű átírási kódját (lásd Pierre-Marc de BIASI, *Vers une science de la littérature. L'analyse des manuscrits et la genèse de l'oeuvre = Encyclopedia Universalis*, Symposium, 1988, 466–476.) használom némi változtatással, Pilinszky írásmódjának, valamint az adott korpusznak megfelelően kibővítve (/ / a ráírás, a különféle betűtípusok az egyes foliók szövegállapotainak átírására), a következőképpen:

normál betűvel:	f°4
kurzív betűvel:	f°166
aláhúzott betűvel:	f°188
vastag betűvel:	f°4 és f°188
aláhúzott kurzív betűvel:	f°166 és f°188
< >	sorközi betoldás
[]	áthúzás, törlés
[<>]	a sorok közé betoldva, majd törölve
<{ >	törölve, majd visszaállítva
« »	betoldás a margón
(?)	normál betű valószínű, feltételezett átírás
(illis.)	olvashatatlan
//	betű vagy szöveg, amelyre ráírtak

Szinoptikusnak is nevezem az átírást – a kifejezést Gablertől, illetve a neki is ötletet adó szinoptikus evangéliumoktól kölcsönözve – mivel – azért, hogy az egyes szöveghelyek alakulását a kezdetektől a végső szövegállapotig nyomon követhessük – nem egy folió, hanem a versre vonatkozó összes folió linearizált átírását kíséreltem meg. (Természetesen lehetséges egyetlen folió linearizált átírata is.)

19 Az írás szakaszairól és a kéziratok típusairól lásd Pierre-Marc de BIASI, *La génétique des textes*, Paris, Nathan, 2000, 2. fejezet, 29–49.

20 Pilinszky a következőket mondja Tasi Józsefnek a kapcsos könyv használatáról (PI-

LINSZKY János, *Beszélgetések*, Bp., Osiris, 1994, 85.): „Ez, ez roppant praktikus könyvecske, amilyen nekem nem volt soha életemben. Nézz ide! Itt tudod rendezni a lapokat. Amikor letisztáztam, a kéziratok itt maradtak. Az eredeti. És itt kész a sorrend.”

21 A kötet szerkesztés vizsgálatában a továbbiakban a különféle írószközök változtatása és a lapszámozás törvényszerűségeinek feltárása lehet támpontunk, valamint az egyes versek keletkezésének összehasonlító elemzése. Egy ilyen vizsgálat jelentős mértékben hozzájárulna Pilinszky írásmódjának feltérképezéséhez: egyrészt lehetővé tenné a versek fogalmazványaiban nyomot követelő szövegalkotás és a kötet szerkesztés sajátosságainak összehasonlítását, másrészt kiindulópontul szolgálhatna a Pilinszky-kötetek szerkesztési elveinek egybevetéséhez. (A hagyatékban a *Szálkák*tól kezdve minden kötet anyaga rendelkezésre áll.)

22 A francia szöveggenetikai iskola megkülönböztet írás- és olvasásvariánsokat: az előbbi a papírra vetés lendületében, azonnal végrehajtott módosításokat jelenti, az utóbbi az azonnali vagy esetleg későbbi újraolvasás(ok)kor történeteket. (Vö. GRÉSILLON, *i. m.*, 246.) Elkülönítésük gyakran, különösen az ilyen jellegű kéziratok esetében igen nehéz, hiszen az írás során írás-olvasás-újraolvasás szinte egyidejűleg folyó műveletek. Ha a törlést rögtön, ugyanabban a sorban, folyamatosan javítás, a törölt elem megismétlése vagy újabb betoldása követi, egyértelműen írásváriánsról van szó (pl. f^o4 2. sor: [[(mi)ko]r)]; [<szárn>] [<szálló>] <büszke>’).

23 Az átírásban itt is a Biasi-féle egyszerűsített kódot használom (lásd fentebb, 17. jegyzet).

24 Az írás folyamatának rekonstrukciója a kéziratokból levonható következtetéseken alapul. Ez természetesen azt jelenti, hogy lehetséges más következtetések levonása, egy-egy szövegrész keletkezésének más rekonstrukciója. Írásrekonstrukciónk tehát mindig csak hipotézisek, melyek lehetőséget teremtenek a szövegkeletkezés, az írás bizonyos törvényszerűségeinek, jellegzetességeinek meghatározására.

25 Vö. PILINSZKY János, *Beszélgetések*, Bp., Osiris, 1994, 82–83.

26 Lásd *uo.*, 82.: „Volt nap, hogy ötöt írtam. A fáradtságtól már azt mondtam a nővéremnek, hogy most már be kell fejeznem, mert fizikailag annyira kimerültem. És visszaültem, és még gyorsan megírtam egy újabb verset. Soha azelőtt így nem dolgoztam.”

27 A verszárlat önmagába forduló mondat szerkezete egyébként távolról a köznyelv „Ez, mi ez?” kérdését, valamint a francia beszélt nyelv – megértést segítő, gyorsító – kérdőszóismétlő, kérdőszót hátravető szerkezetét idézi (például Quand, le train part quand?).

28 Vö. STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 6.

29 Legalábbis a szöveggenetikusok szándéka szerint. A valóságban azonban továbbra is sokan használják a variáns fogalmát, például szűkebb értelemben (lásd például az írás- és olvasásváriáns fogalmát Grésillonnál, bővebben lásd a 18. jegyzetben), vagy értékszemlegesen, a szövegállapot szinonimájaként.

30 Vö. NEMES NAGY Ágnes, *Pilinszky János két verse = Uő, A magasság vágya*, Bp., Magvető, 1992, 263.

31 Lásd PILINSZKY János, *Tanulmányok, esszék, cikkek II.*, Bp., Századvég, 1993, 137–138. *Egy lírikus naplójából*; 233–234.: *Levél Petőfi Sándorhoz* (a továbbiakban *TEC*) és *Beszélgetések*, Bp., Századvég, 1994, 188.

32 Vö. PILINSZKY János, *Beszélgetések*, 191.

33 Lásd *Ők*, Bp., 1981, Hungaroton SLPX 13886 Stereo.

34 PILINSZKY János, *TEC I.*, Bp., Századvég, 1993, 100.

35 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus*, ItK, 1982, 500.

36 Vö. TOLCSVAI NAGY Gábor, *Pilinszky János*, Pozsony, Kalligram, 2002, 151.

37 Ezért tekinti a „keletkezésesztétikát” vagy „teremtésesztétikát” Jauss is a recepcióesztétikával egyenrangú, s vele sok ponton érintkező megközelítésmódnak. (Vö. Hans Robert JAUSS, *Befogadás és teremtés: a torzsalakódó testvérek mítosza*, Helikon, 1987/3–4. 452–462.)

38 Vö. „Az irodalom ugyanis nem leírás, még csak nem is kifejezés, hanem a dolgok megszólaltatása.” (*TEC II.* 348.)

39 Vö. SCHEIN Gábor, *Poétikai kísérlet az Újhold költészetében*, Bp., Universitas, 1998, 159–160.

40 Nem egyedülálló eljárás ez Pilinszky-nél: hasonlóval találkozunk *A szerelem sivatagában*. Ott – miként Nemes Nagy Ágnes felhívta rá a figyelmet (NEMES NAGY Ágnes, *Pilinszky János két verse = Uő, A magasság vágya*, Bp., Magvető, 1992, 263–264.) – az alkotó „kataton” jelzője hat így a maga váratlanságával, evidens másságával.

41 Vö. még például *Agonia christiana*.

42 Azóta is visszhangzik a magyar irodalomban: Esterházy Péter regényei például e kérdésre adott válaszkísérletekként is értelmezhetők.

43 RADNÓTI Sándor, *A szenvedő misztikus (Misztika és líra összefüggése)*, Bp., Akadémiai, 1981, 120.; BALASSA Péter, *A látvány és a szavak. A Harmadnapon – huszonöt év után = Uő, A látvány és a szavak*, Bp., Magvető, 1987, 169.; FÜLÖP László, *Pilinszky János*, Bp., Akadémiai, 1977, 230.

44 FÜLÖP László, *i. m.*; BALASSA Péter, *i. m.*, 142.; TÜSKÉS Tibor, *Pilinszky János alkotásai és vallomásai tükrében*, Bp., Szépirodalmi, 1986.

45 Tiszatáj, 1991/12, 28.

46 Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *i. m.*; TOLCSVAI NAGY Gábor, *i. m.*, 27.; a Pilinszky és Simone Weil, Dosztojevszkij, Kempis Tamás, Camus, Mauriac életműve közötti kapcsolatokról lásd például a „*Merre, hogyan?*” című tanulmánykötetben (szerk. TASI József, Bp., PIM, 1997) Reisinger János, Tverdota György, Szörényi László, Hankovszky Tamás tanulmányait, a Vigilia 2000. júliusi számában Szávai Dorottya és Bende József írását.

47 Ezt példázza Jelenits István munkássága: neki köszönhetjük a Pilinszky művek bibliai utalásainak, rejtett idézeteinek, hittani háttérének feltárását. Lásd például *Az ének varázsa* című kötet (Bp., Új Ember, 2000) vonatkozó írásait.

48 FÜLÖP László, *i. m.*, 244.; BÉLÁDI Miklós, *Pilinszky*: Szálkák, *Kritika*, 1973/2, 22.; DIÓSZEGI András, *Pilinszky János*: Szálkák, *Kortárs*, 1973/10, 1675–1679.; BENEY Zsuzsa, *Végkifejlet. Gondolatok Pilinszky János új versesköteteiről*, *Vigilia*, 1975/1, 38–43.

49 Ilyen értelemben beszél Schein Gábor az „ellipszisben rejlő provokatív energiákról”. Vö. SCHEIN Gábor, *i. m.*, 225.

50 Louis HAY, *Le Texte n'existe pas*, *Poétique*, n°62, Paris, Seuil, 1985, 158.

51 PILINSZKY János, *Címerem = Uő, Szálkák*, Bp., Szépirodalmi, 1972, 43.

Az *Édes Anna* kritikai kiadásárólA *Matúra*-kiadás

Először akkor kellett szembenéznem Kosztolányi Dezső regénye, az *Édes Anna* szövegkritikai problémáival, amikor az Ikon Kiadó *Matúra Klasszikusok* sorozatában készült kiadását rendeztem sajtó alá.¹ Minthogy nem állt rendelkezésre kritikai kiadás, rákényszerültem, hogy amennyire lehetséges és szükséges, magam végezzem el a kritikai kiadásnál esedékes teendőket.

Úgy tudtam – a szakirodalom úgy tartja számon –, hogy a kézirat megsemmisült Budapest ostroma alatt, miután találat érte Kosztolányiék Logodi utcai házáat. De kezembe akadt egy fénykép, amely az *Édes Anna* első kéziratlapját ábrázolta, s arra gondoltam, hogy ahol egy lap van, akadhat ott több is. Tüzetesen átkutatva az MTA Könyvtár Kézirattárának Kosztolányi-hagyatékait (mert három is van, Kosztolányi Dezsőé mellett még Kosztolányinéé és a hűséges rajongóé, Hitel Dénesé), s nem adva hitelt a Sáfrán Györgyi által készített hagyatéki katalógus² adatainak (amelyek sajnos hiányosak és félrevezetőek), rábukkantam néhány borítékban a kézirat túlnyomó részére.

Ekkor még nem vállalkoztam szigorú értelemben vehető szövegkritikai kiadásra; megelégedtem azzal, hogy a regény szoros olvasása közben felmerült kétségeimnek utánajárjak: megvizsgáltam az összes kérdéses szöveghelyet.³

Jellemző példa erre az a III. fejezetben található tévedés, amikor a bátorságra kapó Vízny Kornél örömmel idézi fel feleségének az 1919. június 23-i Krisztina téri incidenst (amely egy nappal előzte meg a monitorok nevezetes lázadását). Egy vöröskatonna kerékpárral nekihajtott az úrnapi körmenetben körül hordott oltáriszentségnek, mire a feldühödött tömeg a szentéggyalázót leteperte, szétrombolta az átellenben levő pártházat, és elégette az oda kitett vörös zászlót. A regény elbeszélője „krisztinai forradalom”-nak nevezi e jeles eseményt (24.), amit olvasóként nem igazán értettem, hiszen éppen fordítva áll a dolog: *ellenforradalmi* akcióról van szó. Akkoriban még megkülönböztették a kettőt; maga Horthy Miklós is ellenforradalomként aposztrofálta a kommün megdöntésére irányuló ténykedését. A kézirat igazolta olvasatomat: kézírással utólag be lett szúrva az „ellen” előtag a korábban írt „forradalom” elé. A *Nyugat*ban és az első könyvki-

adásban hibásan megjelent (javítatlan) változat szemlátomást nem tűnt fel azóta sem senkinek.⁴

A regényt először a *Nyugat* közölte 1926. július 1-jétől november 30-ig, tíz folytatásban. Könyv alakban háromszor jelent meg Kosztolányi életében: 1926-ban, 1929-ben, majd az 1936-os Összes Munkái keretében – bizonyos, hogy az utóbbi korrektúráját a nagybeteg szerző már nem javíthatta. De a korábbiak esetében sem volt kellőképpen alapos: némelyik elírás az első publikálás óta makacsul ismétlődik.

Például a szedő tévedésének eshetett áldozatul Kosztolányi finom nyelvjátéka, mellyel az Anna előtt felvágó Stefit jellemzi. „Látja, ez az én *zsánereim*. A magas és sovány” – mondja Stefi (131.), s a hibásan használt többes szám jelzi azt, hogy nem ismeri pontosan a szót. Illetve jelezné, ha időközben nem *rontották* volna helyesre, azaz egyes számra. Ebben az esetben fontos útba igazító jelzés a kurziválás is, amely sejteti, hogy nem magyar kifejezésről van szó. Az ekkor már purista, nyelvtisztító beállítottságú Kosztolányi ugyanis súlyt helyezett rá, hogy minden idegen szót kurziváljon.

A húszas évek óta két tucat kiadást ért meg a regény, s ez óhatatlanul szövegromlással járt az idők folyamán. Tipikus utólagos átírásnak számít, hogy a Kosztolányi által kedvelt „özö” alakot „űző”-vel cserélik fel (*törölköző* helyett *törülkőző*, *körötte* helyett *körülötte*). Igaz, maga Kosztolányi is ingadozott az ö/e-variánsok között (föl/fel, föltétlenül/feltétlenül, örömet/örömet), s a kéziratban domináló „ö”-s változatot a *Nyugat*-közlésben vagy az első könyvkiadásban (ha ritkábban is, de) „e”-sre cserélte fel. S ebben sem volt következetes: olykor éppen fordítva járt el.

Hasonlóképp rontották jóra az *Édes Anna* írásjeleit, amikor felkiáltójellel látták el a felszólító és óhajtó mondatokat, holott ezek végén az eredeti szövegben (de a *Nyugat*-beli közlésben és az első könyvkiadásban is) következetesen pont található. Kosztolányi ugyanis száműzte a – szerinte föltétlenül kerülendő – parancsoló gesztust jelölő felkiáltójelet.⁵

Más természetű probléma a tudatos csonkítás. Szőrényi László „delfinológiai” példái között szerepel az *Édes Anna* XV. fejezetének két mondata is, amelyeket az 1945 utáni kiadások rendre kihagytak.⁶ A Horthy-féle nemzeti hadsereg 1919 végi budapesti bevonulását kommentálják e mondatok, eképpen: „Csöndes, megindító viszontlátás volt. A bujdosók, mint annyiszor a magyar történelemben, hazaérkeztek.” (129.) Mivel kommunista nézőpontból túrhetetlen volt e beállítás, az 1963-as kiadás törölte a két mondatot, hogy a szóban forgó bujdosók mégse érkezzenek haza.⁷ Az újabb kiadások azután követték az 1963-as példáját. A kicenzúrázott részleteket először az 1974-es kiadás állította helyre.⁸

Bóka László tulajdonképpen mentőakcióra vállalkozott, amikor a két pici „korrekció” révén elérte, hogy az *Édes Anna* ismét megjelenhessen. A regény nyitányában szereplő krisztinavárosi legendát ugyanis (Kun Béla lopott kin-

cseiről) szó szerint értették és a kommunista vezér megrágalmazásaként értelmezték 1945 után, így aztán a regény húsz évig egyáltalán nem jelenhetett meg.

A kritikai kiadás

2001-ben a Gépeskönyv Kft. felkérésére elkészítettem az *Édes Anna* hálózati (online) kritikai kiadását.⁹ Összehasonlítva a kéziratot a *Nyugat*-beli közléssel és az első három könyvpublikációval, úgy találtam, hogy számottevő eltérések csak a kézirat, a *Nyugat*-változat és az első kiadás között állnak fenn. Az első kiadást követően Kosztolányi már nem változtatott a szövegen. A kézirathoz képest kevesebb az újdonság a *Nyugat*-ban megjelent szövegben, mint a könyvváltozatban.

A kéziratköteg rendezésében Király Szabolcs egyetemi hallgató volt segítségemre. Az *Édes Anna* kézírata ma az MTA Kézirattárában található, az Ms 4614/32–44. jelzetszám alatt. Az első, a harmadik, hetedik, nyolcadik és tizenegyedik fejezet szövege hiánytalanul megvan. A másodikból és tizenötödikből egy-egy rövid részlet hiányzik. A negyedik, ötödik, hatodik, kilencedik, tizedik, tizenkettedik, tizenharmadik és tizenegyedik fejezet hiányosan maradt fenn. Az utolsó öt fejezet szövege teljesen hiányzik. (Még így is ez a legteljesebb anyag Kosztolányi valamennyi regényének – töredékben fennmaradt – kézírata közül.) Egy-egy lap a *Nero* és a *Pacsirta* című regények kéziratából került elő.¹⁰ Az is előfordul, hogy egy-egy részlet rossz helyre van beragasztva.¹¹

Gyakori, hogy a fejezet eleje gépirat, de csakhamar átmegy kéziratba.¹² Kisebbségben ceruzával, nagyobb részben tollal – hol zöld, hol kék színű tintával – írt szöveg.¹³ Kosztolányi sokszor utólag toldott be egy-két bekezdést, ezeket (számítógép híján) hozzáragasztotta a többihez, következésképp az egyes lapok változó méretűek, némelyik kétszerese a másoknak.

Bár a három változat (a kézirat, a *Nyugat*-közlés és a könyvkiadás) között sok apró eltérés mutatkozik, ezek többnyire nem igazán jelentősek. Néhány jellegzetes tendencia így is megfigyelhető.

1. *Magyarázatok csökkentése.* Gyakori, hogy a *Nyugat*-változat elhagy, egyszerűsít a kézirathoz képest. Például a II. fejezetben eredetileg ez szerepelt: „Mikor a lakás minden ablaka be volt zárva s Víz biztonságban érezte magát otthonában, Víz odalépett Katicához...”, később viszont ez: „Mikor a lakás minden ablaka be volt csukva, Víz odalépett Katicához...” (18.)

Vagy a VII. fejezetben a kézirat változat: „Majd megismerkedett a cselédekkel, akik eleinte nevetségesnek tartották a rossz ruhája miatt.”, míg a könyvváltozat: „Majd megismerkedett a cselédekkel is.” (66.)

A IX. fejezetben egy hosszabb részlet maradt ki, illetve módosult. A kéziratban ez áll:

Moviszternek tömegmunkát kellett végeznie. Valaha, fiatalkorában, első tanársegéd volt egy berlini klinikán, a szívbetegségek szakorvosa.¹⁴ Magyarországra jövet magántanársággért pályázott, de itthon nem habilitálták. Kéz alatt értésére adták, hogy nem szívesen látják politikai főfogásáért. Ő ezzel nem törődött. Akkor úgy élt, ahogy lehetett. Befeküdt abba az emberanyagba, melyet a közkórházakban, a munkásbiztosítónál talált, naponta tíz órát rendelt, tömegmunkát végzett, hogy megélhessen, gépiesen és hitetlenül gyúrta a beteg emberiséget. Az orvostudományban már régóta nem hitt.

A könyvváltozatban ez olvasható:

Moviszternek tömegmunkát kellett végeznie. Valaha, fiatalkorában, tanársegéd volt egy berlini klinikán, a szívbetegségek szakorvosa. Magyarországra jövet magántanársággért pályázott, de az egyetemen nem habilitálták. Akkor úgy élt, ahogy lehetett. Naponta tíz órát rendelt, befeküdt abba az emberanyagba, melyet a közkórházakban, a munkásbiztosítónál talált, gépiesen gyúrta a beteg emberiséget. (77.)

2. *Bővítés, részletezés.* Ellentétes típusú változtatás, amikor a későbbi változat árnyalja a korábbi szöveg állítását. A VII. fejezetben az itt idézett részlet utolsó két mondata nem szerepel a kéziratban:

Csak kapta szalmaszatyrárt s fűzetlen férficipőjében baktatott a piacra. Várni se kellett rá, nem kaszinózott, máris visszatért. Szedetlenül szedődött az asztal, terítetlenül terítődött, mint a mese „terüljastalkám”-ja. Rend volt, rend és csend. (65.)

3. *Átrendezés.* A mondat- és a szórend átalakítása sokszor jár együtt apróbb hangsúlymódosítással. A XI. fejezetben különösen gyakori az effajta átírás, a *Nyugat*-beli közlés alaposan felforgatja a kézirat megfogalmazását.

Például a kéziratban:

Vizy Kornél bácsi bal arcán, közvetlenül az orra mellett, volt egy csokoládébarna szemölcs, melyre legjobban emlékezett az egész Kornél bácsiból. Amint beszélt, ez a szemölcs, mely nem volt nagyobb egy kávészemnél, le-föl mozgott, s Jancsit, mint gyermekkorában, arra ingerelte, hogy két uja közé csippentse, fölemelje és húzza mindaddig, míg le nem szakad, s Kornél bácsi föl nem ordít.

Angéla néni fehér ruhájában, sápadtan járkált, a cselédnek a terítésre vonatkozólag utasításokat adott. [...] [gyorsírásos betoldás] sárga hajával szinte világított a szobában, mint egy hosszú gyertya [...] Őt is ilyen felületes, elmosódó fényben látta.

Ez a két ember nem volt több, mint egy-egy szereplő, ki véletlenül épp ezt a maszkot választotta magának, s csak azért viseli, mert különösen kedve telik benne. Minthogy még nagyon fiatal volt, hiányzott belőle a [...] [olvashatatlan szó] mely egy idegen életet is oly végzetesen befejezettek és szükségesnek érez, mint az önmagáét. Az ifjúság könnyörtelen nihilizmusa lakozott benne.

A későbbi változat:

Kornél bácsi bal arcán, közvetlenül az orra mellett, volt egy csokoládébarna szemölcs, melyre legjobban emlékezett az egész Kornél bácsiból. Ez, amint beszélt, le-föl mozgott. Jancsit, mint gyermekkorában, az a gondolat kísértette, hogy két ujjá közé csippentse, föl-emelje és húzza mindaddig, míg le nem szakad, s Kornél bácsi föl nem ordít.

Angéla néni a cselédnek utasítást adott a terítésre vonatkozólag. Fehér ruhájában, sárga hajával szinte világított a szobában, mint egy hosszú gyertya, valami fölületes fényt árasztva.

Jancsi erre a két emberre tekintgetett, aki előtte nem volt több, mint egy-egy szereplő, aki véletlenül épp ezt a maszkot választotta magának, s csak azért viseli, mert különösen kedve telik benne. Hiányzott belőle a részvét, mely egy idegen életet is éppoly végzetesen szükségesnek érez, mint az önmagáét. Az ifjúság könyörtelen nihilizmusa lakozott benne. (99.)

Egy másik példa a XIV. fejezetből. A korábbi változat:

- Kissé meghűtötte magát – mondta Vizi.
- Igen – szólt Jancsi. – Valami influenza lesz.

Anna már látott mindent, de hogy mit beszéltek, azt nem hallotta, annyira csön-gött a füle. Csak a szájak mozogtak körötte.

- Lehívassam a doktort? – töprengett Vizyné, mikor kezét megérintette.
- Tudod, hogy ezek a parasztlányok nem szeretik – szólt Vizi.
- Hisz már jobban is van – mondta Jancsi, aggódva.

A későbbi változat:

- Jobban van? – tudakolta Vizyné.

Anna már látott mindent, de hogy mit beszéltek, azt nem hallotta. Csak szájak mozogtak körötte.

- Meghűtötte magát – mondta Vizi.
- Persze – helyeselt Jancsi. – Egy kis meghülés lesz.
- Mégis lehívatom a doktort – töprengett Vizyné.
- Ahogy gondolod – jegyezte meg Vizi. – De tudod, hogy ezek a parasztlányok milyenek.
- Igen – szólt Jancsi. – És különben is, már jobban van. (127.)

4. *Szóhelyettesítés.* Nem túl gyakori, de előfordul, hogy a későbbi szövegben a korábbi kifejezést mintegy szinonimájaként váltja fel egy másik. Mindjárt az első fejezetben a jóval irodalmiasabb (és váratlanabb) hírértékű „fölbent egy repülőgép” áll a „hirtelenül fölszállt egy repülőgép” helyett. (14.) A második fejezetben viszont a karakteresebb szót váltja fel a visszafogottabb: „Vizi figyelte e kopolitikus vergődését, de elzárkózott, nem felelt.”, illetve „Vizi figyelte ennek a szerencsétlennek a vergődését, de elzárkózott,

nem felelt.” (19.) Hasonlóképp járt el Kosztolányi az ötödik fejezetben: „Ficsor megfélelve a köteles tiszteletről, könyökével oldalba bökte vastag életepárját s röhögött”, illetve „Ficsor megfélelve a köteles tiszteletről, könyökével oldalba bökte vastag feleségét s röhögött”. (46.)

A történelmi hitelesség problémája

Az *Édes Anna* különös sajátossága, hogy ritkán tapasztalható precizitással idézi fel a történelmi eseményeket és színhelyeket. Még arra is súlyt helyez, hogy az utcák korabeli nevükkel szerepeljenek. Tehát: *Korona herceg utca* (146.), holott már 1923 óta Petőfi Sándor nevét viseli. Vagy: *Mozdony utca* (23.), pedig ezt 1920-ban a Lenin-fiúk által kivégzett Ferry Oszkár csendőr altábornagyról nevezték el.¹⁵ A szokatlanul nagy történelmi pontossággal talán az elfogultság vádja ellen próbált védekezni, de a szenvedélyes tisztázó szándék is megkövetelhetette ezt (sőt a valóság birtokbavételének az a mágius hiedelme is, amiben osztozott Kosztolányi is).¹⁶

A regény cselekménye az 1919-es magyar kommün bukását követő hetekben-hónapokban játszódik, s közvetlen utalás történik magára Kosztolányira is – ami még inkább bizonyíthatja a szerző személyes érdekelttségét a korszak megidézésében. Az 1918–1920 közötti évek adták életének talán legerőteljesebb politikai impulzusait. S érthetővé teszi, hogy az *Édes Anna* szövege oly nagy mértékben tudottnak veszi az egykori (már a regény megírásának időpontjában *félmúlt*nak számító) történéseket.

A kézirat meggyőzően bizonyítja, hogy Kosztolányiban igen mélyen éltek a korabeli események. Az első szövegváltozatot egyetlen esetben sem korrigálja e tekintetben. Igen valószínű, hogy már az *Édes Anna* írása közben is készített Kosztolányi kronologikus vázlatot a korszakról (a félbehagyott *Mostoha* kézírata közt fennmaradt egy ilyen vázlat).¹⁷ Megerősített abban a feltételezésemben is, hogy korántsem véletlen Patikárius János idéttlen gyászjelentésének megadott időpontja, 1920. február 16-ika (145.), amely egyetlen nappal előzi meg a korabeli közvéleményt fölrázó hírhedt Somogyi-Bacsó-féle gyilkosságot. Ha figyelünk a regény apró nyelvi jelzéseire, lehetetlen nem észrevenni a közvetlen utalást – hiszen az átmulatott éjszakát követő hajnalon, amikor Jancsi hiába próbál beszélgetni barátjával, ez olvasható: „szavát nem lehetett hallani. A jazz-band dobjai most oly vadul pörögtek, mint hajnalkor, a katonai kivégzéseknél”. (153.)

Hasonlóképp igazolható a regény szövege alapján Kosztolányi későbbi értelmezése hősnője nevééről:

Én az Anna nevet régóta szerettem. Mindig a mannát hozta eszembe, azonkívül egy kacér és nagyon nőies föltételes módot is. A vezetéknev, mely ösztönösen társult melléje, nem egyéb, mint e hódolatom kifejezése. A kettő együtt – vezeték és keresztnév – a ma-

ga lány zeneiségében egy másik, ősi és végzetes szókapcsolatot idézett föl bennem: az édesanyát. Most, miután időben eltávolodtam regényemtől, így elemeztem a szóvarázst, mely mingyárt a kezdetben megbabonázott, de amíg dolgoztam, nem is sejtettem, hogy mi tart rabul.¹⁸

A regény IV. fejezetében ez olvasható:

Anna – ismételte Vizyné, s a puha, kedves nőnevet rokonszenvesnek találta, mert eddig sohase volt Anna nevű cselédje, sem Anna nevű rokona, ami föltétlenül zavarta volna. – Anna – mondta még egyszer, s a szó megnyugtatta, úgy hullt rá, mint valami fehér, mint a manna. (38–39.)

A XIII. fejezetben pedig ez – a kéziratváltozatban:

Aztán csak a nevét mondogatta, tetszelegve, a keresztnévét, a legszebb női nevet, melyben ígéret van. Örökös ígéret, de visszautasítás is, kacér feltételes módban. Anna. Anna.

A könyvben:

A csók és kézszorongatás után elkövetkezett az a pillanat, amikor az úrfi magázni kezdte. Megkérte, hogy eztán ő se nevezze „úrfinak”, hanem mondja, egyszerűen, hogy: „maga”. Halkan ismételte a nevét, a legszebb női nevet, melyben az örök ígéret van, kacér föltételes módban. El tudott lenni mellette órákig, anélkül, hogy mást beszélt volna. Mielőtt megcsókolta, alázatosan megkérdezte, hogy szabad-e. (118.)

Reznált zárszó

Szövegkritikai vizsgálódásom széles körben ismertté vált, s elsőként az Európa Könyvkiadó Diákkönyvtár-sorozatának 1994-es *Édes Anna*-kiadása figyelembe vette eredményeimet. Nem így Réz Pál, Kosztolányi életművének sok évtizede gondozója, az Osiris Klasszikusok keretében megjelenő Kosztolányi-életmű szerkesztője, aki a regények legújabb, 2004-es kiadásában sem számol az általam bevezetett korrekciókkal. Nem én vagyok az első, aki szóvá teszem szerkesztői gyakorlatát. Az ugyancsak általa gondozott Kosztolányi-levelezést és naplókat tartalmazó 1996-os Osiris-kötetet Szegedy-Maszák Mihály részesítette éles bírálatban.¹⁹

Természetesen általánosabb problémákról van szó. Napjainkban hovatovább nem szokás egymás munkájára figyelni, ki-ki mondja a magáét. Holott nagy a tét: a szellemtudományok művelése így előbb-utóbb ellehetetlenül. A hitelesség nevében fellépő, a tévedések kiküszöbölésére szövetkezett filológia eleve nem lehet más, mint közösségi produkció.

1 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, sajtó alá rend. VERES András, Matúra Klasszikusok 2. Bp., Ikon Kiadó, 1992. A továbbiakban e kiadás lapszámaira fogok hivatkozni.

2 SÁFRÁN Györgyi, *Kosztolányi Dezső hagyatéka. Kosztolányi Dezsőné hagyatéka. Hitel Dénes gyűjteménye*, MTA Kézirattárának Katalógusai, 11.

3 Sajnos nem mindegyikre sikerült választ találnom. Például a XIX. fejezetben (amelynek szövege nincs meg), nem állapítható meg, hogy a következő, nyilvánvalóan hibásan szedett mondat értelmesen miként hangozna: „Pörgött a nyelve, beszélt-beszélt fáradhatatlanul, a töretlen erejében.” (178.)

4 A Matúra-kiadás tapasztalatait részletesebben megírtam a *Kosztolányi Édes Annája. Egy sajtó alá rendezés tapasztalataiból* című tanulmányomban (Alföld 48 [1997] 6: 59–69., illetve *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Szegedy-Maszáczki Kiadó, 1998, 133–142.). Átdolgozott és bővített változata in VERES András, *Távolodó hagyományok. Irodalom- és esztétörténeti tanulmányok*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 84–97.

5 Rendhagyó eljárásának lélektani indítékára szemléletesen világít rá az a vallomása, melyben kifejti, hogy tőle alkatilag idegen volt a szociális alá-fölé vetettség: „Természetellenesnek tartom, hogy kiszolgáljanak. Őseim, nagyapám és apám még pattogva tudtak parancsolni, nem érezték ezt, és lehet, hogy fiam és unokám sem érzi már. Én azonban érzem, úgy, hogy sokszor aludni se tudok tőle.” Lásd erről VERES András, *A „homo aestheticus”*. *Kosztolányi Dezső vázlatos pályaképe*, *Literatura*, 30 (2004) 3–4, 293–307.

6 SZÖRÉNYI László, *Szöveggondozás – magyar módra. Delfinológiai vázlat = Uő, „Multaddal valamit kezdeni”, Bp., Magvető Kiadó, 1989, 272.*

7 Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*. Az előszót Bóka László írta. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963. A regényt sajtó alá rendező Bóka László még egy helyen kurtította meg az eredeti szöveget. A IX. fejezetben, az úri lelkek uzsonnával egybekötött kitarulko-

zásán, miután többszörösen kinyilvánítják, hogy a kommun kísérlete, a „világtörténelmi szerepcsere” ellenkezik a természet törvényeivel, következik a három feledésre ítélt rövid mondat: „Lábuknál feküdt a forradalom patkánya. Döglött volt már. De azért még egyszer agyonütötték.” (86.)

8 Vö. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Regényei*, Magyar remekírók. Gondozta: ÁCS Margit, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1974. A csonkított szövegek visszaállításának erényét meglehetősen lerontja a szöveggondozás nagyszámú pontatlansága.

9 Lásd <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepek/kd/edesanna/>

10 A IV. fejezet egy részlete került elő a *Nero* kéziratából, a VIII. fejezet két részlete, a III. és a IX. fejezet egy-egy részlete keveredett a *Pacsirta* kéziratához.

11 Például a VIII. fejezet egyik részlete az V. fejezetbe, másik részlete a VI. fejezetbe került. Nem világos, hogy a tévesztés mikor történt.

12 A mottó egészében gépirat, a VII., VIII. és XI. fejezet első oldalai ugyancsak.

13 A zöld tintával írt szövegrészek kivétel nélkül első változatok. A fekete tintával írt szövegrészek egy része javítás, illetve toldás.

14 A *Nyugat*-beli közlésben a „szakorvos” helyett ez áll: „szakorvos, rendkívül tehetséges, sokatigéző tudós.”

15 Azt, hogy az utcaneveknek is megvan a maguk sorsa, ékesen bizonyítja, hogy 1945 után viszont a nyilasok megtorlásának 1944-ben áldozatul esett Kiss János altábornagy lett a névadója.

16 Erről részletesebben írtam a *Kosztolányi Édes Annája. Egy sajtó alá rendezés tapasztalataiból* című tanulmányomban.

17 Tudomásom szerint az a feltételezés sem zárható ki, hogy e vázlat az *Édes Anná*-hoz készült.

18 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hogy születik a vers és a regény?* = Uő, *Nyelv és lélek*, Bp., Osiris Kiadó, 1999, 457–458.

19 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Levél és napló Kosztolányi életművében*, *Protestáns Szemle* 58 (1996), 227–237.

Az „irodalom rendőrei” és a „befejezett tény” (Az *Aranysárkány*-kézirat vizsgálatának tanulságai)

„Az írásait, leveleit betűrendben, keltezés szerint elrakta. Ez volt egyetlen pedánsága.”¹

„Könnyezve álltam az íróasztal előtt. Kiráncigált és földredobott fiókjaiban még mindig megható rendben sorakoztak az író hitvese által gondosan külön-külön papírtokokba rakott kéziratok, levelek, cikkek, külön a tisztelőktől és külön a támadóktól maradt emlékek. Ekkor három egyetemi munkaszolgálatos lépett a szobába. Vödröt, vagy kondért kerestek. Azt nem kaptak, de megtudták, kinek a házában járnak. »Le a kalappal!« – szólt nyomban a vezetőjük.”²

„A halott költő szorgalmasan dolgozik, majdnem azt mondtam: alkotó ereje teljében van. Mert az élet és a halál semmi. Csak a teremtő lélek és a mű számít. Ha szórakozott lennék, jóhiszeműen ezt írhatnám e beszámoló végére: még nagy műveket várhatunk tőle.”³ Márai Sándornak ez a Kosztolányi halála után megjelent írásairól szóló, egyszerre ironikus és patetikus kijelentése különös módon a költő halála óta eltelt, mostanra már csaknem hetven év alatt sem veszítette el az érvényét – a napjainkban folyamatos újraolvasást generáló, több egymás mellett létező kánonban központi helyet elfoglaló Kosztolányi-életművet ugyanis nemcsak a sorra születő értelmezések teszik nyitottá, de a szövegkorpusz határainak elmosódottsága is. Ahogy egy 1997-ben megjelent, a legfrissebben előkerült, illetve megtalált, kötetben még meg nem jelent írásokat tartalmazó szövegkiadáshoz írt előszóból megtudhatjuk, először 1936 és 1940 között jelent meg egy Kosztolányi-összkiadásnak szánt (Réz Pál megállapítása szerint „valójában erősen válogatott”⁴) sorozat a Révai kiadónál, majd 1940-ben kezdett hozzá Illyés Gyula a *Hátrahagyott művek* sajtó alá rendezéséhez, ez utóbbi végül 11 kötetben jelent meg. A Szépirodalmi Kiadó 1969-ben indította el (hogy szó szerint idézzük Réz Pált, a kötetek többségének sajtó alá rendezőjét) a „Kosztolányi életmű legteljesebb – ha nem is teljes – kiadását”.⁵ Ez a különös összkiadás csak az egyes kötetek kötésének és borítójának egyformaságával jelezhetette, hogy egy sorozatnak tekintendő, hiszen, ahogy Réz Pál írja, „a minisztérium megtiltotta, hogy [...]

odaírjuk: Kosztolányi Dezső Munkái”.⁶ Réz Pál ezt a sorozatot látszik folytatni a már nem a Szépirodalmi Kiadónál megjelent 1996-os *Naplók – Levelek* (Osiris), illetve az 1997-es *Az élet primadonnái* (Palatinus) kötettel is, egyre szűkítve a kötetben nem olvasható Kosztolányi-írások körét. Mégsem mondhatjuk azt, hogy a Kosztolányi-életmű mára teljesen és megbízhatóan hozzáférhető: elég itt csak a nemrégiben Balogh Tamás által közölt, kötetben még soha meg nem jelent *Esti*-novellára,⁷ és az *Aranysárkány* szintén az ő munkája révén előkerült ifjúsági változatára utalnunk.⁸ Arra a jelenségre is érdemes felfigyelni, hogy az írások hozzáférhetőségének problémája egyre több, Kosztolányi műveiről szóló írásban merül fel szempontként, így például Kosztolányi és a világirodalom viszonya kapcsán: „Köztudott, hogy Kosztolányi Babitscsal ellentétben nem vállalkozott terjedelmesebb irodalomtörténeti áttekintés elkészítésére, így rövidebb-hosszabb cikkeiből kell kikövetkeztetni, milyen kép is élt benne a világirodalomról. Nehezíti e cél elérését a kiadások hiányossága. Nemcsak az int óvatosságra, hogy sem Illyés Gyula, sem Réz Pál sorozatában nincs olyan kötet, mely minden világirodalommal foglalkozó cikket tartalmazna, sőt nem is pusztán a jegyzetek hézagossága és az idegen tulajdonnevek helyenkénti hibás feltüntetése, hanem főként némely cikkek kihagyása jelenthet akadályt. Bármennyire tekintetbe kell is vennünk, hogy az 1970-es években a politikai szigor lehetetlenné tette a teljes szövegkiadást, két évtized távlatából is gyanakvást, sőt tanácstalanságot kelthet az olvasóban, ha a közreadó ilyen szűkszavú s egyben talányos megjegyzéssel bocsátja rendelkezésre munkáját: »Néhány tanulmányt tartalmi okokból nem közöltünk.«”⁹ vagy a Kosztolányi leveleit és naplóját tartalmazó kötetről született írásban: „a kiadványnak az a sebezhető pontja, hogy a benne olvasható szövegek egy részének hitelessége kissé megkérdőjelezhető. Talán az sem bizonyos, hogy a sajtóban közölt fölhívásokról mindenkinek tudomása volt, akinek gyűjteményében lehetnek kéziratok. [...] Tekintettel arra, hogy a jelenleg hozzáférhető levelek és naplók meglehetősen hiányosak, csakis föltevéseket lehet megfogalmazni arról, miként is módosíthatják e szövegek azt a képet, mely eddig alakult ki Kosztolányi életművéről.”¹⁰

Miközben tehát újabb és újabb Kosztolányi-kéziratok (vagy olyan, 72 év után először közölt szövegek, mint az *Aranysárkány* ifjúsági változata) kerülnek elő, a kanonikusnak tekintett, a műértelmezésekben leggyakrabban hivatkozott összkiadásban sem bízhatunk meg maradéktalanul. Mint tudjuk, ez a 24 (+2) kötetes szövegkiadás *nem* kritikai, ezért szövegváltozatokat *nem* tartalmaz. Az is igaz ugyanakkor, hogy a Kosztolányi-életmű esetében a szöveggondozás elé különleges (bár természetesen nem egyedi) nehézségeket állít az az esemény, amire a második mottóval utaltam, s amire Réz Pál maga is rámutat: „A gyűjtés és a szöveggondozás munkáját megnehezítette, hogy Budapest ostromának idején Kosztolányi Logodi utcai – vagyis Tábor

utcai – házát bombatalálat érte, a kéziratos hagyaték jó része elpusztult.”¹¹ A Szépirodalmi Kiadónál megjelent szövegkiadások részben emiatt is a Kosztolányi életében nyomtatásban megjelent, az író által is látott és ellenőrzött szövegek alapján készültek, s a szöveggondozó a kéziratokat inkább csak a gyűjtés, és nem a gondozás során használta fel.

Ennek az egykori bombatalálatnak azonban, úgy tűnik, nem pusztán a ténye, de legalább ennyire a híre is befolyásolta a Kosztolányi-kutatást. Az a vélekedés ugyanis, hogy a Kosztolányi-kéziratanyag igen hiányos, szinte már előre felmenti az értelmezőket és a filológusokat a kéziratos hagyaték tanulmányozása alól. Amikor azonban egy újabb szövegkiadás előkészítésekor valaki nem fogadja el automatikusan ezt az állítást, érdekes eredményre juthat, ahogy az *Édes Annát* a Matúra Klasszikusok sorozat számára sajtó alá rendező Veres András is. „Az első meglepetés a szöveggondozás során ért. Úgy tudtam – a szakirodalom úgy tartja számon –, hogy a kézirat megsemmisült Budapest ostroma alatt, miután találat érte Kosztolányiék Logodi utcai házát. Ámde kezembe akadt egy fénykép, amely az *Édes Anna* első kéziratlapját ábrázolta, s arra gondoltam, hogy ahol egy lap van, akadhat ott több is. Tüzetesen átkutatva az MTA Kézirattárának Kosztolányi-hagyatékait (mert három is van, Kosztolányi Dezsőé mellett még Kosztolányinéé és a hűséges rajongóé, Hitel Dénesé), s nem adva hitelt a Sáfrán Györgyi által készített hagyatéki katalógus adatainak (amelyek valóban hiányosak és félrevezetőek), rábukkantam néhány borítékban a kézirat túlnyomó részére.”¹² Az *Édes Anna* újabb sajtó alá rendezése során tehát kiderült, hogy van kézirat, sőt, az 1963-as, a Szépirodalminál megjelent, Bóka László által sajtó alá rendezett, mindeddig „kanonikusnak” tekintett szövegben kisebb csonkítások is felfedezhetők. Igaz persze, hogy az *Édes Anna* esete filológiai szempontból több okból is speciálisnak tekinthető: egyrészt azért, mert a regénynek az író életében megjelent utolsó kiadásakor (1936-ban az Összes Munkái sorozatban) a korrektúrát „bizonyos, hogy [...] a nagybeteg szerző már nem javíthatta”;¹³ másrészt pedig azért, mert az a mintegy két mondat, amelyet az 1963-as kiadásból a szöveget gondozó Bóka László kihagyott, alapvetően politikai tartalma miatt jutott erre a sorsra – a „politikai érintettség” pedig a prózai Kosztolányi-művek, s különösen a regények közül leginkább az *Édes Anna* esetében merül fel. Van azonban még további, megfontolásra érdemes tanulsága is a Veres András által elvégzett munkának. Mégpedig az, hogy az *Édes Annában* felfedezhetőhöz hasonló szövegromlások a többi regényben is előfordulhatnak, különösen akkor, ha valóban igaz, hogy Kosztolányi „a korábbiak [vagyis az *Édes Anna* 1926-os és 1929-es kiadásának korrektúrái] esetében sem volt kellőképpen alapos: némelyik elírás az első publikálás óta makacsul ismétlődik”.¹⁴

Bár a Kosztolányi-filológia látszólagos nyugalmányának felkavarásához, úgy vélem, már az *Édes Anna* sajtó alá rendezésének tapasztalatai is elégségesek

lehetek volna, mégis érdemes megemlíteni a napjainkban talán legtöbbet vizsgált Kosztolányi-mű, az *Esti Kornél* kapcsán felmerülő filológiai, textológiai dilemmákat. Különösen azért érdemes éppen ezt a művet kiemelni, mert az *Esti Kornél* esetében már egyértelműen a műértelmezést befolyásoló döntés lehet, melyik szövegkiadást használjuk; hogy csak a 18 fejezetes, *Esti Kornél* címen megjelent szöveget tekintjük-e az elemzés tárgyának, vagy ezzel egyenrangú szöveggént kezeljük az *Esti Kornél kalandjait*; bevonjuk-e a vizsgálódásba a további *Esti*-novellákat, sőt, akár az *Esti*-verseket is. Az *Esti Kornél*-receptió alapján mindenesetre úgy tűnik, nem létezik egyetlen helyes döntés, problematikusnak talán csak azok az értelmezések nevezhetők, amelyek a textológiai kételyekkel egyáltalán nem néznek szembe. Hiszen az *Esti Kornél* pontos határai már akkor sem jelölhetők ki egyértelműen, ha a fennmaradt kéziratokba bele sem pillantunk,¹⁵ az a tény pedig, hogy az *Esti Kornél* vizsgálatakor kénytelenek vagyunk textológia, filológia és műértelmezés kapcsolatával számot vetni, a magyar irodalomtudományban talán a szükségesnél ritkábban exponált elméleti kérdésfeltevésekhez is elvezethet: „A világirodalom megannyi »remekművén« kívül Berzsenyi összövegeitől s a jórészt Kazinczy javaslatára végrehajtott javításaitól Kemény Zsigmond munkáinak Gyulai Páltól származó átigazításáig vagy Szabó Lőrinc újraírt költeményeiig a magyar irodalomnak is sok megnyilvánulása figyelmeztet arra, hogy óvatosan kell bánni a műalkotás önazonosságának s véglegességének eszméjével.”¹⁶

Önazonosság vagy termékeny kételkedés?

A gyakran kárhóztatott, a magyar irodalomértelmezési praxisban mégis igen elterjedt vélekedés szerint a textológusnak csak az „alapanyag” előállításának csöndes és észrevétlen feladata marad: ahogy Dávidházi Péter fogalmaz, úgy teszünk, „mintha az érdemi munka ott kezdődne, ahol ő befejezte”.¹⁷ Még elgondolkodtatóbb Babits hasonlata a filológiai munkáról: „szerény munka ez, mely nem nyit teret a dicséretre, s csupán hibáiban ad fogózkodást a szónak. Ily műmunka úgy legjobb talán, mint az asszony: ha legkevésbé lehet beszélni róla.”¹⁸ A „jó asszonyhoz” (vagy, hogy egy másik hasonlatot is mondjak, a labdarúgó-játékvezetőhöz) hasonlító textológus, aki rengeteg munkával azt érheti el, hogy csak akkor veszik észre a működését, ha hibázik, sokszor érezheti úgy, tevékenysége szükséges, mégis valamiképpen értéktelen a teoretikusok számára: „az irodalomelmélet művelője általában itt is elnéz a textológus feje fölött; az előbbi tudománya önálló tantárgy az egyetemen, az utóbbié nem”.¹⁹ S bár napjainkban Dávidházi állításának második fele szerencsére már nem állja meg a helyét, a filológia és a textológia a magyar egyetemeken többnyire továbbra is korszakspecifikus, az ókori görög és latin, illetve a régi magyar irodalomhoz kapcsolódó tantárgy maradt, éppen

ezért a személyes olvasói tapasztalat és a textológiai kérdésfeltevések szakadékszerű elválasztottsága továbbra is fennáll. Ha sarkítva szeretnék fogalmazni, azt is mondhatnám, hogy a filológiának a magyar egyetemi oktatásban tetten érhető gyakorlata, amelynek keretében ez a tárgy „egy episztémé figyelembevételével határozza meg saját illetékességét”,²⁰ azt közvetíti, hogy a régi szövegekhez a textológia elengedhetetlenül szükséges, a modernséghez közelítve viszont már nem relevánsak az effajta problémák.²¹

Pedig a szöveggondozás munkája már elméleti értelemben sem választható el az értelmezés műveletétől, s nemcsak azért, mert az interpretáció során mindig tisztában kell lennünk a vizsgált szöveg esetlegességeivel, de amiatt is, mert a filológiai munka célja *soha nem lehet* valamiféle tételezett „szerzői tisztasághoz” való visszatérés: „a szövegen végzett filológiai munka [...] nem korlátozódhatik szószerintiségük pusztá kibetűzésére, majd az ezt követő értelmezésre, mert egyáltalán nem tudjuk elkerülni, hogy olyan lehetőséget is bevonjunk ebbe a megértésbe, amelyeknek az eredeti szándékoltága vagy akaratlansága felől nem rendelkezünk ismeretekkel. Következésképpen a filológiai munka maga sohasem lehet olyan textuális »helyreállítás«, amely a közleményre irányuló megértéstől függetlenül, attól elkülönülve tenné olvashatóvá a szöveget.”²² Míg Kulcsár Szabó Ernő a teória felől közelít a filológiához, addig Dávidházi Péter a szövegkritikának a XIX. századi klasszikus korszaktól a posztmodernizációig vezető útját áttekintve jut el ahhoz a következtetéshez, hogy a szerző–szöveg–olvasó viszonylat semmiképpen nem építhető rá a szerzői szándék maradéktalan megvalósulásának, majd felfejtésének képzetére: „Kénytelenek vagyunk belátni, hogy a szöveg óhatatlanul szerző és szerkesztő közös terméke, szükségképpen művi és másodlagos, sosem az alkotói képzelet valamiféle szuverén, eredendő és közvetítés nélküli megnyilvánulása vagy annak érintetlen visszanyerése.”²³

A szövegkritika tapasztalatainak figyelembevételével a klasszikussá merevítés csapdája is könnyebben kerülhető el. A lezárt életművek nemcsak a kánonok változékonysága, vagy az irodalomelméleti iskolák egyes szövegépítkezéseket és beszédmódokat kitüntető volta miatt nem nevezhetők feltétlenül „időtállóknak”, de azért sem, mert napjainkban is számos, klasszikusként számon tartott XX. századi szerző hatástörténetére van komoly hatással egyes életművek textológiai feldolgozhatatlansága – elég itt talán a hihetetlen terjedelmű és nagyrészt ma is hozzáférhetetlen prózai szövegkorpuszt létrehozó Krúdy Gyulára vagy a „nagy átíróra”, Füst Milánra utalni. A lezárt életművek az értelmezés számára tehát filológiai és elméleti szempontból sem tekinthetők „biztonságos terepnek” az esetlegességgel jellemezhető kortársakéival szemben: „A historizáló változat ma láthatóan azzal formalizálja az időbeli távolság hatástörténeti potenciálját, hogy a klasszikussá lett életműveket olyan »kumulált« értékek foglatának tekinti, amelyekhez épp azért fordulhat biztonsággal vissza a mindenkori jelen (diszkurzív nyitott-

ságba vetett) irodalma, mert azok a temporalitás esetlegességeivel szemben »időtállónak« bizonyultak.”²⁴ Hiszen nem sokban különbözik a verseit folyamatosan átíró Füst Milán érdekes és szimptomatikus viszonyulása saját verseihez a kortárs Kukorelly Endréétől. Füst Milán egymást mulatságosan relativizáló megszólalásait Stoll Béla állítja egymás mellé: „Változataik megítélésében maguk a szerzők is bizonytalanok. Füst Milán például 1934-ben, válogatott verseinek előszavában így írt: »E kötetben régi és új verseim gyűjteménye van együtt. [...] A régieket] azért adom ki újra, mert egykori versesköteteim már nem kaphatók s tudok olyanokról, akik szívesen olvasnák e régieket is. Ezek számára s magamnak válogattam s javítottam ki tehát mégegyszer ifjúkorom lírai szerzeményeit. E javítás és rostálás most már – magam is remélni merem – végérvényes. Ami számomra azt jelenti, hogy amit ide felvettem, szívesen a magaménak vallom, amit nem vettem fel, azt ízlésem ma már elveti, azt úgy tekintem tehát, mintha nem én írtam volna.« Második előszavában, 1947-ben ezt írta: »...bármennyire fogadkoztam is az előző kiadás lezárásakor, hogy ezek szövegét most már véglegesnek tekintem, nem voltam képes megállni, hogy jelen kiadás rendezésekor újból munkába ne vegyem azokat, már annál fogva is, mert időközben be kellett látnom, hogy egyes véglegeseknek hitt változtatások mégsem voltak helytállóak, el kellett ismernem, hogy ha többségében nem is, de itt-ott mégiscsak volt rá eset, mikor a javítás inkább kárára, mint hasznára vált a versnek. E helyeken aztán a legrégebb szövegekhez tértem vissza, vagy igazodtam újra, – de van olyan versem is, ahol nem ezt tettem, hanem az újabb variánsot még újabbal váltottam fel.«”²⁵ Kukorelly pedig Németh Gábor kérdésére („A Gyógynövény-kert javításai, természetesen elméleti értelemben, visszavonják az összövegeket?”) válaszolta a következőt: „Sajnos, csak elméleti értelemben. Ha lehetne, fizikailag is visszavonnám őket. [...] Az ember nézegeti a hibákat, próbálja ritkítani őket legalább, és ezzel szépen eltelik az élet.”²⁶ Létezik ugyanakkor olyan tényező, amely a napjainkban szövegeiket folyamatosan javító kortárs írókat radikálisan szembeállítja „klasszikus” elődeikkel: a számítógépen írt szövegek esetében nincsenek egymást követő változatok, csak egy, voltaképpen lezárhatatlan írásfolyamatról beszélhetünk, amelyből kizárólag a nyomtatásban megjelent változatok merevítene ki egy-egy állapotot. A számítógép tehát gyökeres változást hoz a szövegalkotás és a szöveg-gondozás folyamatába is: „A szerkesztőprogramok egyre szélesebb körű használata hozzásegíti ugyan a genetikus szövegkiadásokat, hogy elérjék vágyott komplexitásukat, de előbb-utóbb egyben azok gátjává is fog válni, ugyanis fejlődésükkel a textológia tárgya, a szerzői kézirat van eltűnőben, mivel a mentés során felülírt szövegek nyomtalanul elnyelik az áthúzások, javítások időbeli rétegeit.”²⁷

A már csak paradigmaticusan is a lezárt és tökéletes szöveg képzetéhez kapcsolható klasszikus modern Kosztolányi az *Esti Kornél*-szövegekkel iga-

zolta azt, hogy téves lenne őt egyértelműen összekötnünk a megmásíthatatlanul végleges szöveg ideálképevel. Az *Aranysárkány* nemrégiben újra megjelent ifjúsági változata azonban talán még erőteljesebben látszik jelezni, hogy Kosztolányi a harmincas években nemcsak regénypoétikai váltáson ment keresztül, amikor a húszas évek regényírói korszaka után a bizonytalan szöveghatárokkal rendelkező *Esti Kornél*hoz fordult, de mintha a műalkotás szövegének „szentségéről” is másképp kezdett volna gondolkodni. Az *Aranysárkány* ifjúsági változatának megalkotása nemcsak a nagy klasszikusaink pályaalakulását is befolyásoló, őket kompromisszumokba kényszerítő személyes helyzet (magyarán az anyagi nehézségek) bizonyítéka, de Kosztolányi torzóban maradt „új regényírói korszakának” dokumentuma is: a „Kosztolányi-életmű kései szakaszának átértékelésére adhat okot (s szolgálhat bizonyítékul). Hiszen megjelenési időpontjának (1932) ismeretében kijelenthető: a *harmincas évek elején egy új nagyepikai korszak kezdődött Kosztolányi munkásságában* (majd zárult is le, talán egyre súlyosbodó betegsége miatt). 1930-ban elkezdi *Mostoha* című regényét, 1932 végén kiadja *Aranysárkány* című ifjúsági regényét, és 1933 elején megjelenik a regényként is értelmezhető *Esti Kornél*. Az tagadhatatlan, hogy ez a regényíró korszak nem termelt olyan, mára már klasszikussá vált műveket, mint a húszas évek regényíró korszaka, hiszen a *Mostoha* töredékben maradt, az *Aranysárkány* minden erényével és hibájával mégiscsak egy korábbi, eredeti munka átdolgozása, az *Esti Kornél* pedig szándékoltan töredékes mű, a három »regény« annak bizonyítéka, hogy Kosztolányi újra a nagyepikához fordult, és a regényműfajon belül új formákkal próbálkozott, kísérletezett.”²⁸ Balogh Tamás megállapításához annyit érdemes hozzátenni, hogy ez a kísérletezés mintha textológiai szempontból is megközelíthető volna, vagyis a hagyományos műfajok „fellazítására” tett kísérletek, úgy tűnik, egy nyitottabb szövegfelfogással is társultak.

Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy amennyiben kizárólag a zárt és végleges szöveget tekintjük az értelmezés tárgyának, egyúttal egy elméleti iskolához tartozásunkat demonstráljuk: a „szövegzárttság”²⁹ kitüntetése a strukturalizmushoz való kapcsolódást is jelent, ahogy ezt más-más kontextusban Jauss és Dávidházi is megállapították: „a hatvanas évek fordulóját a »szövegzárttság« diadala jellemezte, ami a szövegek pontosabb leírását tette ugyan lehetővé, ugyanakkor az idealista strukturalizmushoz való visszatérést hordozta magában”;³⁰ „Strukturalista előfeltevéseik miatt [az Új Kritika képviselői – Sz. Zs.] egy mű korábbi szövegvariánsában legföljebb egy másik önálló művet tudtak látni, melyet a végső változat megértéséhez, értelmezéséhez vagy értékeléséhez éppoly mellékes, sőt illetéktelen adaléknak tekintettek, mint a szerzői intenciót.”³¹ Kosztolányi esetében azonban azt a különös textológiai helyzetet konstatálhatjuk, hogy a szövegkritikának a tökéletes szöveg képzetére épülő klasszikus korszaka nem hagyott maradandó nyomot az életművön, vagyis nem készült el a modern és a posztmo-

den szövegkritika által megkérdőjelezett, a személytelen objektivitásba burkolt³² Kosztolányi kritikai kiadás sem. A háttérbe húzódó, a csaknem teljes névtelenséget vállaló textológusok által létrehozott kritikai kiadás még akkor is közös alapot kínálhatna a műértelmezésekhez, ha tudjuk, hogy a szöveggondozás és az értelmezés elvi elválaszthatatlansága, a szöveggondozás személytelen objektivitásának illuzórikus volta napjainkban már erőteljesen relativizálja a kritikai kiadások központi kanonikus szerepét.

Az *Aranysárkány* lehetséges kritikai kiadása legalább a meglévő szövegváltozatok (kéziratos anyag, Kosztolányi életében megjelent kiadások, a regény ifjúsági változata) egymáshoz való viszonyának megállapításában segíthetne, megszüntetve az *Aranysárkány*-receptióban ma is felbukkanó, a szöveget érintő bizonytalanságokat. Az effajta eldöntetlenségekre a legjobb példa az *Aranysárkány*nak az a szöveghelye, amikor Novák Antal postán csomagot kap egy ismeretlentől. A részletről Kiss Ferenc monográfiájában a következő olvashatjuk: „A patkánnyal bélelt ronda csomagot egyik legszebb, legmeghittebb pillanatában kapja meg Novák Antal.”³³ A regény az értelmezésekben legtöbbször hivatkozott, a kritikai kiadás hiányában legmegbízhatóbbnak tartott, már említett Szépirodalmi-féle változatában azonban szó sincs döglött patkányról: az esetről csak a következő említéseket találjuk a regénynek ebben a kiadásában. „Nem fizikai műszer volt az, nem is törékeny holmi, hanem más. Valami ocsmányság.”³⁴ „– Vigye ki – szólt oda Gergelynek, ki mögötte állt s látta, hogy micsoda.” (299.); „Vili fölbátorodva elmesélte barátjainak, nagy derülésükre, hogy mit küldött Nováknak.” (322.); „– Nekem is küldtek valamit – szólt Novák. / – Mit? / Novák megmondta, hogy mit.” (389.) Döglött patkányról ugyanakkor valóban olvashatunk az *Aranysárkány* egyik változatában – az ifjúság számára átdolgozott verzióban, amire eddig egyáltalán nem figyelt oda a Kosztolányi-receptió (a Szépirodalmi-féle kiadás végén még Kosztolányi szerzőségét is kétségbe vonták: „Ugyancsak a *Genius*-nál, évszám nélkül [1932?] jelent meg az *Aranysárkány* átdolgozott, ifjúsági kiadása, Jaschik Álmos rajzaival; az átdolgozó neve nem szerepel a könyvön, talán maga Kosztolányi volt az.”): „amint fölhajította a gyaluforgácsot, melybe a küldemény be volt bugyolálva, hátradöb-bent. Nem fizikai műszer volt az, nem is törékeny holmi, hanem más. Egy döglött patkány volt.”³⁵

Napjaink nemzetközi textológiai gyakorlatából kiindulva egy lehetséges genetikus szövegkiadás létrehozását is szorgalmazhatnánk az *Aranysárkány* esetében. Hiszen a genetikus szövegkritika már több mint két évtizede intézményes keretek között működik Nyugat-Európában, és meghatározó jelentőségű kiadások készültek ennek a textológiai iskolának a munkája nyomán például Joyce vagy Flaubert munkáiból. Ha azonban genetikus szövegkiadásról beszélünk egy Kosztolányi-regény esetében, akkor voltaképpen nem új, értelmezések alapját adó textust, hanem új *interpretációt* sűrgetünk:

„egy genetikus kiadásnak talán nem is az a fő rendeltetése, hogy egy elolvasandó szöveget adjon a derék olvasó kezébe, netán anyagot szolgáltatson a kutatónak keletkezési tanulmányaihoz, hanem lényegében egyes genetikus kritikusok ezt a formát választották, hogy erről vagy arról az íróról, műveiről és módszeréről szóló saját munkáikat megvalósíthassák és közzétehessek.”³⁶ A genetikus szövegkiadások készítői egyáltalán nem vállalják a kritikai kiadások létrehozóinak „szolgálólány” szerepét: nemcsak az olvasók igényeinek, de a szerzői szándéknak sem rendelik magukat alá. Hiszen egyfelől érdemes megfontolni Kovács Ilona szavait: „Saját tapasztalatom alapján ki merem jelenteni, hogy mint szellemi táplálék rendkívül laktató, de ha magára a műre mint olvasmányra kíváncsi valaki, akkor bármelyik rossz, romlott szövegű, sajtóhibás zsebkönyvet nagyobb élvezettel forgathatja, mint ezt a súlyos, gyönyörű kiállítású (eredeti formájában méregdrága), háromkötetes, kettős tükrű tudományos szörnyszülöttet. A tudományos kutatás és szövegkiadás, az iskolai oktatás és az olvasás (az igazi olvasás) szempontjai ugyanis nemcsak hogy nem esnek egybe, de szinte ellentétesek egymással”,³⁷ másfelől Gothot-Mersch megállapítását: „A kritikai kiadás elsődleges célja a szöveg, egy tiszta és biztos szöveg felépítése. A genetikus kiadás ezzel szemben kikezdi az író által lezárt szöveg szentségét. A genetikus számára a »végleges« szöveg kiadása csupán egy, jóllehet kitüntetett állomása a szöveg történetének, amely azonban néha még az utolsónak sem tekinthető.”³⁸

Az *Aranysárkány* esetében azért tűnik izgalmas lehetőségnek egy genetikus kiadás, mert erről a regényről szólva speciális módon ugyan, de beszélhetünk elő- és utószövegről is. Igaz persze, hogy az *Aranysárkány* fennmaradt, az MTA Kézirattárában őrzött kézirata Kosztolányi munkájának csak egyik fázisát jelenti, tehát előtte és vélhetőleg utána is voltak variánsok: ez utóbbira abból következtethetünk, hogy vannak olyan részletek ebben az összefüggő kézratszövegben, amelyek nincsenek áthúzva ugyan, a végleges szövegben mégsem szerepelnek. Fennmaradt emellett még egy borítéknyi, különböző regényhelyekhez köthető, részben gyorsírásos kéziratlap is, amely korábbi fázist tükröz, mint az egybefüggő kézratszöveg.³⁹ Nem kétséges természetesen, hogy ez a kézirat hagyatéka erősen töredékes, azonban az előszöveghez soha nem kapcsolódhat (még a Kosztolányiéénál szerencsésebb sorsú hagyatékok esetében sem) a teljesség képzete: „Az előszöveg létmódja nem lehet konkrét, mivel maga hipotetikus-intellektuális kutatási tárgy, azaz »sehol másutt nem létezik, mint az őt létre hívó teoretikus gesztusban«.”⁴⁰ Ezenkívül rendelkezünk egy, bár speciális céllal készült, mégis az írásfolyamat folytatását demonstráló változattal, az *Aranysárkány* ifjúság számára készült átdolgozásával is. Felmerülhet ugyanakkor az a kétely a genetikus szövegkritika által a szöveg helyére állított *írás* fogalmának előtérbe helyezése kapcsán, hogy a szöveg szentségének lerombolásakor mennyiben helyezkedünk szembe a szerző szándékával és akaratával. Ha Kosztolányi

esszéiben, publicisztikai írásaiban keresgélünk erre a kérdésre választ, úgy tűnik, gyökeresen: „Sohase beszélj készülő írásodról, még csak egy célzással sem. [...] Állítsd a bírálókat, az irodalom e rendőreit, *befejezett tény* elé, hogy valamennyien ámulva fedezzék föl ördögi ravaszsággal keresztülvitt, ragyogó leleménnyel megoldott remekműved, s hüledezve és mosolyogva csóválják a fejedet, hogy ezt már mégse hitték volna.”⁴¹ Kosztolányi imént idézett szavaival tulajdon gyakorlata helyezhető szembe, vagyis az, hogy gondosan megőrizte valamennyi kéziratát, ráadásul a szövegének megváltoztathatatlanságát ő maga kérdőjelezte meg rendkívül határozottan, amikor megalkotta az ifjúsági verziót. (És, tegyük hozzá, igen alapos átalakító munkát végzett: „az átírói módszer több rétegét érinti a műnek. A regény nyelve, szerkezete és a benne megjelenő világ- és emberábrázolás összetettsége is megváltozott.”⁴²)

Bármennyire úgy tűnhet is felületes közelítésben, hogy a genetikus kritika a szerzői akarat „eltörlésén” fáradozik, a közelítés elméleti következményei ennél sokkal összetettebbek: az effajta, egy mű létrejöttének *szöveges* nyomait kutató módszer (amely, mint már mondtam, egyszerre tekinthető szöveg-gondozásnak és interpretációnak) voltaképpen a szerző gondolkodását kívánja feltárni, tehát a szerző saját művéhez vezető útjának rekonstruálásával megteremti és nem megszünteti a szerzőt, egyúttal egy konkrét irodalom-elméleti iskolához is szorosan kapcsolódva: „A pszichoanalitikus kritika, amely természetszerűleg soha nem hitt a szerző halálában, a genetikus kritikában nyilvánvalóan fegyvertársat talál. A kéziratok a szerzői jelenlét kétségbevonhatatlan bizonyítékai, s a genetikus kritika azzal, hogy rájuk irányítja a figyelmet, kétségkívül hozzájárul ahhoz, hogy a szerző újra az őt megillető helyre kerülhessen.”⁴³

A szerző így tehát az írásfolyamattal lesz azonos, és az idő kategóriáját hívja elő: „A genetikus megközelítés újdonsága annak konstataálásában, illetve újrafelfedezésében rejlik, hogy az irodalmi mű olyan kutatási tárgy, amelyet az idő strukturált.”⁴⁴ Úgy vélem azonban, a genetikus szövegkritika legsebezhetőbb pontja nem a szerzőhöz, hanem az olvasókhöz való viszonya, s nemcsak a genetikus szövegkiadások Kovács Ilona által leírt „olvashatatlansága” miatt. Sokkal inkább azért, mert a „genetikus kritika olyan szövegeket teremt, melyeknek nem volt olvasójuk”.⁴⁵ Kelevéz Ágnes, Almuth Grésillonra hivatkozva, szintén jelzi a genetikus kritika egyidejű szembenállását a strukturalizmus zárt szövegfelfogásával és a befogadásesztétika olvasóközpontúságával: „Szembehelyezkedve a strukturalizmus szövegfelfogásának zártságával és merevségével, bár sokat felhasználva a szövegek elemzésének és megközelítésének módszeréből, vitázik a befogadásesztétika koncepciójával, mivel az *alkotást* mint cselekvési folyamatot állítja a középpontba.”⁴⁶ Ezen a ponton válik el tehát élesen a genetikus szövegkritika képviselőinek és a textológiai szempontokat is figyelembe vevő, a befogadás- és hatástör-

ténettel számoló értelmezőknek az álláspontja: „Ez a szemlélet [a genetikus kritika – Sz. Zs.] arra helyezi a hangsúlyt, hogy egy irodalmi mű születése nem feltétlenül harmonikus fejlődés eredménye, nem is ok-okozati alapon álló egyenes sor, melynek a végén koronaként csillog az ideális, hibátlan, zárt entitásként létező szöveg, hanem tervek és véletlenek, invenciók és hibák bonyolult szövevényéből kirajzolódó folyamat.”⁴⁷ Ezzel a felfogással helyezhető szembe például Szegedy-Maszák Mihály véleménye, aki nemrégiben az *Esti Kornél* újraolvasására vállalkozva felülbírált a korábbi álláspontját, és azt mondta, hogy az *Esti Kornél* címen, 18 fejezetben megjelent művet tekinti elemzése tárgyának, hiszen egy mű voltaképpen csak a hatástörténetében létezik: „végeredményben mégis az eredeti kötet tekinthető elsődlegesen irodalomtörténeti eseménynek, hiszen a megjelenése óta eltelt hét évtizedben ezt olvasta leggyakrabban a nagyközönség, elsődlegesen ez hatott az írókra és ez szolgált alapul a különböző értelmezésekhez.”⁴⁸ Így hiába bírálja a genetikus szövegkiadás azokat az értelmezéseket, amelyek támaszkodnak ugyan a genetikus kritika által elért eredményekre, mégis csak kiegészítő bizonyítékként használják fel őket,⁴⁹ a mű zártságáról még akkor sem lehet az interpretáció során lemondani, ha számolunk az összes kétséggel. A mű „véglegesítése” ugyanis alapvetően az *olvasóhoz*, és nem a szerzőhöz köthető: „A teremtmény kicsúszik a teremtő markolásából, aki sohasem biztos annak végleges formájában; ahhoz, hogy tárgyként érzékeljük, egy másik tekintet kell: az olvasóé.”⁵⁰

A törlés, az áthelyezés, a javítás

Az *Aranysárkány* kéziratföredékének vizsgálata az eddigiekben körüljárt elméleti háttér és a lehetséges kétségek felől közelítve számos tanulsággal szolgálhat. A kézirat bevonására a műértelmezésbe jelenleg más út nincs, csak ennek a nagyon sérülékeny állagú papírkötegnek a tanulmányozása: a kritikai vagy a genetikus szövegkiadás megszületését szorgalmazni lehet ugyan, az effajta vállalkozások azonban soha nem egyéni akaratból jönnek létre, és útjukat különféle hatalmi, pénzügyi játszmák határozzák meg.⁵¹ Ha viszont nem szövegkiadáson dolgozunk, óhatatlanul egy interpretációba bevonva kezelhetjük csak a kéziratot, nem felejtve el azt, hogy megértés, értelmezés és szöveggondozás sohasem választható el egymástól.

Az *Aranysárkány* kéziratának nagy része kézírással, Kosztolányi híres zöld tintájával íródott – az író egy helyütt maga is felhívja a figyelmet arra, hogy az írás technikai jellemzőinek sem elhanyagolható a szerepe: „Nemcsak a tehetségektől függ a siker, de attól is, hogy violaszín tentával írsz-e vagy feketével. A papírt is egy ínycs szeretetével választjuk. Más az írásod, ha tollat fogsz, és más, ha ceruzát, és ismét más, ha írógépen kopogsz.”⁵² Az írás technikai tényezőinek vizsgálata azért lehet ezúttal érdekes, mert Kosztolányi

számára az írásmóddal, sőt, a műfaj kérdésével is összekapcsolódik: úgy tűnik, a kézíráshoz való ragaszkodása szinte a nagyregények helyett valamifajta „új töredékességhez” vezető, harmincas évekbeli útjával is összekapcsolható: „Kosztolányi is azoknak a nevében marasztalta el az írógép használóit, »akik még mindig kézzel körmölünk«. Már 1909-ben, *Az írás technikája* című cikkében megjegyezte, hogy az írógép használata megváltoztatja a stílust, később pedig ugyanezzel magyarázta a regények elszaporodását, melyben szellemi hanyatlás megnyilvánulását látta.”⁵³

A zöld tintás írást olvasva elsőként a törlésekre figyelünk fel: előfordul, hogy csak egy halvány ceruzavonással, de az is, hogy satírozással töröl az író, s az áthúzott részlet néha alig betűzhető ki. A törlés Kosztolányi esztétikai íásaiban is fontos szerepet kap – Kosztolányinál a remekmű mértéke az, hogy az ilyen alkotásokból már egy betűt sem lehet húzni. Így jellemzi azt az elbeszélést, ami „minden könyvek közül a legmélyebb hatást”⁵⁴ gyakorolta rá – Tolsztoj *Iván Iljics halála* című művét, amely saját bevallása szerint élete harmadik olvasmánya volt: „Gyakorlatul azt tanácsolom, hogy kezdj mássokon. Végy elő írókat, nagyokat és kicsiket egyaránt, és olvasd őket, írónnal kezdedben. Tolsztojjal – megjósolom – nem lesz sok szerencséd. Nála minden szó – csodálatos módon – a helyén van. Még szószaporítása is tömör. Iljics Iván halálából egy betűt se húzhatsz. Ez a remekmű mértéke.”⁵⁵ Ebben az 1932-es (vagyis az *Aranysárkány* átdolgozása és erőteljes „meghúzása” idején született) írásában Kosztolányi kiemelt jelentőséget tulajdonít az alkotásfolyamatban a törlésnek: „Hidd el, nincs nagyobb művészet a törlésnél. Én, ha tőlem függne, az iskolában ezt előbb tanítanám, mint a fogalmazást. Végre az alkotás is ezzel kezdődik. Elhagyunk valamit, ezer millió dolgot, melyet mellékesnek tartunk, és kiemelünk valamit, egyetlenegy dolgot, melyet fontosnak tartunk. Aki tudja, hogy mit ne mondjon, az már félig-meddig tudja, hogy mit mondjon.”⁵⁶ Balogh Tamás ezt a gondolatot Kosztolányi harmincas évekbeli „stílus szemléletét és művészetfelfogását” meghatározó elvnek tartja, és ennek igazolására idézi az *Esti Kornél* 1933-ban született első fejezetének egy részletét is: „De a mi stílusunk homlokegyenest ellenkezik. Te újabban a nyugalmat, az egyszerűséget kedveled. Klasszikusok a példaképeid. Kevés dísz, kevés szó. Az én stílusom ellenben még mindig nyugtalan, kócos, zsúfolt, cifra, regényes. Javíthatatlan romantikus maradtam. Sok jelző, sok hasonlat. Ezt nem engedem elsikkasztani. / – Tudod mit? – nyugtattam meg. – Itt is felezünk. Amit mondasz, fölveszem gyorsírásban. Aztán majd törlök. / – Milyen kulcs szerint? / – Tíz hasonlatból megmarad öt. / – Száz jelzőből pedig ötven – tette hozzá Kornél. – Helyes.”⁵⁷

Ezúttal egyetlen szemléletes példát idézek fel arra, mit tett Kosztolányi az *Aranysárkány* eredeti szövegének (azaz nem az ifjúsági változatának) „tömörítése” érdekében: kihúzott készülő regényéből egy szereplőt, a hittantanár Cserép Alajost. A törlés tehát az alakok szintjén is jelentkezhet (láthatjuk ezt

majd az ifjúsági változatból kihagyott Hilda esetében is) – ennek a szereplőnek a törlése azért is látszott egyszerűnek, mert néhány felbukkanásának elhagyása a szüzsé bármiféle sérelme nélkül végrehajtható volt. Egyetlen ponton kapott fontos szerepet a korábbi változatban Cserép Alajos: ott ő temette el Novák Antalt. Érdeemes ezt a részletet idézni a kéziratból: „Cserép Alajos beszentelte, megáldotta a koporsót. Azt a megrázó, katolikus imát mondotta halkán, melyben a halott beszél az Istennel. Kérte őt, hogy fogadja magához Antal nevű szolgáját. Már nem volt többé más neve, csak az, amelyet a keresztségben kapott, hogy ezzel az egyszerű névvel járuljon az Úr elé, mint egy fehér ingben.”⁵⁸

Ez a részlet vélhetőleg nem azért maradt ki, mert a részletből kibontható gondolat nem illeszkedne bele a Kosztolányi-életműbe. A kihagyott mondatok ugyanis párhuzamba állíthatók például a következő, 1925-ös (vagyis az *Aranysárkány* keletkezése idején született) versrészlettel, már csak a képiség hasonlósága miatt is (*egy fehér ing – meztelenség*): „...s meztelenül legyek, amint megszülettem, / meztelenül legyek, amint meghalok.” (*Csomagold be mind...*) A kihagyás oka sokkal inkább az lehet, hogy ennek a részletnek a funkcióját más szövegrészek hordozzák, így ez a pár mondat, s vele együtt a semmilyen más funkcióval nem rendelkező Cserép Alajos feleslegessé vált. Fontos lehet azonban az is, hogy a katolikus hittantanár alakjának törlésével a felekezetek feletti kereszténység került előtérbe a regényben. Míg a *Pacsirtában* még egy „fáradt, kopott” öreg paphoz kapcsolódik a tapintatos részvét képessége,⁵⁹ addig itt az ember és szerep összemosásának végzettségét (ami Novák életének tragikusságához jelentősen hozzájárul) már *nem* a katolikus pap érti meg. Érdekes módon Gergelyhez, az iskolaszolgálóhoz kötődik az a szövegrész, amelyből kiderül, hogyan teszi legalább a halál pillanata ismét emberré a tanárt – az alábbi részletben, talán rejtettebb módon, ugyanaz a gondolat jelenik meg, mint az előbb idézett, a regényből kihagyott szövegrészben. „Mikor a tanári szoba küszöbén megpillantotta a vad hentesmunkát, a vértócsát s az agycafatókat, melyeket a koponya szétrobbanó csontgolyója kivetett magából, kiabált: / – *Tanár úr* – s kicsit meghajolt a szolga ösztönével fölebbvalója és parancsolója előtt –, *tanár úr. / De mikor látta, hogy már nem él, nem szólt többet. / Döbbsen, meghatottan nézett rá, mint egy testvérré.*” (448–449. Kiem. tőlem, Sz. Zs.)

Gergely alakjának effajta „felmagasztosulását” azonban ugyancsak egy rész törlésével érte el Kosztolányi. A regény végleges változatában Gergelyhez egyetlen szereplő sem viszonyul negatívan, ezért könnyebb az olvasónak a Novák halálát felfedező alakot a „semleges” tartományból a „pozitívba” elmozdítani. Ha azonban az itt következő néhány mondat (amely nincs áthúzva a kéziratban, vagyis csak egy későbbi munkafázisban kerülhetett ki a szövegből) a regényben marad, és Gergely alakjában a diákok gyűlöletének tárgyát is kell látnunk, akkor ez az elmozdítás már nehezebben mehe-

tett volna végbe: „A kicsinyek előre köszöntek neki, de ő nem fogadta, a nagyobbaknak ő köszönt előre, de azok viszont ezt nem fogadták. Megvetették a tanárok e cinkosát, ki lepézelés reményében hizeleg s tekintély híján is a tanárok tekintélyét védelmezi, akár a nincstelen házmester a gazdag háziúrat, ki Glück Laci szerint »a kapitalizmus szolgája«. Nem tudni, kit gyűlöltek jobban, Gergelyt-e, vagy a latin és görög remekírókat.”⁶⁰

Az áthelyezésre, vagyis arra az eljárásra, amelynek során egy (vagy több) szövegrészlet változatlan formában a regény más pontjára kerül át, igen érdekes példát találhatunk az *Aranysárkány* kéziratában. A regényben, ahogy egy korábbi írásomban⁶¹ igyekeztem részletesen bizonyítani, az érettségi rituális szerepet kap: a halál–újjászületés fázisokból álló beavatási rítusok funkcióját veszi magára. A halál–érettségi párhuzamot erősíti meg a kézirat vizsgálata is: Kosztolányi az írás során még nemcsak az érettségi, de az utolsó számtan-fizika óra eseményeinek leírásakor is hasonlítóként használta a halált. Ennél az utolsó óránál szerepelt a *Packa – haldokló Petőfi* hasonlat, a Jámbor tekintetéről szóló mondat („hózzá képest a haldokló tekintete a halál előtti másodpercben vidámnak mondható” 307.), illetve a Liszner Viliről szóló következő részlet is: „Nem lehetett tovább elodázni azt a pillanatot, mikor a vesztőhelyre vezetik, a hóhér nyakára teszi a hurkot s összerántja.”⁶² Kosztolányi azonban a kéziratban következetesen *áthúzta* mindhárom szövegrészt, és *áthelyezte* a szóbeli érettségi vizsgáról szóló fejezetbe. Az érettségi rituális funkcióját tehát megerősíti ez az alkotás folyamatában végbemennő, a kézirat vizsgálatával feltárható változtatás, amellyel rámutathatunk arra is, hogyan alakul át egy, a megnyilatkozások szintjén joggal humorosnak, morbidnak minősíthető megnyilatkozás⁶³ mitikus, rituális képzetkörre visszautaló motívummá. Ez az eljárás is azt mutatja meg tehát, hogyan dinamizálható a végleges, lezárt szöveg poétikai vizsgálatának és a kézirat tanulmányozásának a kapcsolata. Hiszen az érettségi rituális szerepének feltárása a kézirat elemzésétől függetlenül is megtörténhet, de ezeknek a változtatásoknak a felfedezése alátámaszthatja az értelmezést; a kéziratot a regény felől szemlélve pedig azt igazolhatjuk, hogyan válik motiválttá egy olyan írói eljárás, amelyet például stilsztikailag semmi nem indokol.

A nevek közül több is megváltozott a regény keletkezésének folyamatában – az *Aranysárkány* kéziratában ugyanakkor annak a Kosztolányi-gondolatnak a megtestesülését is megtaláljuk, hogy „csak az életben lehet minisztériumi engedéllyel nevet változtatni. A képzelet birodalmában ez még soha sem sikerült.”⁶⁴ Ezt a név és alak közti viszony motiváltságát mutató gondolatot demonstrálja Pepike esete: ez a végleges változatban Pepike néven szereplő figura először Pepike volt, majd Karolin lett, utána Jozefin, végül visszaváltozott Pepikévé. (Ez az egymás fölé írt javításokból következtethető ki.) Bár számos szereplőnek változott a neve az írás folyamatában (például: Próféta Úristen volt, Glück Laci Bródy Pista, Csajkás Tibor Klér Ernő, Nyer-

ge Lázár Nyerge Gusztáv, Lenke pedig Alma), úgy tűnik, az alakoknak alapvetően addig alakult a nevük, amíg el nem kezdtek a regény terében „élni”. Az összefüggő kézirat szövegben már csak Pepike „változtatja” a nevét, végül azonban Kosztolányi a kiinduló változatnál állapotodik meg, ezzel is alá támasztva imént idézett nézetét.⁶⁵

Bár ezúttal nem vállalkozom arra, hogy kínáljak valamiféle megoldást Pepike esetében a név és alak közti viszony motiváltságára, érdemes felvetni még egy esetet, Hildáét, akinek az *Aranysárkány* írásfolyamatában talán a legkülönösebb sors jutott, hiszen ez a szereplő a regény ifjúsági változatából már teljes egészében *kimaradt*, funkciói egy részét Pepikére „ruházva”. Hilda neve ugyan az általam ismert kézirat és nyomtatott változatokban mindvégig azonos, mégis fölhívja rá a figyelmet Kosztolányi egy látszólag véletlen, a név státusáról szóló írásában megtalálható említése: „Emlékszem, egyszer írás közben tudatára ocsúdtam, hogy az a regényalak, akit mintáztam, régi ismerősöm, s csodálkozva vettem észre, hogy az ő kedves nevének nevezem. Ez ízlésem ellen való volt. Szeméremből, tapintatból megváltoztattam a nevét, a kéziratban visszamenőleg kihúztam mindenütt, megpróbáltam mással helyettesíteni. Másnap reggel egy betűt sem tudtam írni. *Aki Hilda, maradjon Hilda*. Ha Jolánnak keresztelem át, tollam elakad.”⁶⁶

Úgy tűnik, a Hilda nevet több okból sem tarthatjuk esetleges példának ebben a szövegben: egyrészt azért nem, mert ez az írás már az *Aranysárkány* megszületése után (és az ifjúsági változat megalkotása előtt) keletkezett, 1927-ben, másrészt azért, mert a Kosztolányi-életmű biografikus vizsgálatából köztudott tény, hogy Hilda „modellje” Kosztolányi első szerelme, Lányi Hedda volt, tehát az „eredeti” és a regénybeli név hangzásában rendkívül közel áll egymáshoz. Igen fontos azonban, hogy Kosztolányi itt is Hildát, és nem Heddát említ: úgy tűnhet tehát, hogy bár nem tagadja a kapcsolatot az élő személy és a regényalak között, csak úgy tudja az alak és neve között motiválttá tenni a kapcsolatot, ha a Hedda nevet Hildává változtatja át. Ezt a változtatást nem a felismerhetetlenség iránti vágy indokolja, hiszen imént idézett, *Indiszkreció az irodalomban* című írásában Kosztolányi maga mondja, hogy a regényalakot egy régi ismerős kedves nevének nevezte. A változtatás okát talán abban kell keresnünk, hogy a Heddához közel álló Hilda név a jelentőből kiindulva a *holddal* kapcsolja össze az alakot.⁶⁷ Azt is mondhatnánk tehát, hogy Lányi Hedda „hildaságát” tárja fel Kosztolányi regénye szemantikai világában, s így voltaképpen megfordul a biografikus közelítésmód: nem az olvasó kerül közelebb Hildához, a regényalakhoz Lányi Hedda jellemének vizsgálatával, hanem Kosztolányi kívánta Heddát megérteni, s ezért alkotta meg Novák Hilda alakját. „Az igazi költő nem érti az életet, s azért ír, hogy az írással, mint tettel megértse.”⁶⁸

Egyetlen példát idéznék még föl zárásképpen az *Aranysárkány* kéziratában található javítások közül – egy olyan esetet, amikor egy apró, látszólag lé-

nyegtelen változtatás motívummá tesz egy a szüzsében, a narrációban csaknem funkciótlan nyelvi jelet. A módosítás itt mindössze annyi volt, hogy a végleges változatban az érettségi után Budapestre utazó, és onnan tanárának az Arany János-szobrot ábrázoló képeslapot küldő Glück Laci a kéziratban még Párizsba utazott, és a Pantheont ábrázoló lapot küldött Nováknak.⁶⁹ Adhatnánk persze erre a változtatásra azt a kézenfekvő magyarázatot is, hogy Glück Laci szülei szegényebbek annál, hogy Párizsba küldjék fiukat, ez a válasz azonban nem tűnik elégségesnek. Sokkal fontosabb itt a Pantheon – Arany-szobor csere: míg a Pantheon csak a halált konnotálta volna, addig az Arany-szobor az *Aranysárkány* címen, Arany János alakján (akinek esetében Kosztolányi szerint motivált a név és az ember közötti kapcsolat⁷⁰) és a Kosztolányi-életműben az anyasággal, az alkotással, a túlvilággal összekapcsolódó *arany* motívumon keresztül azt a halált hívja elő, amely örökkévaló, tehát valamiképpen (nem túlvilági értelemben) öröklétet is jelent.⁷¹

A Kosztolányi-kézirat vizsgálata tehát igazolja azt, hogy nem elégedhetünk meg a lezárt és szentként tisztelt szövegek vizsgálatával. Különösen akkor nem, ha ez a „szentség” inkább bizonytalanságot jelent, s ha a sokszor szoborrá merevített klasszikus maga helyezi regénye végleges szövegét az előszöveget jelentő kéziratok és az utószöveggént felfogható ifjúsági változat közé, kiszolgáltatva önmagát az „irodalom rendőreinek”.

1 KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Kosztolányi Dezső*, Bp., Holnap, 1990, 246.

2 DÉVECSERI Gábor, *Az élő Kosztolányi*, Bp., Officina könyvtár, [1945?] 7.

3 MÁRAI Sándor, *Kosztolányi = Uő, Ihlet és nemzedék*, Bp., Akadémiai–Helikon, 1992, 93.

4 RÉZ Pál, *Előszó = KOSZTOLÁNYI Dezső, Az élet primadonnái*, Bp., Palatinus, 1997, 8.

5 RÉZ, *i. m.*, 9.

6 RÉZ, *i. m.*, 9–10.

7 Lásd BALOGH Tamás, *Esti Kornél elfeledett vallomása. Egy elfeledett Kosztolányi-novella*, Tiszatáj, 2004/3, 7–9. A novella eredetileg 1932. január 31-én, a Pesti Hírlap Vasárnapjában jelent meg. A szöveget lásd: KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél vallomása*, Tiszatáj, 2004/3, 10–12.

8 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárkány*, átdolgozott, ifjúsági kiadás, Szeged, Tiszatáj könyvek, 2004. Itt jegyezném meg, hogy ez a Kosztolányi-filológia rendkívül fontos állomását jelentő szövegkiadás, kissé mulatságos módon, egy újabb textológiai bizonytalansá-

got is megteremtett: az eredeti, 1932-es kiadásról átvett címlapon ugyanis a cím *Az aranysárkány* változatban olvasható (ez a második fejezet címe is), a belső borítón azonban, az eredeti változattal azonos módon, *Aranysárkány* cím szerepel. Nem tudhatjuk tehát biztosan, hogy az átdolgozás során a regénycímbe bekerült-e egy névelő, vagy sem.

9 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kánonok hiábavalósága (Kosztolányi a világirodalomról) = Uő, Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai Kiadó, Alföld-könyvek, 1998, 32.

10 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Műfajok a kánon peremén (Levél és napló Kosztolányi életművében) = Uő, Irodalmi kánonok*, 158–159.

11 RÉZ, *i. m.*, 10.

12 VERES András, *Kosztolányi Édes Annája (Egy sajtó alá rendezés tapasztalataiból)*, Alföld, 1997/6, 60.

13 VERES, *i. m.*, 60.

14 VERES, *i. h.* Veres András itt a Kosztolányi legendás szövegszeretetébe és gondosságába vetett, voltaképpen alig-alig igazolható,

hiszen, ahogy ezt a tanulmányom első mottójává választott állítás is mutatja, nagy részben Kosztolányi Dezsőné visszaemlékezésén alapuló hitünket kívánja megingatni. Igen érdekes ezt összevetni Szegedy-Maszák Mihály egészen más irányból érkező, Kosztolányiné könyvvé formált emlékei kapcsán felmerülő kételyeivel: „aligha tagadható, hogy az a hangnem, amellyel a levél írója vetélytársához fordul [Kosztolányi Dezsőné Radákovich Mária-hoz szóló leveléről van szó – Sz. Zs.], kérdéses-e teszi a könyvnek a hitelét, melyet a feleség a költő halála után írt”. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Műfajok a kánon peremén...*, 164.

15 Péczely Dóra az „Esti-összes” problémáját feltáró tanulmányában úgy írja le a rendkívül összetett problémakört, hogy a kéziratokat nem vonja be a vizsgálatba. Lásd PÉCZELY Dóra, „E.S.T.I. – Kérdés” *Az Esti Kornél-szövegek kiadásának problémái = Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő és SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Anonymus, 1998, 198–216.

16 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere: Esti Kornél*, Alfvöld, 2002/11, 89.

17 DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom szétosztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában = Uő, Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 210.

18 BABITS Mihály, *Írás és olvasás*, 2. kiadás, Bp., [1938], 291. Idézi: STOLL, i. m., 167.

19 DÁVIDHÁZI, i. m., 211.

20 SZILÁGYI Márton, *Filológia, irodalomtörténet, kanonizáció. Klasszikus módszertudat és új kihívások között*, Helikon, 2000/4, 566. Vö.: „A filológia és a régi magyar irodalom kutatása elválaszthatatlan, ugyanis a filológia alapfogalmainak és alapelemeinek elsajátításához a régi magyar irodalom vizsgálata különösen alkalmas terep.” HARGITTAY Emil, *Előszó = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1997, 3. Szilágyi Márton idézett állítása erre a Hargittay Emil szerkesztette szöveggyűjteményre vonatkozik.

21 Vö. Németh G. Béla következő kijelentésével: „Senkinek, aki irodalomtörténettel, irodalomtudománnyal foglalkozik, nem is lenne szabad e munkának [a kritikai szövegkiadások készítésének – Sz. Zs.] a megtapasztalása és ta-

nulsága nélkül diszciplínája területén mozognia.” NÉMETH G. Béla, *Oltványi Ambrusról = OLTVÁNYI Ambrus, A szellem szenvedélye. Tanulmányok, cikkek, bírálatok*, Bp., 1994, 5–6.

22 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönítése: hermeneutika és filológia*, Literatura, 2002/4, 382.

23 DÁVIDHÁZI, i. m., 219.

24 KULCSÁR SZABÓ, i. m., 380.

25 STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 1997, 140.

26 *Száraz felületek. Kukorelly Endrével beszélget Németh Gábor*, *Lettre Internationale*, 2001. tavasz, 2.

27 KELEVÉZ Ágnes, *A keletkező szöveg esztétikája. Genetikai közelítés Babits költészetéhez*, Bp., Argumentum, 1998, 11–12.

28 BALOGH Tamás, *Kosztolányi Dezső elfeledett ifjúsági regénye = KOSZTOLÁNYI Dezső, Aranysárgány*, átdolgozott, ifjúsági kiadás, Szeged, Tiszatáj könyvek, 2004, 192.

29 Találunk olyan művet is a magyar irodalomban, amely eleve lehetetlenné teszi, hogy az értelmezés alapjának egyetlen, lezárt és végleges szöveget tekintsünk: az *Apai örökség* esetében ugyanis „szembe kell néznünk az-zal, hogy Reviczky életművében – s egyúttal a magyar irodalom történeti korpuszában – azonos címen két különböző szöveg található.” SZILÁGYI Márton, *Egy átírás tanulságai. Reviczky Gyula Apai örökségének két változata*, Alfvöld, 1994/10, 58.

30 Hans Robert JAUSS, *Befogadás és teremtés: a torzsalkodó testvérek mítosza* (ford. FARKAS Ildikó), Helikon, 1989/3–4, 456.

31 DÁVIDHÁZI, i. m., 211.

32 Vö. a következővel: „A kiadott szöveg kanonikusságát a forma – a kritikai kiadás, mint az egyetlen olyan szövegtípus, amely a filológia, illetve szövegkritika terén tudományos és intézményes szabályokkal rendelkezik – önmagában garantálta. A szövegkritika ebből kifolyólag a szöveggel való tevékenység minden más típusát ennek rendelte alá. A végső cél a kritikai kiadássá válás lett, amely betetőz, lezár, véglegesít és objektivizál egy-egy cselekvéssorozatot. Alapvető célkitűzése a szövegkiadó működésének, jelenlétének, individualitásának összes

nyomát eltüntetni: a kritikai kiadásnál – a humanista, illetve reneszánsz gyakorlattal ellentétben – nem a szövegkiadó neve az elsődleges megnevezendő adat, hanem a »tárgy«, vagyis az előállított *objektum* (»Arany János *Voinovich-féle kiadása*« helyett például »Arany kritikai kiadás«).” HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A filológia interdiszciplináris helyzete*, Helikon, 2000/4, 474.

33 KISS Ferenc, *Az érett Kosztolányi*, Bp., Akadémiai, 1979, 231. Furcsa módon döglött patkányról beszél Király István is, lásd KIRÁLY István, *A személyiségválság regénye: az Aranysárkány*, Üzenet, 1985/2–3., 124.

34 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárkány* = Uő, *Pacsirta* – *Aranysárkány*, Bp., 1989, 177–477. A regényből származó idézeteknél a továbbiakban csak az oldalszámot jelzem.

35 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Aranysárkány*, átdolgozott, ifjúsági kiadás, Szeged, Tiszatáj könyvek, szöveget gondozta BALOGH Tamás, 2004, 61.

36 Claudine GOTHOT-MERSCH, *A genetikus szövegkiadás: a francia terület* (ford. FARKAS Ildikó), Helikon, 1989/3–4., 396. A genetikus szövegkiadás keretében készült szövegek olvashatóságának problematikusságára hívja fel a figyelmet Debreczeni Attila is, aki kísérletet tett egy Csokonai-szöveg esetében a genetikus kritika elveinek gyakorlattá fordítására: „Az egyik nehézséget a genetikus kritikában azonban éppen ez, a mű formálódásának folyamatára fényt vető, a szöveggént olvasható apparátusnak a technikai létrehozása jelenti. Hiszen ha ez nem *olvasható*, vagyis ha a textológiai jelrendszer bonyolultsága miatt áthatolhatatlanná válik, akkor a módszer előnyei és elvi lehetőségei is semmivé válnak, s az eredmény éppen olyan holt anyag, mint amihez esetleg a hagyományos eljárás során jutunk.” DEBRECZENI Attila, *Kísérlet egy Csokonai-szöveg genetikus kiadására*, ItK, 1994/1, 77.

37 KOVÁCS Ilona, *A szöveg hatalma*, Helikon, 1998/4, 537.

38 GOTHOT-MERSCH, *i. m.*, 389. Reviczky *Apai öröksége* azt is megmutatja, hogy az író által *javításoknak* szánt módosításokat az értelmező nem fogadhatja el automatikusan tökéletesítésként: „Reviczky az átdolgozás során tehát egymásnak ellentmondó irányú javításokat eszközölt, s végül is előidézett egy komoly

kompozíciós zökkenőt; ha úgy tetszik, saját stílárius teljesítményének csapdájába esett.” SZILÁGYI Márton, *Egy átírás tanulságai...*, 67. A Kukorelly-recepcióban is felbukkan az a kértely, vajon a javításnak szánt szövegalkításokat valóban tökéletesítésként értékelhetjük-e: „a verseit tekintve ő sohasem nyugszik meg az elkészült mű véleglegességében, s a különböző kiadások esetében rendre átírja (*szerinte: tökéletesíti*) őket” MARGÓCSY István, *Kukorelly Endre: TündérVölgy, avagy az emberi szív rejtelméről* = Uő, *Hajóvonták találkozásai. Tanulmányok, kritikák a mai magyar irodalomról*, Bp., Palatinus, 2003, 268. (Kiem. tőlem, Sz. Zs.)

39 Lásd: *Aranysárkány*. (Kézirat.) Fogalmazványrészletek, német fordításrészletek. Ms 4615/1–49. Autogr. gépir. 49 db. 287 f.; 1–47. Az „Aranysárkány” egyes fejezeteinek fogalmazványai, töredékei. 262 f., egy borítéknyi anyag. 48–49. Az „Aranysárkány” német fordításának részletei, 113–124., 305–317. p. 25. f. A kézirat leírását lásd: SÁFRÁN Györgyi, *Kosztolányi Dezső hagyatéka. Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona hagyatéka. Hitel Dénes gyűjteménye*. Ms 4612–Ms 4649. Bp., 1978, 24.

40 TÓTH Réka, *Az írás mint szöveg, a szöveg mint írás*, Helikon, 1998/4, 557.

41 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Tanács* = Uő, *Nyelv és lélek*, Bp., Szépirodalmi–Forum, 1990, 433.

42 BALOGH, *i. m.*, 184.

43 TÓTH, *i. m.*, 561.

44 TÓTH, *i. m.*, 555.

45 Paul RICOEUR, *Pillantás az írásaktusra*, Helikon, 1989/3–4., 475.

46 Almuth Grésillont idézi: KELEVÉZ, *i. m.*, 9–10.

47 KELEVÉZ, *i. m.*, 15.

48 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az újraolvasás kényszere*: Esti Kornél, 90.

49 „A magát szöveganalitikusnak (textanalyste) nevező Bellemín-Noël korai tanulmányaiban még csak arra használja a szöveggenetikusok által feltárt új, »kiegészítő tényanyagot«, hogy bizonyítsa saját interpretációja feltételezéseit.” TÓTH, *i. m.*, 561.

50 JAUSS, *i. m.*, 453.

51 Vö. a következővel: „a textológus nemcsak helyreállítja a múlt szövegeit, s újra hozzáférhetővé teszi az egykori ismeretet, azaz tu-

dásunkat gyarapítja, hanem egyszersemind felhatalmazza e szövegeket: részt vesz hivatalos jóváhagyásukban, a terjesztés jogának rájuk ruházásában, s ezzel közvetve szerzőnk hivatalos elismerésében. [...] Mivel a kritikai össziadás elkészítése munkaigényes feladat és gyakran költséges felszereléseket igényel, a felhatalmazások e láncolata a pénzügyi támogatás forrásaival is összefügg.” DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 212. Kovács Ilona kissé tisztázatlannak tartja a Dávidházi által a szövegekhez kapcsolt hatalomfogalmat. Lásd KOVÁCS Ilona, *i. m.*

52 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az írás technikája* = Uő, *Nyelv és lélek*, Bp., Szépirodalmi-Forum, 1990, 371.

53 SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kánonok hiábavalósága* (Kosztolányi a világirodalomról), 35.

54 ZÁGONYI Ervin, *Kosztolányi és az orosz irodalom*, Bp., Akadémiai, 1990, 11.

55 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy és más az írásról* = Uő, *Nyelv és lélek*, Bp., Szépirodalmi-Forum, 1990, 170.

56 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Egy és más az írásról...*, 169.

57 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Esti Kornél – Esti Kornél kalandjai*, Bp., Unikornis, 1995, 20–21.

58 Az *Aranysárkány* kéziratában ezt a részt ceruzával áthúzta Kosztolányi, lásd Ms 4615/29., Kosztolányi számozásával a 170. lap.

59 A regény második fejezetéről van szó, amelyben arról olvashatunk, hogyan sír Pacsirta a vonaton.

60 *Aranysárkány-kézirat*, Ms 4615/2, Kosztolányi számozásával a 12. lap.

61 Lásd SZILÁGYI Zsófia, *Az érettségi mint átmeneti rítus az Aranysárkányban*. Üzenet, 1998/3, 41–49., illetve Új Dunatáj, 2001. március, Műközelben-melléklet.

62 *Aranysárkány-kézirat*, Ms 4615/10, Kosztolányi számozásával a 65. lap. Ez a Viliről szóló mondat a regény végleges változatában így szerepel: „Vili várt, mint az elítélt, hogy a hóhér nyakára tegye a hurkot, s összeszorítsa.” (309.)

63 Vö. a következővel: „Az érettségi mint valami halált, szerencsétlenséget hordozó esemény jelenik meg, s az elbeszélői humort a múltbeli események tapasztalata teszi morbiddá, hisz alig túloz: a sikertelen érettségi követelt már halálos áldozatokat, tett már

tönkre fiatal életeteket. A diákok előérzete és az elbeszélői szó azt sugallja, hogy a bekövetkező katasztrófa valamelyik diákra sújt majd le, míg a metaforikus előrejelzések – ezzel ellentétben – Novák feje fölé sűrítik a végzetet.” HIMA Gabriella, *Kosztolányi és az egzisztenciális regény. Kosztolányi regényeinek poétikai vizsgálata*, Bp., Akadémiai, 1992, 122–123.

64 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre* = Uő, *Nyelv és lélek*, Bp., Szépirodalmi-Forum, 1990, 519.

65 A Kosztolányi kéziratok hagyaték különös sorsát jól jelzi, hogy az a papír, amelyen ezek a névváltozatok voltak olvashatók, s amelyet úgy 5 évvel ezelőtt az Ms 4615/47-es kéziratkötegben (ami valójában egy, az *Aranysárkány*hoz kapcsolódó vegyes papirokat tartalmazó kis boríték) találtam meg, 2004-ben már nem volt korábbi helyén. Felfedezhettem viszont, hogy az *Aranysárkány* kézirat anyagába Ms 4615/45-ös számmal besorolt kézirat valójában az *Esti Kornél* harmadik fejezetének egyik változata.

66 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Indiszkreció az irodalomban* = Uő, *Nyelv és lélek*, Bp., Szépirodalmi-Forum, 1990, 404. (Kiem. tőlem, Sz. Zs.)

67 Erről részletesen lásd: SZITÁR Katalin, *A prózanyelv Kosztolányinál*, Bp., Asteriskos, 2000, 96–98. Szitár Katalin az anagrammatikus kapcsolódás mellett az anyaság, a termékenység, a változékonyság motívumán keresztül kapcsolja össze Novák Hildát a Holddal.

68 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Miért írunk?* = Uő, *Nyelv és lélek*, Bp., Szépirodalmi-Forum, 1990, 450.

69 Lásd *Aranysárkány-kézirat*, Ms 4615/27, Kosztolányi számozásában a 155. lap.

70 „remekírónak eddig még sohasem akadt oly neve, mely belső mivoltát és művészetét annyira hiánytalanul kifejezte volna, mint az övé...” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Arany János* = Uő, *Látjátok, feleim*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 152–154.

71 Erről részletesebben lásd: SZILÁGYI Zsófia, *Aranysárkány = arany + sár? Egy regény-cím nyomában* = *Újraolvasó. Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő és SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., 1998, 92–105.

Gyöngyösi István művei

Ha egyszer valaki a magyar irodalmi kánon változásainak történetét akarná megírni, talán egyetlen életmű vizsgálata sem járna nagyobb tanulságokkal, mint Gyöngyösi Istváné. A „magyar Ovidius” befogadástörténete az eltelt negyedfélszáz esztendő során széldületes ingadozásokat produkált. Költészete már életében áttörte az udvari költészet és a kéziratosság korlátait. Már első nyomtatott munkája elhozta számára a hírnevet, élete alkonyán, az 1690-es években sorra jelentek meg művei a lőcsei nyomdában, és a *Murányi Vénusz* 1702-es kolozsvári második kiadásával sosem látott magasságokba ívelt népszerűsége. Ő volt valójában az első olyan költőnk, akinek életműve széles olvasóközönséget teremtett magának: művei egy bő évszázadig folyamatosan jelen voltak a könyvkiadásban, olvasták, „csudálták”, próbálták utánozni, alakját valóságos kultusz övezte. „Igen kedvesek a versei – írta róla Bod Péter –, annyira el is híresedtek, hogy sem előtte, sem utána mása nem tartatik Gyöngyösinek a versírásban.” Még halála után egy évszázaddal is töretlen kultusza, Ráday Gedeon, Kovásznai Sándor, Dugonics András fáradozott műveinek sajtó alá rendezésén. Bár az életmű poétikailag menthetetlenül avulni kezd, de a murányi várfoglalás mítosza elbűvöli a romantika nemzedékét is, annyira, hogy alig találunk a korszak művészei között olyat, aki ne szentelt volna legalább néhány sort vagy ecsetvonást Széchy Mária alakjának.

Az irodalomtörténet-írás azonban már a kezdetektől igen szigorúan bánt Gyöngyösi-vel. A fanyalgó Kazinczy nyomán Toldy Ferenc majd Arany János Zrínyivel összehasonlítva, sőt szembeállítva próbálta kijelölni helyét a nemzeti kánonban. Ebben a koncepcióban Gyöngyösire rendre negatív szerepet osztottak: ő volt az a kontraszt, amelynek jól érzékelhetővé kellett tennie Zrínyi heroikus, pátoszos jelentőségét. Toldy számára Gyöngyösi „epochális” költő, de egy semmitmondásba és kisszerűségbe hanyatló, elnemzetietlenedő kor emblémája. Arany látomásában Zrínyi és Gyöngyösi két szélsőségesen szemben álló archetípus képviselője, az egyikből épp az hiányzik, amiben a másik bővelkedik, és viszont. Az egyik a kor gyermeke, aki azt mondja, amit a korizlés hallani akar, de közben művel, teremt is a nyelvet és az olvasót; a másik szabálytalan, felfoghatatlan, göcsörtös génusz, akit képtelen befogadni a gyakorlatlan közönség. „Zrínyi alkotó nagy erejével, Gyöngyösi nyelvrítusbeli bájjával megteremhetett volna a magyar eposz már két századdal ezelőtt...” – írta nevezetes Gyöngyösi-tanulmányában.

A XIX. század közepétől Gyöngyösi hírnevének csillaga lassan lehanyatlott. A nemzeti heroizmust, a személyesen elkötelezett költői magatartást felértékelő irodalomtörténeti elbeszélések logikája szerint csakis a negatív hős szerepkörét oszthatták ki rá. Miután az 1870-es években a *Thököly Imre házasságáról* szóló éneket is a Gyöngyösi-életműhöz sorolták, felerősödött a költő személyével kapcsolatos morális kritika. Már nemcsak rossz kom-

pozícióit, helyenkénti terjengősségét, hedonizmusát olvasták a fejére, de megvádolták szolgalelkűséggel, elvtelenséggel és kőpönyeforgatással is. Később, mint a szűk látókörű és reakciós nemesi világkép ideológusa, a gömöri táblabíró politikailag is nemkívánatos lett. Különös módon azonban az 1960-as évek közepétől kezdett megváltozni Gyöngyösi negatív megítélése. Az irodalomtörténeti kézikönyv („Spenót”) második kötetében Bán Imre igen méltányos fejezetet írt róla. 1972-ben kismonográfia méltatta életművét. Tíz év múlva Kibédi Varga Áron nagy tanulmányt szentelt Gyöngyösi költői világának, melyben felszólította a szakmát a költő rehabilitálására. V. Windisch Éva, majd R. Várkonyi Ágnes a korábbinál árnyaltabb képet rajzolt meg Gyöngyösi politikai elveiről és tevékenységéről. Kovács Sándor Iván és tanítványainak kutatásai pedig azt is bebizonyították, hogy nem tartható tovább a Zrínyivel történő szembeállítás mítosza, hiszen Gyöngyösi maga jól ismerte, tudatosan felhasználta és továbbgondolta a nagy előd eredményeit. Az utóbbi évtizedek Gyöngyösi-renezánsza betetőzésének tekinthető az idén májusban Sárospatakon rendezett Balassi–Gyöngyösi irodalomtörténeti konferencia.

Mint látható, az utóbbi évtizedben szinte minden adva volt a költő alakjának újrafelfedezéséhez – ha tetszik, rehabilitálásához –, csupán egy dolog hiányzott: maguk a szövegek. Az életmű utolsó kiadása a már könyvritkaságnak számító Badics Ferenc-féle négykötetes (1914–1937) kritikai kiadás volt. Így a Balassi Kiadó a könyvkiadás régi adósságának törlesztésébe fogott 1998-ban Gyöngyösi István életműkiadásának megindításával. A kiadó „kék” sorozatának keretébe illeszkedő szövegkiadást a sajtó alá rendező Jankovics József és Nyerges Judit hatkötetesre tervezte. Az eddig megjelent öt kötet kilenc művet tartalmaz. A hátralévő utolsó kötet az *Új életre hozott Chariclia* szövegét adja majd közze. A kötetek egységes szöveggondozási elvek alapján készültek. A szövegeket mai helyesírással közlik, a maitól eltérő régies vagy nyelvjárási hangalakokat azonban igyekeztek megőrizni (ragyagó, Márs, holdul – ragyogó, Mars, hódol helyett). A központosásban is igazodtak a forrásszövegekhez, csak abban az esetben változtattak rajta, amikor az a megértéshez feltétlenül szükséges volt. Az átírási elveket jól szemléltethetjük, ha egymás mellé helyezzük a Kemény-eposz kezdő strófáját az 1693-as első kiadásából és az átírt változatot:

Musám, a’ Murányi hegyek tetejérül,
Az hol Veselini Ferentz szerelmérül,
Szétsi Máriával lett végezésérül,
Szóllottál a’ Várnak megis vételérül:

Múzsám, a murányi hegyek tetejérül,
Azhol Veselini Ferenc szerelmérül,
Szétsi Máriával lett végezésérül
Szólottál, a várnak meg is vételérül,

A példa azt is szemlélteti, hogy az ortográfia modernizálása mindig nehéz döntéseket kíván. A szöveggondozó megoldása teljességgel elfogadható, de a rím��ótag például írható lehetne rövid ü-vel is, a 3–4. sor közölését máshogy is lehetne központoszni. Továbbá: miért nem Veselini és miért nem Széchy? Az olvasó általában ennek nincsen tudatában, de a sajtó alá rendező minden esetben szinte társszerzője a szövegnek. Nagyszerű példáját adja ennek éppen Jankovics Józsefnek a *Márssal társalkodó Murányi Vénusz*hoz kapcsolódó

tanulmánya, melyben bemutatja, hogy Gyöngyösi legfontosabb művét a nagyközönség hosszú időn keresztül szövegében és kompozíciójában önkényesen megváltoztatott, elrontott formában ismerte. A Gyöngyösi szerkesztését elítélő szerzők is többnyire a sokstrófányi kihagyásokkal, szövegromlásokkal terhelt edíciók alapján alkották meg véleményüket. Ha már itt tartunk: Jankovics kísérő tanulmányai nemcsak összefoglalják a közzétett művek megértéséhez szükséges irodalomtörténeti információkat, de rendre fontos adalékokkal, érzékeny megfigyelésekkel, elemzésekkel gazdagítják a szakirodalmat.

A sajtó alá rendezők a népszerű kiadások kívánalmait messze meghaladó szövegkritikai munkát végeztek. Annyira, hogy felmerülhet bennünk: ennyi erővel akár új kritikai kiadást is lehetettek volna az asztalra. Nem elégedtek meg Badics főszövegének átirásával, hanem minden esetben előkeresték a textológiai jelentőségű szövegforrásokat és összehézték vele a kritikai kiadás szövegét. Több esetben olyan forrást is felhasználtak, amely annak idején nem is állt Badics rendelkezésére. Ennek fényében nem szerencsés az a megoldás, hogy a szövegkritikai jegyzetekben mindenhol Badics főszövegéhez képest adják meg az eltéréseket. A kritikai kiadás emendációit sok esetben elvetik és – helyesen – visszatérnek a forrásokban található alakokhoz, helyesbitik Badics félreolvasásait, javítják sajtóhibáit. A textológia szabályai szerint ezzel az RMKT-belinel jobb szöveget hoztak létre, és valójában semmi értelme, hogy a meghaladott kiadáshoz mégis minduntalan visszautalják az olvasót. A nagyon alapos és kielégítő szövegkritikai bevezetőt hasznos lett volna kiegészíteni a szövegforrások tételes felsorolásával és rövid jellemzésével. A *Porábúl megéledett Főnix* esetében például kénytelenek vagyunk elővenni Badics második kötetét, ha pontosan meg akarjuk érteni, hogy mi is a Gosztonyi- és a Nyitrai-kódex szövegkritikai jelentősége. Ezek a kéziratok ugyanis 30 strófányi többletet tartalmaznak a nyomtatott kiadáshoz képest, mely strófákat a jelen kiadás – helyesen – visszaiktatja a főszövegbe.

A sajtó alá rendezők textológiai döntései a legtöbb esetben átgondoltnak és elfogadhatónak tűnnek fel. Egy esetben azonban, véleményem szerint, újra lehetett volna gondolni a filológiai hagyomány álláspontját. A *Csalárd Cupido* szövegét kétágú szövegagyomány őrzi. Az egyik egy kéziratot másolat, melyet Badics még sajtát kezűnek tartott. Jankovics megállapítja a kéziratról, hogy nem szerzői autográf, de a benne található szövegjavítások talán Gyöngyösi kezétől származhatnak. A másik az 1734-es komáromi kiadás és az ezt követő későbbi kiadások ága. A nyomtatott változat 103 strófával hosszabb. A nyomtatás többletét már Dugonics egy kései névtelen átdolgozó számlájára írta, és hosszas vívódás után kihagyta a saját kiadásából. Badics és a jelen közlés is a kéziratos változatot tekinti az egyedül autentikusnak, holott Gyöngyösi esetében nem lenne szokatlan, hogy utólag megrövidítve, cenzúrázva adja ki kezéből egy művét. Elég a Kemény-eposz nyomtatott verziójából kihagyott versszakokra utalni. A *Csalárd Cupido* hosszabb verziója öt énekből áll. Ezek terjedelme sorrendben 122, 172, 153, 195, 146 versszak. Az első ének elején Vénusz megkéri a költő alteregójaként szereplő Geniust Cupido megkeresésére. Az ének második részében Genius a Cupido hatalmát elszennvedő mitológiai alakok példájával szembesül. A második énekekben egy völgybe jut, ahol Cupido evilági „zsoldosait” szemlélheti meg. „Ezek pedig állnak sokféle nemekből: / Fejedelmi, grófi, úri emberekből, / Nemesi, városi, vitézlő rendekből, / Pór, paraszt, szabó, szőcs és egyéb céhekből.” A második ének valójában széles társadalmi körképet fest a szerelem infernójának lakóiról. Anekdotaszerű körképe ez a házasságtörés és a bujálkodás különféle válfajainak – leginkább Bornemisza *Ördögi kísérteteit* idézi emlékezetünkbe. A harmadik énekekben a halálra rémült Génusz találkozik végre Diána istennővel és menedéket kér tő-

le Cupidó elől – a többi a szempontunkból most nem érdekes. A rövidebb, kéziratos verzió a második éneket radikálisan lerövidíti mintegy ötvenöt strófára és összeolvasztja a következő – eredetileg harmadik – énekkel. Ekképpen a mű négyrészessé alakul, ahol a második ének feltűnően hosszú, 220 strófás. Dugonics és Badics legfőbb szövegkritikai érve a többlettel szemben, hogy az illetlen és nem méltó a koszorús költőhöz. Az elfogulatlan elemző ezzel szemben úgy gondolhatja, hogy kompozicionálisan meggyőzőbb a hosszabb, öténekes változat, a kihagyásra ítélt strófákat pedig esztétikailag semmiképpen nem érzi rosszabb színvonalúnak. Csak szemléltetésül egy versszak, amely ráadásul a híres ép–kép–szép–tép rím bokrot parafrázálja:

Ki maga éppen rút, csak köntöse szép,
Rózsa ennek színe, de az is festett kép,
Annak töltik mellyét, mert másképpen nem ép,
E' rossz farát ójja, oly gyengén azért lép.

Gyöngyösi a szerző vagy nem? Kétségkívül pajzán, de talán éppen ezért hagyta ki a szerző egy kényesebb ízlésű körnek (Koháry?) szánt kéziratból. Természetesen az is lehet, hogy egy korántsem tehetségtelen későbbi költőtárs „tupírozta fel” az eredeti szöveget. Nincs vitathatatlan filológiai érünk; a döntés ízlés kérdése. Én mindenesetre kíváncsi volnék a prúd XIX. században agyonhallgatott szövegrészekre is.

Ezzel elérkeztünk a Gyöngyösi-filológia legnehezebb kérdéséhez: a hiteles élelmű határai mindmáig elmosódtak. Magyarul, igen sok a kétes hitelű mű. Az előttünk fekvő kiadás, nagyon szimpatikusan, nem igényli magának a tévedhetetlenség jogát, választásával mégis évtizedekre meghatározhatja az oeuvre-ről alkotott elképzeléseinket. A kétségtelen hitelű Gyöngyösi-művek a következők: (1) *Márssal társolkodó Murányi Vénusz*; (2) *Porábul megéledett Főnix*; (3) *Palinodia (Prosopopoeia Hungariae)*; (4) *Rózsakoszorú*; (5) *Csalárd Cupido*; (6) *Új életre hozott Chariclia*. Ezekon kívül a következő kétes hitelű szövegeket vették fel a sajtó alá rendezők: (7) *Thököly Imre és Zrínyi Ilona házassága*; (8) *Proserpina elragadtatása*; (9) *Cuma városában épített Dédalus temploma*; (10) *Heroida-fordítások: Paris Helenának, Helena Parisnak, Penelope Ullissesnek*. Közülük egyedül a Thököly-epithalamium szerzőségét erősíti XVIII. századi forrás (Ráday Gedeon), a többi attribúció stíluskritikai érveken alapul. (A Proserpina-epilliont az egyetlen kéziratos példány címlapján éppenséggel egy bizonyos Réthey T. Ádám vallotta magáénak!) Hasonló érvek alapján tekintették Gyöngyösiének a most kihagyott szövegeket, ezek: (11) *Mars és Bacchus egymással való viaskodásáról*; (12) *Balszerencse elen való panaszos versek*; (13) *Florentina (Igaz barátságának és szíves szeretetnek tüköre)*; (14) *Jó vitézeknek tüköre*. Az utóbbiról időközben bebizonyosodott, hogy valójában Palothay Zsigmond műve. A *Balszerencsét* már Badics is csak függelékben közölte. Az egymással összefüggő *Bacchus* és a *Florentina* komédia szerzősége mellett azonban legalább olyan nyomos érvek szólnak, mint a többi kétes hitelű mellett. Ha időközben a szakmai konszenzus megváltozik velük kapcsolatban, célszerű lenne hetedik kötetként beiktatni szövegüket a sorozatba.

Mindent összevéve a nagyközönség és az irodalomtörténész szakma jól szerkesztett, a népszerű kiadásokét messze meghaladó igényességgel gondozott Gyöngyösi-összkiadást rakhat fel a könyvespolcára. A puha fedelű kötetek nem hullanak szét lapjaikra (mint például a korábbi Rímay-kiadás). A szövegeket jól megválasztott képek illusztrálják – bár szívesen láttam volna több kézirat-faksimilét. A jobb áttekintés érdekében hasz-

nos lett volna valamelyik kötethez egy áttekintő életrajzi kronológiát mellékelni, melyben helyet kaphattak volna az egyes művek keletkezésének és kiadásának időpontjai. A jegyzetanyag alapos, szakszerű és bőséges. Néha kicsit túl bőséges. Talán felesleges megjegyezni az ilyeneket: dudva („sűrű gyom, gaz”), feddés („dorgálás, szidalmazás”), Pannonia („egykori római tartomány a mai Magyarország dunántúli részén”), Eger („Héves vármegyei vár és város”), Tisza („folyó”). A jegyzetek legértékesebb részei azok, amelyek a szöveg auto- és intertextuális vonatkozásaira hívják fel a figyelmet. A visszatérő, ismétlődő motívumok megjelölése azt a funkciót is betölti, hogy segítsen egységben látni a hat kötetre szétszított életművet. A jegyzetek böngészése közben a reveláció erejével hat, hogy – a Zrínyi-utalások mellett – mennyi rejtett Balassi- és Rimay-imitációt rejt Gyöngyösi szövege.

Végezetül Arany Jánossal feltehetjük a kérdést: „Gyöngyösi jó tulajdonit” tényleg „megette az idő”? Költészete „avult régiség”, vagy van benne annyi erő, amely még a XXI. században is képes új olvasókat magához vonzani? A kérdést a jövő fogja eldönteni. (Bp., Balassi Kiadó, 1998–2003; Régi Magyar Könyvtár. Források 8, 10, 11, 12, 13.)

ORLOVSZKY GÉZA

Zrínyi Miklós *Prózai munkái*

Az Akadémiai Kiadó Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter szerkesztésében, a prózai munkák közreadásával indította el a *Zrínyi Miklós Összes művei* sorozatot, a költő-hadvezér műveinek kritikai kiadását. A vágott A/5-ös méretű lapokból álló kötet tipográfiai szempontból csak egy kívánivalót hagy maga után: hiányzik az előfej. Sajnálatos kiadói-kötettervezői szeplő.

Kulcsár Péter sajtó alá rendezői munkája összegzése és újragondolása mindannak, amit ma Zrínyi prózájának szövegfilológiájáról tudni lehet. Módszere és következtetései tanítanivalóak, s remélhetőleg tanítani is fogják. A szövegközlés autentikus forrásának a Bónis-kódexet tekinti. A Bónisné Pogány Karolina által nemzeti könyvtárunknak adományozott kéziratról már Négyesy László is lehetségesnek tartotta, hogy az „Vitnyédy irodájában készült”, majd Kovács Sándor Iván már azt állapította meg, hogy a Bónis-féle kézirat leginkább „a Vitnyédy-leveleskönyv egyik másoló kezének vonalvezetésére” emlékeztet. Kulcsár Péter a írást Wittnyédynek tulajdonítja. (Nem merném szakértőként Kulcsárhoz mérni magam, de a birtokomban lévő fénymásolat alapján csak megerősíteni tudom, hogy a Bónis-kódexet ugyanaz a kéz írta, aki Soproni Levéltár Oe Lad. XI et pp Fasc. I. Nr. 3. jelzetű levelét, s azt a levelet a szakirodalom Wittnyédy-autográfnek tekinti.) A kérdés mármost az, milyen célból készült a kódex. Az az elképzelés már korábban megdőlt, hogy esetleg ugyanúgy sajtópéldánynak szánták a Bónis-féle kéziratot, mint a költői művek esetében a *Syrena*-kódexet. Ha Zrínyi nyomtatási célból másoltatta a szövegeket, aligha írat bele a nyomdai példányba két olyan misszilis levelet, amelyeknek semmi közük a prózai munkákhoz, aligha hagyja benne mindkét, a *Vitéz hadnagy* elé szánt előszóváltozatot, aligha használ olyan forrást, amelyben a *Vitéz hadnagy* és a Fraytág-átirat befejezetlen. Az 1980-as években felmerült az a hipotézis, hogy a *Dedicatio*

második sorában maga Zrínyi javította az „Umseiai” szót (amely hibás olvasat *Umbrai* helyett) a sor fölé beszurva „arnyekiai”-ra. Kulcsár szerint azonban ez az emendálás nem Zrínyi kezétől való. A kéziratot kötet tehát nem a szerző megbízásából készült. Sőt a kritikai kiadás sajtó alá rendezője szerint az író nemhogy nem látta a kéziratot, de nem is láthatta, mivel a töredékes kéziratokból eredő hiányok pótlása sehol nem történt meg. Kulcsár Péternek azt a végkövetkeztetését, hogy „a kötet összeállítására [Zrínyi] halála után került sor, alkalmasint azért, hogy az immár véglegesen torzóban maradt életművet az enyészettől megmentsék”, egy apró kiegészítéssel magam is osztom. Wittnyédy alighanem reménykedett abban, hogy a csáktornyai könyvtárban rábukkan majd azon részletek kidolgozott, befejezett változatára, amelyek ténylegesen vagy az ő téves feltételezései szerint a rendelkezésre álló forrás(ok)ban csonkák. (Az ügyvéd haláláig kapcsolatban maradt Zrínyi özvegyével, illetve öccsével.)

Ha nem Zrínyi számára készült a Bónis-kódex, miért van mégis olyan szövegkritikai forrásértéke, hogy érdemes betűhíven közreadni a szöveget? Azért, mert szinte biztosra vehető, hogy Zrínyitől származtak azok a füzetek, levelek és cédulák, amelyekből Wittnyédy a kódexet összeállította. A kódex helyesírása nem hajaz a soproni ügyvédére, aki igyekezett valóban betűről betűre pontos másolatot készíteni. (Ezt bizonyítja, hogy olyankor is a forrását követte, amikor nem szerzői autográf kéziratából másolt át hibás szóalakokat, amint ez a *Mátyás király életéről való elmélkedésekben* olvasható c–e betűtűvesztések is igazolják; Zrínyi kézírásában ez a két betű jól megkülönböztethető egymástól.) A helyesírás és a nyelvhasználat, ahogy Kulcsár ezt bőséges példatárral bizonyítja, Zrínyié. (A sajtó alá rendezői előszónak a Zrínyi helyesírásával és nyelvhasználati sajátosságaival foglalkozó része önmagában is tanulmányértékű, az idevágó eddigi szakirodalmat összegző-meghaladó teljesítmény.)

Kulcsár Péter a *Vitéz hadnagyban* fellelhető következtelenségeket de- és rekonstruálva kimutatja, hogy az eredetileg jóval terjedelmesebbnek szánt munkát Zrínyi időközben rövidebbre méretezte, szerkezetileg újragondolta, és például a 8. aforizmusban ígért témát, a diverziót végül nem is a *Vitéz hadnagyban*, hanem a *Mátyás-elmélkedésekben* dolgozta ki. A munka azonban csak látszólag töredékes, valójában csupán az utolsó simítások, az egész mű végleges kidolgozása maradt el: „a tartalomban igazolható hiány alig-alig mutatkozik, inkább néhány fölösleges sor várt még kiiktatásra, s ki kellett volna belőle emelni a már felhasznált vagy alkalmatlannak bizonyult előkészítő jegyzeteket. Ezt a szerző valószínűleg megkezdte, az előszó szerint »rendben is fogta« írását, lényegében csak a második rész végleges sorszámozása maradt el.” Meggyőző, ahogy a harmadik rész alcímét Kulcsár a szövegközlésekben eddig szokásos, a Megyery-levéltre hivatkozó *Centuriák* helyett a *Dedicatióban* és a kötetben a Függelékben hozott korábbi, bővebb szerzői előszóból merítve *Tanuságokra* módosítja; s az is, hogy a hosszabbik előszó, valamint a mű rekonstruált korábbi verziójának eredeti befejezése a Függelékbe került. Így a mű mindhárom részét a vitézségről szóló gondolatok nyitják és a szerencséről szóló gondolatok zárják.

Míg a *Vitéz hadnagy*, a *Mátyás-elmélkedések*, a *Tábori kis tracta* és a *Fraytág a tábor szállásáról* esetében csak a Wittnyédy-féle másolatot ismerjük, az *török áfium ellen való orvosság*nak a Bónis-kódexben olvasható változata csupán az egyike azoknak, amelyek a XVII. században készültek, sőt az *Áfiumnak* ismerjük egy olyan kéziratát is, amelyik bizonyosan Zrínyi életében készült. Azt gondolhatnánk, hogy ez esetben a kritikai szöveg megállapításához meg kell kérdezni a többit is, de legalábbis ez imént említettet, amely 1664. szeptember 4-én került Zichy György esztergomi kanonok tulajdonába. Csakhogy ebben

a változatban a címbéli *áfium* helyett *fátum* áll, tehát aligha maga Zrínyi másoltatta. A szövegbeli eltérések ebben és más korabeli-egykorú *Áfium*-másolatokban bizonytalan szövegkritikai értékűek, főleg ha azt tekintjük, hogy a Wittnyédy készítette kódex forrása biztosan Zrínyi műhelyéből származik. Nem keveri az egymással genealógiailag nem tisztázott kapcsolatban lévő forrásokat egy remélhető, de csupán a sajtó alá rendező által feltételezett-elképzelt ideális szövegváltozat kialakítása érdekében. Ugyanakkor ez az egyetlen nyitott szövegkritikai kérdés, amelyet Kulcsár Péter átengedett az „utókornak”: talán egyszer lesz olyan könyvkiadó, alapítvány, tudományos műhely, amely finanszírozza (legalább részben) a hét (!) másik kézirat, valamint a Bónis-kódex és az 1705-ös editio princeps szövegeinek teljes összevetését, s ha lehetséges, azokból az *Áfium* sztemmájának rekonstruálását, esetleg szinoptikus kiadását. Mindaddig azonban az egyetlen korrekt eljárás az, amit a mostani kritikai kiadás követ: autentikus szövegnek a Wittnyédy-másolatot fogadja el, s a többi egykorú-közelkorú forrás textológiaiilag számottevő eltéréseit a szövegkritikai jegyzetben hozza.

Kulcsár Péter ugyanis nem javíthatni, nem a maga képeére formálni akarja Zrínyi szövegeit (illetve azt, ami ezekből ránk maradt), hanem megérteni és rekonstruálni. A *Tábori kis tracta* és a Fraytág-átirattöredék eddigi kiadásainak olvasati hibáit gondosan javította, visszatérve Zrínyi forrásaihoz és a Bónis-kódexhez. A nyomtatásban fennmaradt fiatalkori Szent László-orációt is újra ellenőrzött olvasatú szöveggel és még gondosabb fordításban olvashatjuk. A könyv gondosan szerkesztett munka, a szövegkritikai és tárgyi jegyzetek alapossága egy kutatócsoportnak is becsületére válna. Olvasati és/vagy nyomdahibával (egyelőre) nem találok a kötetben, igaz, ismerve a sajtó alá rendező alaposságát, ehhez is több hónapos vizsgálódás – vagy jó szerencse – kellene. Ez a könyv a magyar szövegfilológia és -kritika kimagasló teljesítménye.

(Bp., Akadémiai Kiadó, 2004, 456 l. [Zrínyi Miklós Összes művei])

CSILLAG ISTVÁN

Arany János: *Őszikék* MEK virtuális kiállítás

Nyilvánvaló tény, hogy a magyar irodalomnak az interneten egyre több szövege található meg. Azt is tudjuk, hogy igen sokan egyre inkább csak az elektronikus formában hozzáférhető kiadásokat használják, olvassák. Ha egy átlagos internet-felhasználó Arany János *Őszikék* ciklusát keresi, akkor a Google-ban teszi ezt meg. Jelenleg két használható találatot ad erre a kereső: a Kokas Károly és Tóth Margit gondozásában készült szöveget (az immár az OSZK keretébe integrálódott Magyar Elektronikus Könyvtárban), illetve a *Gépeskönyvben* található verseket (<http://www.sulinet.hu/tananyag/97102/on/igyjo/setup/portrek/arany/ajpalya8.htm>). Az alábbiakban most csak Kokas Károly és Tóth Margit munkáját nézzük meg közelebbről.

Az egész elektronikus kiadásra érvényes, hogy nagyon jól kihasználja a hypertext adta lehetőségeket: struktúrája logikus, jól áttekinthető. Nyitólapja igen tetszetős, méltó Arany Jánoshoz. A bevezetésben azt olvashatjuk, hogy a html oldalak élvezhető haszná-

latához legalább 800×600-as képernyőfelbontás és bármelyik 4.0-ás verziószámnál magasabb böngésző szükséges. A tesztelés során én 1024×768-as felbontást, és Internet Explorer 6.0, valamint Mozilla 1.6 böngészőt használtam. A honlap kifogástalanul működött mindegyikkel, eltekintve attól, hogy a Mozilla nem tudta kezelni azt a részt, ahol a Margitsziget mai állapotát zenei aláfestéssel mutatják be. Ez nyilvánvalóan abból adódik, hogy 2002-ben befejeződött az elektronikus kiadás fejlesztése, és az újonnan elterjedt Mozillát akkor még nem ismerték.

Miért hasznos egy elektronikus kiállítás? Nagyon sok indokot sorolhatnánk fel, de ezt a szerkesztők megteszik helyettünk a bevezetőben: „...szeretnénk az *Őszikék* szövegét úgy átnyújtani az olvasónak, hogy közben a klasszikus történeti-poétikai felfogás szerint minden szükséges külső segítséget megkapjon ahhoz, hogy a lehető legoptimálisabb módon tudjon találkozni a szöveggel.” Vizsgáljuk meg, mennyire sikerült ezt a szerkesztőknek megvalósítaniuk.

Már a nyitólapon feltűnik, hogy nem hagyományos szövegkiadásról van szó, ugyanis ez a kiadás jóval többet kínál: „Életrajz, Kapcsos könyv, A ciklus, Források, Feldolgozások, Margitsziget, A Zichy-rajzok, Az összeállításról.” Ha az egyes fejezeteket megnézzük, láthatóvá válik, hogy egy olyan munkával van dolgunk, amely nem új tudományos eredményeket kíván bemutatni, hanem a lehető legszélesebb értelemben vett ismeretközlő szándékú. Az *Őszikék* ciklust „A ciklus” menüpont alatt találjuk. Itt tudjuk meg azt, hogy ezt a munkát nem tekinthetjük kritikai kiadásnak, viszont minden olvasónak lehetősége van arra, hogy az eredeti *Kapcsos könyv*ben megnézze Arany kéziratát, mivel minden egyes vershez mellékelve van annak megfelelő oldala. A szerkesztők képenként közlik továbbá teljes egészében az 1962-es faksimilekiadást (Arany János: *Kapcsos könyv*. A kísérő tanulmányt Sőtér István írta, Bp., 1962). Hasznos, hogy az egyes versekhez tartozó magyarázó jegyzeteket átvették, zavaró viszont, hogy ezt több tanulmányból teszik meg és nem hívják erre fel kellően az olvasó figyelmét. Maguknál a jegyzeteknél ugyanis nem szerepel, hogy honnan származik az adott magyarázat.

Mivel Kokas Károly és Tóth Margit felhívja a figyelmünket arra, hogy a szöveget milyen módszerrel közlik, így azok bátran kitehetők az internetre. Ebben a formában ez a kiadás ismeretközlésre, önművelésre nagyon jól használható, és akár kutatómunkára is, nyilván figyelembe véve a szerkesztési elveket. (Gondolok itt arra, hogy komoly tudományos munkához nem elég a csak itt közzétett tanulmányok és az eredeti kézirat használata.) Most nézzük meg, milyen „többletszolgáltatásokat” nyújt még ez a kiadás.

Ezeket két csoportba lehet sorolni: tartalmi kiegészítések és illusztrációk. Összességében azt mondhatjuk róluk, hogy mindegyik szorosan kapcsolódik az *Őszikék*hez. A tartalmi funkciókkal bírók közül nyilvánvalóan igen fontos a *Kapcsos könyv*vel foglalkozó tanulmányok újraközlése Péterfy Jenő, Sőtér István, Keresztury Dezső, Nacsády József, Barta János, Bori Imre, Kerényi Ferenc tollából. Szintén hasznos a *Pallas Lexikon* Arany Jánosról szóló szócikkének átvétele, bár modernebb szakirodalomból is meg lehetett volna ezt tenni. Ettől függetlenül mindezek a tanulmányok hasznosak, jó, hogy egy helyen megtalálhatók. Kíváncsiságból a Google-ban rákerestem Péterfy elemzésének címére (*Arany János Őszikéi*) és az előző kísérlethez hasonlóan két olyan oldalt találtam, amelyek ténylegesen közlik a szöveget: az egyik Kokas Károly és Tóth Margit e műve, a másik a szintén említett *Gépeskönyv*. Tekintsünk el most attól, hogy mennyire hasznos párhuzamosan ugyanazt a tartalmat szolgáltatni, helyette azt vizsgáljuk meg, ha csak Péterfy említett művét választjuk ki a Kokas–Tóth-féle összeállításból, akkor a felhasználó észreve-

szi-e, hogy itt az *Őszikék*hez kapcsolódó közlésről van szó. A válasz egyértelmű igen. A lap alján található gombok segítségével egy átlagos felhasználó számára is nyilvánvalónak kell lennie, itt összefüggő honlapstruktúráról van szó.

Kicsit megtévesztő a tartalomjegyzékben található „Források” menüpont. Itt ugyanis nem az *Őszikék*hez kapcsolódó levéltári dokumentumok találhatóak, hanem Arany János e korszakához kapcsolódó levelezések, családi képek. Tartalmilag ez a leggyengébb része a kiadásnak. Mindez nem azt jelenti, hogy nem hasznos, hanem azt, hogy inkább csak illusztráló, hangulatteremtő funkciója van. Értem ezen azt, hogy a felhasznált fényképek, levelek eredeti lelőhelyei ebben a fejezetben nem mindig vannak feltüntetve.

Hátra van még az igen gazdag illusztrációk áttekintése. Ezek részben az „Életrajz” és a „Kapcsos könyv” fejezetekben találhatóak, míg a „Margitsziget” és „A Zichy-rajzok” részek eleve csak szemléltető funkcióval bírnak. Véleményem szerint a legérdekesebb ezek közül a *Kapcsos könyvet* bemutató album. Igaz, ugyanez elmondható a Margitszigetet a korabeli ábrázolástól napjainkig felvonultató képekre is, amelyhez kellemes zenei aláfestés is van. A kis sáv szélességgel rendelkezők számára ez esetleg kellemetlen lehet, mivel lelassíthatja a lapok betöltődését, és nincs kikapcsoló gomb.

Arany költészetének jobb megértését segíti a történelmi témájú magyar festészet néhány művének bemutatása. Logikusabb lett volna ezt egy külön fejezetnek venni, és nem az életrajz részeként közölni. Mindezekon kívül Zichy Mihály Arany balladáihoz készített rajzaiból is láthatunk néhányat. Kicsit zavaró, hogy az illusztrációktól visszavezető linkek két szinttel feljebb ugranak, nem a közvetlen előzményre.

Ha az egész elektronikus kiadást összességében nézzük, megállapíthatjuk, hogy alapos munka eredménye. Az olvasó tényleg sok hasznos információt kap az egyes versekhez, és az ismeretközlés, a művelődés és bizonyos megszorításokkal még a kutatás számára is jól használható ez a szövegkiadás.

(Szeged, 2002, <http://www.mek.oszk.hu/00500/00596/html/index.html>)

HEGYI ÁDÁM

Köszönet

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége
az IRODALOMTÖRTÉNET és az IRODALOMISMERET szerkesztői
nevében köszönetet mond mindazon tagjainak, akik személyi
jövedelemadójuk 1%-át a társaságnak felajánlották.
A 2003. évben befolyt 172611 Ft összeget az Arany János országos
irodalmi verseny kiadásainak részbeni fedezetére használjuk fel.

Számunk szerzői

CSILLAG ISTVÁN szerkesztő, irodalomtörténész, Budapest
CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN tudományos segédmunkatárs,
MTA Irodalomtudományi Intézet
HEGYI ÁDÁM egyetemi tanársegéd, Szegedi Tudományegyetem
KECSKEMÉTI GÁBOR tudományos főmunkatárs, az ItK főszerkesztője,
MTA Irodalomtudományi Intézet
KÜLLŐS IMOLA professzor, ELTE
ORLOVSZKY GÉZA egyetemi docens, ELTE
SZILÁGYI MÁRTON egyetemi docens, ELTE
SZILÁGYI ZSÓFIA egyetemi adjunktus, Veszprémi Egyetem
TÓTH RÉKA főiskolai docens, ELTE Tanárképző Főiskolai Kar
VERES ANDRÁS osztályvezető, MTA Irodalomtudományi Intézet
VOIGT VILMOS tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE

A kiadásért felel Praznovszky Mihály
Műszaki szerkesztő Ruttkay Helga
Tördelte Somogyi Gábor
Készült az ETO-Print Nyomdaipari Kft.-ben
Felelős vezető Balogh Mihály

HU ISSN 0324 4970

Ára számonként: 300 Ft
Előfizetés egy évre: 1200 Ft

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Budapest, VIII. ker. Orczy tér 1. Telefon: 06 1/477 6300 postacím: Bp., 1900
további információ: 06 80/444 444, hirlapelofizetes@posta.hu),
valamint átutalással a Postabank Rt. 119-91102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra
Vidéken előfizethető a postahivataloknál és a kézbesítőknél
Külföldi előfizetés a Hírlapelőfizetési Irodában
Példányonként megvásárolható
a Magiszter (1052 Budapest, Városház utca 1.)
és a Kis Magiszter könyvesboltban (1053 Budapest, Magyar utca 40.),
az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.), valamint
a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnál
(Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A épület, 323. szoba)